ВОЈИСЛАВУ Ј. ЂУРИЋУ
У ЗНАК ПОШТОВАЊА И СЕЋАЊА

ЗБОРНИК РАДОВА ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА XXXV

UDC 949.5+7.033.2+877.3(05) YU ISSN 0584—9888

INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
DE L'ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

RECUEIL DES TRAVAUX

DE L'INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES

XXXV

BEOGRAD
1996

УДК 949.5+7.033.2+877.3(05) YU ISSN 0584—9888

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ЗБОРНИК РАДОВА

ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА

XXXV

БЕОГРАД
1996

Ова књига објављена је уз финансијску помоћ Министарства за науку и технологију Републике Србије

Издаје: Византолошки институт САНУ, Београд, Кнез-Михаилова 35

Штампа: Београдски издавачко-графички завод, Београд

САДРЖАЈ — TABLE DES MATIÈRES

Зборник радова Византолошког института XXXV, 1996.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XXXV, 1996

УДК 726.54.033.5(497.16) : 726.54.04 : 930.27 : 288(497.16)"14"

ВОЈИСЛАВ Ј. ЂУРИЋ

У СЕНЦИ ФИРЕНТИНСКЕ УНИЈЕ: ЦРКВА СВ. ГОСПОЂЕ У МРЖЕПУ (БОКА КОТОРСКА)

На средокраћи између Прчања и Доњег Столива, у местащцу које од старина носи назив Мржеп, стотинак метара над морем, на једној од многих тераса што се спуштају са брда Врмца, некада засађеној виноградом, налази се једнобродна, готичко-ренесансна црквица, данас посвећена св. Базилију (6,5×4 m). Она има једну полукружну апсиду и подужни, у темену једва преломљени свод. Изграђена је каменим коцкама, на прочељу правилније сложеним него на осталим зидовима. На западној страни јој је улаз с полукружном лунетом и над њим једноставан прозор са шиљатим луком. Са јужне стране, готово уз прочеље, су још једна много мања и непажљивије изведена врата. У которском крају таквих једноставних црквица из XV века има доста. Св. Госпођи у Мржепу најсличније су Св. Ана у суседном Прчању и Св. Ђорђе у Ораховцу, још мање по размерама, али са нешто рашчлањенијим зидовима. У једно време, после подизања, уз цркву је вршено и сахрањивање, јер су зидани гробови с остацима костију пронађени уз њен јужни и западни зид.[1]

Од 1953. године, када је објављена њена архитектура са тек откривеним деловима старог живописа, који су датовани у крај XV века, отпочео је за њу необично жив интерес, јер је ктиторски натпис био двојезичан — италијански и српски — а натписи око светитељских глава, изнад сцена и на свицима негде српски, а

[1] В. Кораћ, *Споменици средњовековне архитектуре у Боки Которској*, Споменик САН, CIII (Београд 1953) 124—125; В. Ј. Ђурић у Историји Црне Горе, II/2, Титоград 1970, 511. Једна гробница, с једноставним али већ истрвеним украсом, налази се испред западне фасаде, одмах лево од главног улаза. Ископавао ју је мр Јован Мартиновић 1972. године, али сем костију других прилога у гробници није било. Друга гробница је пронађена уз јужни зид црквице, источно од бочног улаза. Она је образована од насатично постављених камених плоча. У њој су пронађене изломљене кости приликом конзерваторских радова на цркви 1983. године, које је обављала арх. Зорица Чубровић. Ни у једном случају нису пронађени остаци за иоле тачније датовање гробница. Извештаји о ископавањима нису објављени. Нешто података о њима чува Завод за заштиту споменика у Котору.

негде грчки или латински. И иконографска решења су се показала занимљивим: превасходно су византијског порекла, али у појединачним случајевима су и западноевропска, католичка.[2] За одгонетање првобитне историје цркве и за разумевање овако необичне културноисторијске и уметничке појаве, од највеће је важности било да се прочита тешко оштећени натпис, изведен фреско-техником, изнад јужног улаза у цркву. Светозар Радојчић је успео само да разреши неколико речи италијанског текста, из чега је разумео да се помиње празник Велике Госпојине који се слави 15. августа; из покоје речи ћирилског дела је схватио да су у питању помени ктитора, сликара пореклом из Дебра и време завршетка живописа. На основу тако непотпуног читања није могао да се добије поуздан закључак. С. Радојчић је само претпоставио да је ктитор био неки Михаило из Котора, а сликар Милосав-Петар Миљеновић из херцеговачког Дабра (а не из македонског Дебра), ученик дубровачког сликара Стјепана Угриновића (Зорнелића), док би година завршетка рада требало да буде 1490. или која после ње.[3] Било је покушаја да се натпис и другачије протумачи и да се фреске датују у XVI или XVII век.[4] Међутим, изразита готичка слова натписа и стил и иконографија св. Трипуна, који је у цркви представљен као которски заштитник с моделом града у рукама, нису дозвољавали да се настанак фресака премести из XV века у позније време.

Кључан прелом у истраживању направио је Драган Нагорни читавих двадесет пет година после Радојчићевог објављивања фресака. Он је, после накнадних чишћења једног дела сликарства, успео знатно боље да прочита натпис, објави његов калк са својим допунама, и изведе закључке који су отворили нове могућности

---

[2] Основна студија о овом сликарству све до сада је С. Радојчић, *О сликарству у Боки Которској*, Споменик CIII (1953) 59—66. Cf. и id., *Мајстори старог српског сликарства*, Београд 1955, 48—49. Н. Луковић, *Новооткривене средњовјековне фреске у Столиву*, Истарски записи, IX (Цетиње 1953) 220—223, донео је два, истина знатно познија извора, из 1754. и 1755. године, који осветљавају првобитну историју цркве. Наиме, тада је поништена одлука да се црква „Св. Петка“ с подручја Столива стави на располагање православним верницима, јер је которски бискуп поднео документа стара три века из којих се види да је капела на терену званом Бузатово, на подручју Прчања, посвећена св. Базилију, била латинског обреда.

[3] С. Радојчић, *О сликарству у Боки Которској*, 60—61. У том погледу С. Радојчића су следили: В. Ј. Ђурић, *Дубровачка сликарска школа*, Београд 1963, 270—272; id., у *Историја Црне Горе*, II/2, 1970, 525—526; З. Кајмаковић, *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1971, 66—69 (обојица с покојом новом опаском у погледу натписа).

[4] Д. Коцо у приказу књиге С. Радојчића, *Мајстори старог српског сликарства*, објављеном у Зборник на Археолошкиот музеј, I (1956) 115—116, разрешио је бројну вредност слова у натпису као годину 1552. или 1559. када би требало да су фреске изведене. П. Шеровић, *О једном старом ћирилском натпису у Боки Которској*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор XXV (1959) 240—247, претпостављао је да су из година између 1670. и 1676. године, јер се црква тада спомиње као богомоља српских хајдука за време зимовања у Боки. Сасвим је, међутим, неизвесно да ли је црква св. Базилија у Мржепу баш она црква св. Василија у којој су се окупљали хајдуци на молитву, а сигурно је да сачуване фреске у тзв. Св. Базилију у Мржепу нису тад могле настати.

проучавања. Према њему, у италијанском делу се разуме, у првим редовима, следеће: + Questa chiesa dedicata al honore beate il santuario a noi edificata da Leon Damorino. У средини је јасна година подизања цркве: anno MCCCCLI. На крају се помиње празник: adi XV agosto la asunpcion d(ell)a Madona satta (=santa). Српски део натписа, он је, уз допуне, потпуно реконструисао. Уверен је био да је некада гласио:

(† Сиоу светоу цер҄кв)оу · писахь · ꙗ · грѣшни · михаиль · изк(ата)ро · (града кралнева) · оученикь · нове · ѕоуграфа · издебра · лоу(на) · (лѣта · ѿ · рож · хста) · мца · новмра · и҃ · днь · ҂а҃ · у҃ · н҃ · ѯ · :: · пⷧ · т — Закључак је произилазио сам од себе: цркву је саградио извесни Леон Дамерино, послови подизања завршени су о празнику Велике Госпојине, 15. августа 1451. године, а живописање је окончано исте године, до 8. новембра; сликар је био Михаило из Котора, ученик Јове зографа из македонског Дебра.[5]

Последња ревизија натписа показала је да је Д. Нагорни био у праву када је подизање храма повезао са годином 1451, а живописање за исто време и за сликара Михаила из Котора, ученика Јове зографа из Дебра. Међутим, ново читање је допринело, без обзира на три-четири нејасне речи, и да се до краја разреши ко је био ктитор и коме је била посвећена црква.[6] Натпис гласи:

+ QUESTA GLIESIA DEDICATA
AL HONOR DELA BEATIS(S)IMA MARI-
A NOI EDIFICATA DAL FONDAMEN-
TO IN (не чита се 6 слова) (S)ER STEFANO CHA-
LOGERGI SPEDON CANCELIER ET
INTERPRET SLAVO IN CATARO E C-
OMPLITA DEL MESE DE NOVEM-
BRE (8?) MCCCCLI RET SOLEMPNI
DIES LA FESTA DE QUESTA GLI-
ESIA ADI XV AGOSTO LA ASEM-
PCION DE MADONA SANCTA.

Српски део, исписан, у три реда, има по десетак уништених слова на почетку, у првом реду, и десетак близу почетка, у другом реду. Ти недостаци не утичу битно на поимање смисла натписа:
...оу писахь ꙗ грѣшни Михаиль из(ь) Котора... оученикь Нове ѕоуграфа из(к) Дебра · : · а оу лѣто · ѕ · ц · ѯ · м(есе)ца новбра · и · д(е)нь · ΕΤΟΥϚ · Ѧ · Ѫ · ξ · : ·

Из италијанског натписа је веома јасно да је храм био посвећен преблаженој Госпођи, да је подигнут од темеља заслугом Стефана Калођурђа, који је имао надимак Спедон, а био словенски канцелар и тумач у Котору; црква је била завршена у новембру 1451. године, а празновала је Вазнесење Богородице 15. августа.

---

[5] D. Nagorni, *Die Entstehungszeit der Wandmalerei und Identifizierung ihres Malers nach Fresko-Inschrift in der Kirche Sv. Bazilije in Donji Stoliv (Golf von Kotor)*, Зограф 9 (1978) 43—49 (с другом библиографијом).

[6] Цртеж, према мом читању натписа, направила је историчарка уметности Јадранка Проловић.

Док се италијански део односи на грађење храма, српски део натписа тиче се сликарства. На почетку је, вероватно, стајало „Ову свету цркву", а затим је настављено „осликао сам ја грешни Михаило из Котора... ученик Јове зографа из Дебра, а у години 6960 месеца новембра 8. дан". Натпис се завршава грчким кратицама и ознакама, које понављају време окончања живописа; ту пише: „година 6960". У оба случаја реч је о 1451. години. У српском, као и у италијанском натпису, наведено је да је посао завршен у месецу новембру, у српском је наведен његов осми дан, а у италијанском је та цифра оштећена.

Стефан Калођурђе (или Калођурђевић) је позната личност которског јавног живота, јер је био, уз значајну дужност словенског канцелара и преводиоца у општинској управи Котора, још и бродовласник, поседник и трговац не малог угледа. Скоро четрдесет година се може пратити његов живот кроз архивске изворе Котора и његова друштвена улога у првим деценијама млетачке власти.

Први пут се, очигледно као млад човек, појавио у изворима 21. октобра 1420. године кад је склопио брак са Домушом, ћерком Которанина Ђунка Обрадовића secundum sancte romane ecclesie. Добио је нешто мираза и терен у граду око цркве св. Марије Магдалене (у четврти св. Мартина). Већ је био службеник у градској управи с титулом vigerius.[7] Имао је тада око двадесет пет година. Тек је прошао који месец како се и званично завијорила на градском тргу застава с млетачким крилатим лавом, а он је већ заузео место vigeriusa у администрацији, чија област делања није потпуно разјашњена. Понекад је уз ту дужност у поменима наведено и да је тумач — interpres.[8] Пут га је водио угледном положају словенског (или српског) канцелара и тумача. Иако је све до 1435. године бележен у администрацији као vigerius, односно vigerius communis,[9] већ од 1431. назива се canzellarius sclavus communitatis Catari[10] или само cancellarius, односно notarius sclavus.[11] Очевидно, промене које је доживљавао Стефан Калођурђевић на свом положају биле су повезане са млетачким усавршавањем которске градске управе. Сазрело је сазнање о потреби отварања једног посебног уреда са службеником који ће знати српски језик упоредо с латинским и италијанским, и на сва три језика бити довољно писмен да би могао не само бити званични судски тумач, већ и преводилац сложенијих текстова са српског на језике млетачке управе. Негде пре 1430. године озваничен је у Котору положај словенског канцелара

---

[7] ИАК (Историјски архив Котор), III, 451. Cf. K. Jireček, *Die mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner*, Archiv für slavische Philologie XXVI (1904) 213, знао је за тај први помен Калођурђевића као вигеријуса, али није изнео шта тај извор садржи као податке.

[8] ИАК, V, 108 (од 19. дец. 1428).

[9] ИАК, V, 108, 469, 542, 543, 560, 562, 581, 582, 583, 584, 585, 642, 643, 644. Уз њега је, у тим годинама, дужност вигерија вршио још неки Божићко, чије презиме није наведено, cf. ИАК, V, 585, 714.

[10] ИАК, V, 16 (од 21. јан. 1431).

[11] ИАК, V, 64, 89, 397, 518, 548, 572, итд. У једном српском извору, датованом у 1454. годину (који није оригиналан) он се наводи као „Стиепко Калођуровић канжелиер и драгоман (=тумач) сарпски". Cf. Jireček, *op. cit.*, 213.

и тумача, који се одржао, извесно, све до 1475. године. У то доба далматинске општинске администрације већ су имале или су управо добијале словенске канцеларе и тумаче и то из истих разлога из којих и Котор. Дубровник је био далеко испред осталих и по времену увођења и по развијености своје словенске (или српске) канцеларије.[12]

У изворима који се тичу првих петнаестак година рада Стефана Калођурђевића нема ни трага о његовом пореклу, нити о пореклу његове породице, иако је тада могло још бити живо сећање о њему. Из најстаријег помена, из документа о његовом браку, извесно је да је тада био католик; из два нешто млађа, дознаје се да му се отац звао Калођурђе,[13] по коме је стекао патроним, а мајка Љубислава.[14] Да ли је рођен у Котору већ као католик тешко је, без сачуваних извора, одговорити. Име Калођурђе и презиме Калођурђевић везани су за православни народ из которске ближе или нешто даље околине — за Његуше, Грбљане, Паштровиће, Ћеклиће, Црмничане, па и нека друга племена из Црне Горе.[15] Због тога што су Калођурђевићи били познато паштровско племе у XV веку остаће претпоставка да је и Стефан био један од њихових.[16]

У област његових канцеларијских и преводилачких послова улазили су сви спорови, измирења, поравнања, сведочења и заступања када су странке говориле српским језиком, а требало је да се подаци о томе заведу званичним језиком у књиге которске администрације или када је нека странка захтевала да се српски документ преведе на латински или италијански и да се региструје код млетачке управе како би његове одредбе важиле и на њеном подручју. Његови особени, а за историју и културу веома живописни послови, одигравали су се у тренуцима када су се пред которским властима појављивале странке из околине града, с брда или са приморја, кад мање кад више познате, које су тражиле посредовање у међусобним размирицама, латинске потврде за своје срп-

---

[12] Jireček, *op. cit.*, 161—214, где су наведене и друге словенске канцеларије у Далмацији, али је посебно обрађена дубровачка на стр. 174—185, а попис и биографије дубровачких словенских канцелара на стр. 201—209. Ту и которска словенска канцеларија са своја два канцелара, Калођурђевићем и Наталином Метиковим, на стр. 213. Калођурђевића прати од 1420. до 1462. године, а као канцелара између 1436. и 1462. Према Јиречеку, И. Синдик, *Комунално уређење Котора*, Београд 1950, 107. Код Синдика, на стр. 102—108, о начину избора нотара у општинском већу и о свим његовим пословима. Н. Фејић, *Которска канцеларија у средњем веку*, Београд 1980, 54—55, прати рад двојице српских канцелара у Котору у знатно ужем временском распону: Калођурђевића између 1431. и 1439, а Наталина Метиковог само у год. 1475. Фејићева књига, иначе потпуно осветљава природу которске општинске администрације. Најновији увид у изворе Историјског архива у Котору омогућио је да се њихова делатност потпуније сагледа.

[13] ИАК, V, 397 и 769 од 11. авг. 1431, односно од 17. нов. 1436: Stefanus quondam Caloiurgii, cancelarius sclavus.

[14] ИАК, УП CCIII, 275/3 из 1436.

[15] Cf. R. Kovijanić, *Pomeni crnogorskih plemena u kotorskim spomenicima (XIV—XV vijek)*, I, Cetinje 1963, 23, 39, 129, 132, 135, 186, 234—235; II, Titograd 1974, 78, 189, 198—205.

[16] И. Божић, *Немирно Поморје*, Београд 1979, 122, 132—133.

ске документе или уговоре, јемство за покладе или дугове у граду св. Трипуна, заступништво за материјална улагања.

Улога Стефана Калођурђевића као преводиоца и тумача била је, на пример, веома важна 1438. године када су се, због међусобне крви, мирили пред которским судом представници племена Риђана, који су настањивали шире подручје око Грахова, са представницима Мориња, Рисна и Полица, села изнад Рисна. Договор о мирењу крви склопљен је пред которским провидуром Павлом Контаринијем и пред двојицом судија, а зајемчен је заклетвом над јеванђељем и крстом. Текст о томе морао је да преведе с латинског на српски Стефан Калођурђевић и да га обнародује. Умир је, најзад, потврђен пред судом и судијама, у присуству богатог которског властелина Луке Паутина, иначе заступника и повереника српског живља у Котору, и словенског писара Калођурђевића.[17]

Сличан случај довео је поново пред которски суд Луку Паутина и Стефана Калођурђевића. Десило се то после сукоба између две угледне породице у Паштровићима, које су заузимале највише положаје у племену, када је пала глава дотле најистакнутијег човека у том крају. Мирење се одиграло у которском суду; двадесет четворица паштровских властелина заступали су две закрвљене стране; одлука је саопштена у дворани већа у присуству млетачког кнеза.[18]

Послови Паштровића и даље нису били ретки пред Стефаном Калођурђевићем у току његове службе као словенског канцелара и преводиоца. Тако је он 1439. године превео, на захтев представника манастира Прасквице и которских судија, са српског на италијански (de sclavo in latino transcriberet), прасквичку повељу, коју је Балша III издао у Будви 1413. године. Када је тај посао Стефан обавио, латински которски канцелар и Калођурђевићев знаменити савременик и сарадник, Ђовани де Луксија, увео ју је у судско-нотарске књиге.[19] После неколико година заступао је тројицу чланова властеоске куће Грубачевића из Паштровића пред camera Catari.[20] А 1456. године, када су петорица чланова куће Љешевића из Паштровића решили да с монасима Прасквице подигну млин, давши земљу и воду, а манастир камен, спремни да приходе деле попола, појавио се још једном, у својој службеној улози, Стефан Калођурђевић. Наиме, две године по састављању уговора у манастиру, руком Ђурђа Црнца, канцелара паштровског збора, дошао је у Котор презвитер Матеј, калуђер Прасквице и донео пред кнеза и судије тај instrumentum scriptum in lingua et litteris sclavis sclavonico more како би се завео у которске канцеларијске књиге

[17] Kovijanić, *op. cit.*, II, 158. Cf. и id., *Которски медаљони*, Београд 1980, 152.

[18] Божић, *op. cit.*, 120. Cf. ИАК, VI, 979—981, где се наводи улога Стефана Калођурђевића и Луке Паутина, која се код Божића не помиње.

[19] Cf. П. Шеровић, *Повеља о оснивању манастира св. Николе у Прасквици и њени додаци*, Историјски часопис V (1955) 324—332; Kovijanić, *op. cit.*, 191—192; Н. Фејић, *Исправе которских нотара из XV столећа*, Београд 1980, 57—59; В. Шекуларац, *Оснивачка повеља Балше III манастиру Прасквици*, Бока 17 (Херцег-Нови 1985) 206—218 (где је најпотпуније издање с коментаром).

[20] ИАК, IX, 74 од 16. јула 1444.

secundum interpretationem ser Stephani Calogeorgii de sclavo in latinum.[21] Но, Калођурђевић није посредовао само кад је било реч о људима из православне околине; знао је он да се прими и заступништва интереса католичких угледника из тога краја: у неколико наврата примио се да буде прокуратор „поштованом господину Ђурђу Пелиновићу, опату манастира св. Марије Ратачке", једном од најугледнијих свештеника, али и од највештијих пословних људи свога доба.[22]

Калођурђевићево присуство на суду вероватно је било драгоцено када су се појављивали предмети везани за велику босанску властелу. Тако, када је которски властелин Лука Паутино, у више наврата повереник госпође Јелене, удовице великог босанског војводе Сандаља Хранића, потврдио, 1440. године, пред судијама и провидуром у Котору, да је примио њене драгоцености у поклад (украсне појасеве, хаљине, пехаре, послужавнике, ибрике, итд. све од сребра, злата и скупоцене тканине), била су присутна оба градска канцелара, латински Ђовани де Луксија и словенски Стефан Калођурђевић.[23] Записана је и Калођурђевићева посредничка улога између „величанственог и моћног господина Стефана" (Косаче), великог војводе босанског, и његовог канцелара Вукше, поклисара у Котору, с једне стране, и Венецијанца Лодовика Доната, када су срећивали своје новчане односе пред которским кнезом и судијама 1440. године.[24]

Калођурђевићево знање српског, латинског и италијанског језика било је потребно и у случајевима када су склапани разни пословни уговори самих Которана, а да нису довољно или да нису никако знали латински језик или млетачки дијалекат. То се, канда, види у уговорима које је у которској администрацији заводио зидар и клесар Иванко и његови поручиоци. Када је Иванко, 1431. године, оправљао кућу у Котору, у којој су пре тога становали цариници војводе Сандаља Хранића, уговарању је присуствовао, између осталих, и словенски канцелар Стефан.[25] Нешто касније, он је својеручно написао уговор између Иванка и Николе Палташића, которског властелина, о изградњи куће, а пред њим је и заведен у књиге которске канцеларије.[26] У другим случајевима, опет око кућа и њихове продаје, морао је да преводи текстове с једног језика на други.[27]

Постоје, у сачуваним књигама которске канцеларије, на десетине докумената у којима се појављује име Стефана Калођурђевића,

[21] Божић, *op. cit.*, 145—146. Cf. и ИАК, XI, 243 од 24. XI 1458, где је наведена улога Стефана Калођурђевића изостављена при објављивању овог догађаја.

[22] ИАК, IX, 214, 433 од 15. дец. 1444, односно 8. јула 1445. године. Cf. М. Спремић, *Ратачка опатија код Бара*, Зборник Филозофског факултета VIII/1 Споменица Михаила Динића (Београд 1964) 197—198, 203—205, 208—213 (о делатности опата Ђорђа Пелиновића и њеном значају).

[23] Kovijanić, *op. cit.*, 195. О которском властелину Луки Паутино као дугогодишњем повcovered повеeнику госпође Јелене Сандаљеве cf. ibid., 193—196.

[24] ИАК, VI, 966—967.

[25] Фејић, *Исправе которских нотара*, 20.

[26] ИАК, VI, 875, од 13. јан. 1440.

[27] ИАК, V, 454 из 1432.

као човека који је састављао тестаменте грађанима или је био сведок при њиховом диктирању и увођењу у књиге, затим је бивао у улози извршиоца, епитропа и комесара опорука, тутора при пописима добара, опуномоћеника око мираза, арбитра при споровима, заступника или прокуратора у различитим пословима житеља града св. Трипуна.[28] У свим таквим приликама могла су да дођу до изражаја Калођурђевићева знања језика.

Поред своје званичне дужности и честих заседања судова или административног пословања,[29] он се бавио стицањем имовине, пре свега као бродовласник, али и као поседник винограда и земљишта у околини града. Његови мали бродови-једрењаци, судећи по изворима, пловили су, успешно, једно петнаест година, између 1430. и 1445. године отприлике. Бродовласничке послове је започео с једном барком, 1430, коју је држао заједно, прво, с Љепојем Бубанићем, по половину, да би трећину, одмах, продали Никши Пукину који је тиме постао не само сувласник него и капетан брода. Брод је могао пловити ван Котора само уз сагласност прве двојице, а добит су делили. Годину дана касније Љепоје је уступио свој део брода рођаку Божићу Бубанићу, кројачу.[30] Међутим, још 1436. године, Калођурђевић и Љепоје Бубанић су ортаци,[31] док је Никша Пукини преминуо.[32] Исте те године, у јесен, од Стефана Калођурђевића унајмио је Млађен, човек Никше Рендића, управника солане деспота Ђурђа, један једрењак, цопул, који је плаћао дневно. По завршеном послу обећао је да ће га вратити, заједно с веслима и плетером, власнику и то на обали у Котору.[33] И следећих година издавао је своје бродове под закуп, на пример за превоз жита, а добит са закупцима делио.[34] Бар у два наврата градио је себи бродове.

[28] ИАК, V, 64, 397 (1431. г.), 736 (1432. г.), 572 (1434. г.), 718, 736, 768, 769 (1436. г.), 777, 784; VI, 161, 191, 216, 253 (1437. г.); V, 844, 852, 855, 873; VI, 253, 413 (1438. г.); V, 939; VI, 493, 549, 551, 647, 685, 736 (1439. г.), 908, 971 (1440. г.); X, 747, 749, 751, 753, 755, 757, 761 (1450. г.). Из тих извора се види да је на овим пословима био заузет много више у својој младости. Cf. и Р. Ковијанић и И. Стјепчевић, *Културни живот старог Котора*, I, Цетиње 1957, 38 (из 1432. год. кад присуствује, као извршилац опоруке свештеника Доминка Клисака, управника цркве св. Луке и, једно време, управника школе, састављању тестамента заједно са својим пријатељем Луком Паутиновим и латинским канцеларом Де Луксијом).

[29] Наводимо само неке документе о његовом редовном канцеларијском раду: ИАК, V, 518, 542, 543, 548, 560 (1433. г.), 562, 581, 582, 583, 584, 642, 643, 644 (1434. г.), итд.

[30] Р. Ковијанић, *Једрењаци которске луке 1419—35. године*, Годишњак Поморског музеја у Котору VI (1957) 24—25.

[31] ИАК, VI, 3 и V, 758.

[32] ИАК, V, 718 од 6. марта 1436, где се Калођурђевић помиње као тутор наследника Никше Пукини. Ови послови још се помињу и после петнаест година: ИАК, CXLIX, 727 од 4. маја 1451.

[33] И. Стјепчевић и Р. Ковијанић, *О поморству Боке Которске средином XV вијека (од 1436 до 1459 године)*, Годишњак Поморског музеја у Котору II (1953) 21; R. Kovijanić, *Pomeni crnogorskih plemena*, II, 209; Н. Фејић, *Исправе которских нотара из XV столећа*, Београд 1980, 39. Презиме деспотовог управника солане пише се као Рендић, а не као Радић. На пословање бродом у тој години односи се и документ у ИАК, VI, 27а од 6. окт. 1436. у коме се говори да он даје гвожђе за брод.

[34] ИАК, VI, 662, 674. Cf. Н. Фејић, *Исправе которских нотара*, 26.

У јесен 1442. године двојица бродоградитеља (калафата) почели су да му раде једну скабу, дугачку око десет метара, катранисану, са три крме; могла је то бити и нешто дужа и скупља барколета дубровачког типа. Калођурђевић се обавезао да ће за тај рад дати дрво, катран, влакна, клинце и други материјал, а мајстори да ће једрењак завршити до Ускрса 1443. Други пут су тројица мајстора преузели да му направе скабу или баркету, дугачку око 7 метара, с тим да им Стефан да дрво, клинце, катран, итд. Посао су започели с јесени 1445, а требало је да га окончају о дану св. Трипуна идуће године.[35] У исто време, Калођурђевић је уступио четворицу својих морнара једном Которанину, настањеном у Драчу. И сам је имао трговачке послове на Јонском мору, јер су двојица становника Крфа од њега наплатила близу хиљаду кила катрана доброг за поморску трговину.[36] После тих успеха, када су му се, како изгледа, бродовласнички послови и поморска трговина развили није се сачувала ниједна вест из которске канцеларије која би била у стању да осветли његове даље поморско-трговачке подухвате.[37] Или су књиге с њима уништене или истраживачи до сада још нису наишли на документе који се на њих односе.

Већ од младости па до смрти бавио се виноградарством. 1437. године скупило се у бискупској палати у Котору неколико овлашћених каноника и ослободило Стефана Калођурђевића плаћања пореза (од 2 перпера) капитулу катедрале св. Трипуна за винограде у Столиву, Могоришу и Бријесту.[38] Куповао их је или закупљивао, почев од 1428. године од разних приватника или од цркава.[39] Чинио је то и касније, чак добијајући их и на дар, али их је, с времена на време, и отуђивао из непознатих разлога.[40] Бављење виноградарством представљало је тада својеврсну повластицу, јер је сађење винограда у которској околини било статутом града ограничено још у XIV веку, како би били заштићени интереси грађана у односу на сељаке. Зато је, понекад, долазило у XV веку до забрана сађења или до систематског уништавања недозвољено засађених винограда.[41] Каткада је узимао под најам, сам или с другима, терене за обраду

[35] Р. Ковијанић, *Једрењаци которске луке 1441—5. године*, Годишњак Поморског музеја у Котору IX (1960) 48—49.

[36] Ibid., 38—39. Ту и једно његово заступање сувласника брода неких Венецијанаца око морнара и продаје једрењака (1443. година). Послује око цопула и са Богославом Стефановићем из Пераста 24. I 1446. Cf. ИАК, IX, 615.

[37] Још 1451. године говори се о некаквој његовој улози у продаји туђег брода, али не о његовом поморском пословању: Р. Ковијанић, *Једрењаци которске луке 1451—5. године*, Годишњак Поморског музеја у Котору XIII (1965) 12.

[38] ИАК, VI, 171 од 18. маја 1437.

[39] ИАК, V, 108, 118, 646, 723.

[40] ИАК, VI, 722 из 1439 (кад купује један виноград у Кавчу), 739 из исте године (када се говори о његовом имању у Могоришу); XII, 151—152 (од 7. дец. 1460), 345—346 (од 1. јан. 1461) — ту је реч о винограду у Мржепу, који је добио на дар, па продао. Cf. и Р. Ковијанић, *Једрењаци которске луке 1451—5. године*, Годишњак Поморског музеја у Котору XIV (1966) 48. Такође и ibid., VIII (1959) 49 (1440. г. уступљен му виноград).

[41] I. Stjepčević, *Prevlaka*, Zagreb 1930, 36.

или испашу по падинама Врмца, где су му лежали и виногради.[42] Од тога је имао знатне користи, јер је продавао вино[43] или, пак, добијао жито и месо.[44] Бавио се и печењем креча на Луштици и на другим местима у околини Котора,[45] очигледно ради трговине. Током читавог свог века имао је пуне руке посла још и око свакоколико продаје и куповине, позајмљивања новца, поравнања, дражби, ступајући у трговачке и друге односе са разним светом из Котора и околине, из Италије или са јонских острва.[46] Стефан Калођурђевић као послован човек извесно је мање занимљив и важан у историји и култури Котора од њега као словенског канцелара и тумача.

Када се мало обогатио стекао је кућу у четврти св. Мартина, која се тако звала у средњем веку према посвети једне од најбогатијих цркава и манастира у граду. На средокраћи између катедрале и колегијалне цркве, у једној од најважнијих градских улица, словенски канцелар је, почев од 1434. године па све до смрти, провео живот.[47] Тих година, приликом једног пописа, заједнички су становали, уз главу породице, Стефана Калођурђевића, канцелара, Љубислава, његова мајка, жена Домуша, син Никола, ћерка Катарина, нећаци Доминко и Палма и служавке Маруша и Владица.[48]

---

[42] ИАК, V, 108 (из 1428. терен у Могоришу); VI, 40 (из 1436. имање купљено у Кавачу), 739 (из 1439, где се помиње његово имање у Могоришу); IX, 615 (из 1446, кад закупљује од бискупије брдашце на Врмцу); CXLIX, 926—927 (од 29. авг. 1452, опет закуп брдовитог терена на Врмцу код Богдашића); cf. такође о томе Божић, *Немирно Поморје*, 69.

[43] ИАК, CXLIX, 590 (од 9. окт. 1450, кад продаје већу количину вина Марину Новаковом). То је редак докуменат о његовој трговини вином.

[44] Божић, *loc. cit.*

[45] ИАК, X, 445 (од 10. фебр. 1449) и CXLIX, 234 (од 16. фебр. 1444), где се говори о његовој кречани на Луштици добијеној од браће Ђурашевића који су управљали имањем манастира арханђела Михаила на Превлаци (cf. Stjepčević, *Prevlaka*, 12, о Ђурашевићима). Такође и ИАК, XIII, 430, од 22. маја 1467, где се помиње нека друга његова кречана.

[46] Тешко је улазити у све те многобројне односе, углавном трговачке природе. Наводимо само неке од многих докумената који се на тај део његовог живота односе: ИАК, V, 714, 758 (1436. г.); VI, 76 (1436. г.), 478, 479 (1437. г.); XIII, 365 (из 1467. г., али се односи на његов дуг из 1441. г.); X, 703—704 (из 1450. г.); CXLIX, 570—571, 593 (такође из 1450, а односи се на продају једне куће); XIII, 372 (из 1467, а односи се на дуг из 1466. год.). Cf. такође Р. Ковијанић и И. Стјепчевић, *Културни живот старог Котора*, I, 167 (1452. г. дугује му један ковач).

[47] ИАК, XIV, 210 (купује кућу 11. окт. 1434); помени те његове куће још у ИАК, V, 775 (1436); VI, 171 (из 1437, где се види да је та кућа у близини цркве Марије Магдалене и да на њу плаћа порез капитулу св. Трипуна од 2 перпера; и Св. Марија Магдалена била је у четврти Св. Мартина), 251 (такође из 1437, кад диже један зид), 732 (из 1439); VI, 104 (из 1441).

[48] ИАК, УП, CCIII, 275/3 (из 1436. године). Cf. и Jireček, *op. cit.*, 213, који је докуменат пронашао у Задарском архиву, у књизи која је носила наслов Case e persone di Cataro, а односила се на године 1430—1440. Из овог документа може се извести рачуница и о датуму његовог рођења. Наиме, већ је Јиречек претпоставио да бројка 41 која стоји испред његовог имена можда означава године његове старости. Ако се пажљиво погледа ова књига, која је сад у Историјском архиву у Котору, приметиће се да су бројке, стављене испред имена свих глава породица, само још уз имена њихових најстаријих синова. Неки пут, испред имена стоји крст, знак да је личност тих година преминула. Очигледно је, због тога, да цифре заиста означавају године старости. Страна на којој је породица Стефана Калођурђевића је из године 1436. Како се, у та времена, старост рачунала од зачећа,

Породица му се није даље увећавала. Његови суседи су били Матко златар, касније рођак, и Ловро Добричевић, најпознатији которски готичко-ренесансни сликар.

Како му је углед међу грађанима растао, тако је добијао све важније положаје у црквеним братовштинама Котора. Већ 1439. године био је на челу братовштине св. Крста,[49] најстаријег хуманитарног друштва, у које су се примали властела и пучани без разлике. Имала је прибежиште за сиротињу поред истоимене цркве, што се некада дизала уз храм св. Јосипа,[50] а у близини куће у којој је Калођурђевић становао. Још 1459. године био је међу часницима ове братовштине.[51] Као њен заступник заједно с још двојицом представника, поручио је сребрне окове за две светачке реликвије, једну руку и једну ногу, код веома познатог которског златара Марина Адамовог.[52] Убрзо је постао и члан братовштине св. Духа, па и њен магистар.[53] Седиште ове старе братовштине, основане средином XIV века, која је такође имала прихватилиште за сиротињу, било је у близини знаменитог доминиканског манастира св. Николе изван зидина, да би се, у време активне улоге Стефана Калођурђевића у братству, оно преселило у нову цркву истога имена у граду.[54] У време кад је Стефан Калођурђевић био на челу братства, међу члановима је био и његов син Никола, а нешто касније у њу су ступили сликар Ловро Добричевић и његов ученик и сарадник сликар Георгије Базиљ.[55]

Имао је Стефан Калођурђевић одређену улогу и у црквеним пословима которске бискупије, јер је бивао присутан званичним заседањима in curia episcopalis, када се одлучивало о изборима свештеника на управне положаје или о питањима која су била отворена.[56] Да ли због тога што му се Стефан замерио код разрешавања црквених ствари или због нечег другог, тек Стефана је

излази да је врло вероватно да се он родио 1396. године. Уз име Стефановог сина Николе стоји бројка 18. Дакле, требало би да је у том тренутку стар 18 година. Како се Калођурђевић оженио у јесен 1420, син Никола му је могао бити 1436. године тек у осамнаестој години, уколико није предбрачно зачет.

[49] ИАК, 509, 510 (од маја 1439).

[50] I. Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru*, Split 1938, 60.

[51] ИАК, XI, 428 (3. април 1459).

[52] Р. Ковијанић, *О мајсторима сребрне пале которске катедрале*, Старине Црне Горе, III—IV (1965/66) 82 (где су на стр. 80—84 многи документи о овом познатом златару).

[53] Хрватска академија наука и уметности, Загреб, под сигнатуром I c 12 чува се Statuto fraternitatis s. Spiritus. На fol. 49 v уписан је као „maistro nella scola di sancto Salvatore ser Stephano Calozorzi" у години 1445.

[54] Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna*, 61.

[55] Statuto fraternitatis s. Spiritus, fol. 49 v (уз друге чланове у 1445. години уписан и Nicola di ser Stephanis di Chalozorzi), fol. 56 v (међу онима који су 1452. приступили братовштини је и Lorenzo pentor), fol. 62 v (братовштини је 1462. приступио и maistro Zorzi pentor detto Basigl). Cf. ИАК, IX, 361—362 (од маја 1445, где Стефан Калођурђевић као магистар, уз два прокуратора братовштине, допушта двема калуђерицама да буду у склоништу братовштине, које су о свом трошку поправиле).

[56] Котор, Бискупски архив (БАК) I, 85 (од фебруара 1441), 256 (од маја 1449).

напао, за време званичког рада под лођом которске канцеларије, опат манастира св. Ђурђа на острвцу пред Перастом, господин Трипун Болица. Стефан га је тужио бискупији у лето 1452. године да му је опат пред десетак сведока казао небројено неправедних и нечасних речи противних истини, а између осталог да је „курвин син". Презвитери који су о случају пресуђивали, у име бискупа Марина Контарено, с много поштовања записали су да је ser Stephanus Caloiurgii prudens vir и да је — а то је најпотпунија његова званична титула — canzellarius et interpres sclavus pro nostro illustrissimo ducali dominio venetiarum in curia regiminis Catari.[57] Било је то непосредно по подизању црквице Св. Марије у Мржепу, када је Стефану, извесно, још више порастао углед. Како се завршио спор с брзореким и неопрезним опатом, није познато, али су симпатије званичника бискупије биле на страни Калођурђевића.

Када је био у пуној снази, негде у шестој деценији XV века, умрла му је жена. Оженио се поново око 1460. године неком Николетом, која му је такође донела мираз.[58] Није дуго с њом поживео. Склопио је очи, ушав у седамдесет другу годину живота, између 26. марта 1467, када је саставио тестамент и увео га у канцеларијске књиге, и 7. априла, када се, први пут, помињу комесари његове имовине, међу којима је и покојникова жена Николета.[59] Од јесени исте године међу поверенике Стефанове заоставштине ушао је и његов зет Божићко (Наталин) Матков (или Метиков), наследник на словенским пословима которске канцеларије.[60] Скоро три године после Стефанове смрти овлашћени комесари његове имовине сређивали су новчане, поседничке, трговачке, бродарске и разне друге послове с многобројним грађанима Котора и представницима странаца с којима је Калођурђевић имао веома разгранато пословање у последњим годинама живота.[61] Сетио се и свога слуге и слушкиње. Николета се, кроз коју годину, преудала и морала је да расправи питање имовине с ћерком и зетом Стефана Калођурђевића.[62]

Још за живота, Стефан Калођурђевић је спремио себи и својим потомцима гробницу. Прво је мислио да се сахрани у гробници уз јужни улаз у градску цркву св. Михаила и то заједно са својим рођацима и наследницима. Њу је припремио и опремио натписом

[57] Ibid., I, 341 (од 4. авг. 1452).

[58] ИАК, XII, 197—198 (од 10. февр. 1461, кад се Николета и њена кућа први пут помињу и када је Калођурђевић продаје). Cf. и Jireček, *op. cit.*, 213 (не наводи извор).

[59] ИАК, XIII, 357 (од 7. априла 1467, комесари имовине), 401 (од 29. маја 1467, када се помиње његов тестаменат састављен 26. марта 1467, који је, иначе, изгубљен, јер књига у коју је био заведен није сачувана). О годинама његове старости cf. нап. 48.

[60] ИАК, XIII, 465 (од 9. окт. 1467).

[61] ИАК, XIII, 357, 359, 361, 365, 367, 371, 372, 375, 386, 388, 391, 392, 396, 398, 401, 410, 412, 416, 420, 425, 428, 430, 431, 432, 433, 446, 454, 460, 462, 465, 472. 495, 499, 501, 502, 506 (све из године 1467), 509, 515, 546, 598, 606, 616, 621, 624 (све из год. 1468), 757, 779, 782 (из 1469. год.).

[62] ИАК, XIII, 214—215, 217, 224 (од 26. јуна и 3. јула 1472. г.). Пошто се у свим тим многобројним документима, састављеним по смрти Стефана Калођурђевића, нигде не помиње његов син Никола, већ само жена, ћерка и зет, изгледа да је он прерано умро, још за живота словенског канцелара.

још као млад човек 1426. године. После неколико година или се предомислио или је спремио још једну за своју породицу. Налазила се у поду фрањевачке цркве у близини извора Гурдића, изван градских зидина, у задужбини краљице Јелене. Натпис на плочи исклесан је 1432. године.[63] У једној од те две гробнице починуло му је тело. Истина, код постојања две гробнице с истоветним именом власника, из кратког временског размака, могућно је да су у питању две особе с истим именом и презименом. Због тога што се у которским изворима из XV века помиње само један Стефан Калођурђевић, изгледа да је баш словенски канцелар с породицом закупио две гробнице у угледним градским црквама.

Немало после Калођурђевићеве смрти словенску канцеларију преузео је Наталин Метиков. Као cancellarius sclavus први пут је забележен у администрацији у августу 1467. године.[64] Изгледа да је почео своју службу у которској администрацији као vigerius, под народним именом Божићко, још средином четврте деценије

[63] P. Mijović, *O kasnoantičkim i srednjovekovnim grobljima Kotora*, Boka, 15—16 (Hercegnovi 1984) 167—168, 176, tab. II, 2 (=id., *Pradavne i davne kulture Crne Gore*, Titograd 1987, 190—191, 198, t. III, 2). Текст на камену уз јужни улаз у храм св. Михаила гласи: S(EPULTURA) DE · STEFANO · CHALOGURGEVICH · CUM · SUIS · HOMINIBUS · ET EREDIBUS MCCCCXXVI. Још није објављен. Текст на плочи из фрањевачког манастира на Гурдићу је следећи: (SE)PULTURA · (ST)EPHA(NI) · C(A)LOGIURGII ET · (HE)RED(IB)US SUORUM · MCCCCXXXII · Објавио га је П. Мијовић.

О једном Стефану Калођурђевићу, из Паштровића, из XV века, сестрићу паштровског кнеза, доцније сремског деспота, Стевана Штиљановића, иначе српско-италијанском преводиоцу, постоје разне историјске традиције и легенде.

Д. Миковић, *Св. Стеван Штиљановић*, Гласник Народног универзитета Боке Которске, год. II, бр. 4—6 (Котор 1935) 4—5, износи једну паштровску легенду по којој се Штиљановићев нећак потурчио после бекства из заточења с млетачке галије. Учинио је то из освете, јер су га Млечани мучили, ујака хтели да отрују, а вереницу да отму (што је послужило Љубиши за причу *Скочидјевојка*). На самрти, у Срему, Штиљановић је завештао сестрићу сабљу, коју му је понео игуман Миковић, с надом да ће га негде наћи. И, заиста, нашао га је, предао му сабљу и веренички прстен, што је изазвало Калођурђевићево покајање; он је у калуђерској ризи побегао на Свету Гору. Умро је и био сахрањен у Хиландару. — Писац овог чланка каже да је ова легенда била забележена у једној књизи у манастиру Праскваци, која је изгорела за време француске окупације 1812.

G. D. Declich, *Budva e Pastrovichi nel periodo della dominazione veneta*, Venezia 1981, 14, не наводећи изворе, износи како су приликом турског освајања Скадра, 1474. године, Скадранима притекли у помоћ Венецијанци, позвавши и Црногорце да им се прикључе. Као преводилац служио је, у свим приликама, Стефан Калођурђевић, сестрић Штиљановићев, који је био ослобођен заточења на једној венецијанској лађи. Посебно је преводио разговоре с Иваном Црнојевићем и подстицао Паштровиће да се прикључе борби.

Очигледно, у овим причама спојене су стварне и легендарне личности. Можда је баш которски канцелар и словенски тумач XV века позајмио нешто лику паштровског јунака.

[64] ИАК, XIII, 463 (од 26. авг. 1467 — ser Natalinus de Meticho, cancellarius sclavus). О томе да је Катарина законита ћерка Стефана Калођурђевића и жена Наталинова, сведоче три документа из 1472. године: ИАК, XIII, 214—215, 217, 224. Ту се види да они те године имају два одрасла сина, Ловра и Матеја, који су мајци прокуратори. О томе да је Наталин био Калођурђевићев зет зна и Jireček, *op. cit.*, 213.

XV века.[65] Божићко (или Наталин) је био дете Стефановог суседа Матка златара; становали су у истој улици кућа уз кућу, учествовали су једни другима у животу, узајамно се помагали у неприликама и, најзад, ородили.[66] Наталин је и тим путем могао научити посао словенског канцелара и тумача од Стефана Калођурђевића. Није се, као самосталан канцелар, дуго њиме бавио. Погинуо је у августу 1475. године у једном узбудљивом атентату, који је опширно описан у књигама которске администрације, о коме се те године већало и у дуждевој палачи у Венецији. Убице су, дан уочи остварења свог подухвата, дошли с Његуша пред градске зидине, ту код познаника, у близини манастира св. Николе, испекли голубове и месо, попили вино у друштву с неким Которанима, ту и заноћили. Ујутру рано сачекали су словенског канцелара у једној крчми у граду; кад је он пролазио излетели су њих двојица, а један од њих га је усмртио ножем у слепоочницу. Умакли су, затим, на очиглед многих грађана, кроз капију преко Ријеке и стругнули уз которске стране, где их је чекала скупина племеника. Саслушан је, убрзо, велики број сведока, који су испричали до танчина шта се збило. Његуши су давали разна објашњења, од тога да је реч о освети за убиство једног Његуша од пре тридесетак година, а други да се словенски канцелар много мешао у њихове послове. Неки сведоци су помишљали да је у то умешан и господин Иван Црнојевић, јер су Његуши били његови људи. Наталинова жена Катарина, Калођурђевићева ћерка, дала је изјаву да јој је муж убијен „што је био слуга" венецијанског господара.[67] С његовом смрћу изгледа да се потпуно угасила служба словенских канцелара и тумача у которској градској управи.

За готово педесетогодишњег служења општинској администрацији у Котору, а делом и оној бискупској, Калођурђевић се сусретао, готово свакодневно, са господином Ђованијем де Луксијом, латинским канцеларом. Властеоског порекла из Фелтра, Де Луксија је готово цео радни живот везао за Котор. Посредовао је приликом увођења венецијанске управе у граду св. Трипуна, а од својих тридесетих година до пред смрт био њен високи чиновник, прво кастелан, а

---

[65] Божић или Божићко vigerius радио је у канцеларији 1434. и 1436. уз Стефана Калођурђевића: ИАК, V, 585, 714. Наталин се оженио Калођурђевићевом ћерком чим се задевојчила, јер је Калођурђевић ступио у брак 1420. Наталин и Катарина, Калођурђевићева ћерка, већ су 1472. имали одрасле синове, које администрација титулише са ser.

[66] О кући златара Матка (или у многим документима Метика), уз кућу Калођурђевића, у четврти Св. Мартина: ИАК, V, 775, 778 (из 1436. г.). Матко је имао бар још троје деце који се помињу у изворима: X, 751, 753, 755; CXLIX, 636 (из 1450) уз Божићка (или Наталина) (XI, 734, из 1451. г.). У овом последњем документу се помиње измирење дуга између Николе, сина Матка златара, и Стефана Калођурђевића, док је Николин гарант Natalinus eius frater. Из тога се види да је Наталин управо био члан Маткове породице, а тиме и Калођурђевићев сусед.

[67] Опширно о целом догађају Kovijanić, *Pomeni crnogorskih plemena*, I, 59—63; id., *Которски медаљони*, 149—150. Cf. Срејић, *Которска канцеларија*, 55 (где се рад Наталина као словенског канцелара помиње само у вези с овим убиством); id., *Исправе которских нотара*, 64—65 (где су изводи из извештаја о овом убиству).

потом канцелар. Његов однеговани рукопис се лако препознаје у званичним књигама, али се он, будући даровит као калиграф, бавио и преписивањем литургијских књига. Имао је богату библиотеку од које је десет књига црквеног карактера даровао тестаментом једном которском манастиру.[68] У цркви св. Марије на Ријеци (Колеђати) изградио је, пре 1439. године, посебан олтар у капели Усековања Јована Крститеља,[69] док је један мисал, пре тога, даровао манастиру св. Ђурђа пред Перастом.[70] Двојица которских канцелара не само да су се дружили на послу него су се често виђали на својим имањима и у виноградима на обронцима Врмца, јер су им скоро сва добра била једна поред других, у непосредном суседству.[71] Отуда, многе навике могле су лако прећи с млетачког патриција на которског грађанина, а и погледи једног хуманисте бар делимично су се могли дотаћи словенског писара.

Колико которски архивски извори осветљавају јавну, административну, бродовласничку, трговачку, поседничку и каритативну делатност Стефана Калођурђевића, а омогућују да се уђе и у његов приватни живот, да му се упозна породица, толико су оскудни, готово ћутљиви, о његовој заинтересованости за уметност или за подизање и украшавање цркава и олтара. Сасвим је мало оно што је остало записано о његовом дотицају с уметницима и уметношћу: када се спремало подизање хора у цркви св. Марије Колеђате, он је припремао акта;[72] био је на руци и прокураторима великог манастира св. Николе на Ријеци када је 1441/2. г. један мајстор из Дубровника оправљао олово и дрвенарију на цркви;[73] као старешина братовштине св. Крста поручио је, с другим представницима, окивање двеју реликвија сребром; у братовштини св. Духа седео је заједно са највећим сликаром, у то доба, на источној обали Јадрана, Ловром Добричевићем, са којим је становао и у истој градској улици;[74] непосредни сусед му је био златар Матко; у кући је имао и једну фигуру архиђакона Стефана, свога имењака.[75] Да

[68] О деловању Ђованија де Луксија у Котору опширно: Фејић, *Которска канцеларија*, 45—51. Документ о предаји књига манастиру св. Бернардина у id., *Исправе которских нотара*, 40. О преписивању литургијских књига: Ковијанић, *Которски медаљони*, 153—154.

[69] БАК, I, 124—125 (из 1439. г.). О том олтару у Колеђати има још вести у БАК, XI, 437, 542 (из година 1568. и 1572). Ова капела темељно је оправљена 1434. године, када је добила свод и када је омалтерисана и окречена: C. Fisković, *O umjetničkim spomenicima grada Kotora*, Споменик САН CIII (Београд 1953) 81. О њеној оправци говори се још 1436. и 1437. године: ИАК, V, 757 и 789.

[70] P. Butorac, *Opatija sv. Jyrja pred Perastom*, Zagreb 1928, 41 (по попису мисал је ту био већ 1431. г.).

[71] Cf. ИАК, CXLIX, 495 (из 1446, где се вели да су виногради Ђованија де Луксија поред винограда Стефана Калођурђевића); XII, 151—152, 345—346 (из 1460. и 1461. г. о виноградима у Мржепу, који су били један уз други). Cf. Р. Ковијанић у Годишњаку Поморског музеја у Котору, XIV (1966) 48.

[72] ИАК, V, 566 (из 1434. г.).

[73] ИАК, VII, 162 (од 20. априла 1441. и 18. септ. 1442).

[74] ИАК, XV, 392 (из 1475. г. кад Добричевић продаје ту кућу у четврти св. Мартина).

[75] За ову фигуру cf. ИАК, XIII, 433 (јер се о њој расправља одмах после његове смрти).

није забележено његово име као ктитора у Св. Марији у Мржепу једва да би се знало да је подигао у граду и околини мале и занимљиве цркве. Готово педесет година после његове смрти, у једном попису которских манастира, наведено је да Св. Бернардину на Пучу припада „црквица св. Себастијана у врту господина Стефана Калођурђевића".[76] Вероватно је и на самом почетку, када је црквица саграђена, била дарована суседном фрањевачком манастиру, јер је њоме Калођурђевић могао откупити право да буде сахрањен међу угледницима града у задужбинском храму краљице Јелене. Његов Св. Себастијан нетрагом је нестао под новим грађевинама које се дижу на крајњој тачки Которског залива. Мада је црквица Св. Марије (Базилија) у Мржепу последњи преостали траг Калођурђевићевог залагања за цркву и уметност, она својим зидним сликарством сведочи готово више о духовној клими у којој је живео словенски канцелар, као и многи његов савременик и истомишљеник, него писани документи који су се о њему сачували.

Остаће непознато зашто је Калођурђевић одлучио да позове сликара Михаила из Котора да му живопише цркву, када су тих година у Котору радили много значајнији и бољи уметници, како они стално настањени у граду св. Трипуна тако и они што су долазили из Дубровника и краће или дуже се у њему задржавали. Тада је био на врхунцу и сликар Ловро Добричевић, који је, због тога, био много заузет пословима. Зограф Михаило се једва помиње у званичним књигама општинске администрације — као да и није имао неке значајније поруџбине које су захтевале посебне писмене уговоре. Да није једног документа с његовим именом посумњали бисмо да је уопште био становник Котора. Тај извор не открива неки његов сликарски рад, већ казује о спору око изградње његове куће у четврти св. Мартина.[77] То се догађало тачно двадесет година после живописања црквице у Мржепу, што сведочи да је био дугогодишњи которски грађанин и да је становао у истом крају града или чак у истој улици у којој и његов некадашњи поручилац, Стефан Калођурђевић, и уметници какви су сликар Ловро Добричевић и златар Матко.

Када је сликар Михаило (у документу Michaelus pinctor) радио на Св. Марији у Мржепу мора да је био млад, јер се живо сећао свог учитеља Јове зографа из Дебра и својих ученичких дана. Поменом учитељевог имена и порекла у натпису исказао му је поштовање и изразио благодарност према ономе што је од њега стекао. Било је у томе, извесно, и хвале за сопствену умешност. Да

[76] Наджупски архив, Пераст, Miscelanea, III, 535 — књига носи наслов Le memorie de'conventi и у њој под годином 1519. стоји: Vi era in S. Bernardino al Pozzo la chiesetta di S. Sebastian nell'orto del ser Stefano Callogeorgii... О цркви св. Бернардина на Пучу и о његовом односу према фрањевачком манастиру краљице Јелене cf. Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna*, 63. Ова књига је, сада, у Бискупском архиву у Котору.

[77] ИАК, XIII, 115 (од 26. авг. 1471). За неки други податак зна C. Fisković, *O umjetničkim spomenicima grada Kotora*, Споменик САН CIII (Београд 1953) 97, али му не наводи годину ни садржај, него само помен сликаревог имена. Тај податак је из ИАК, XII, 114.

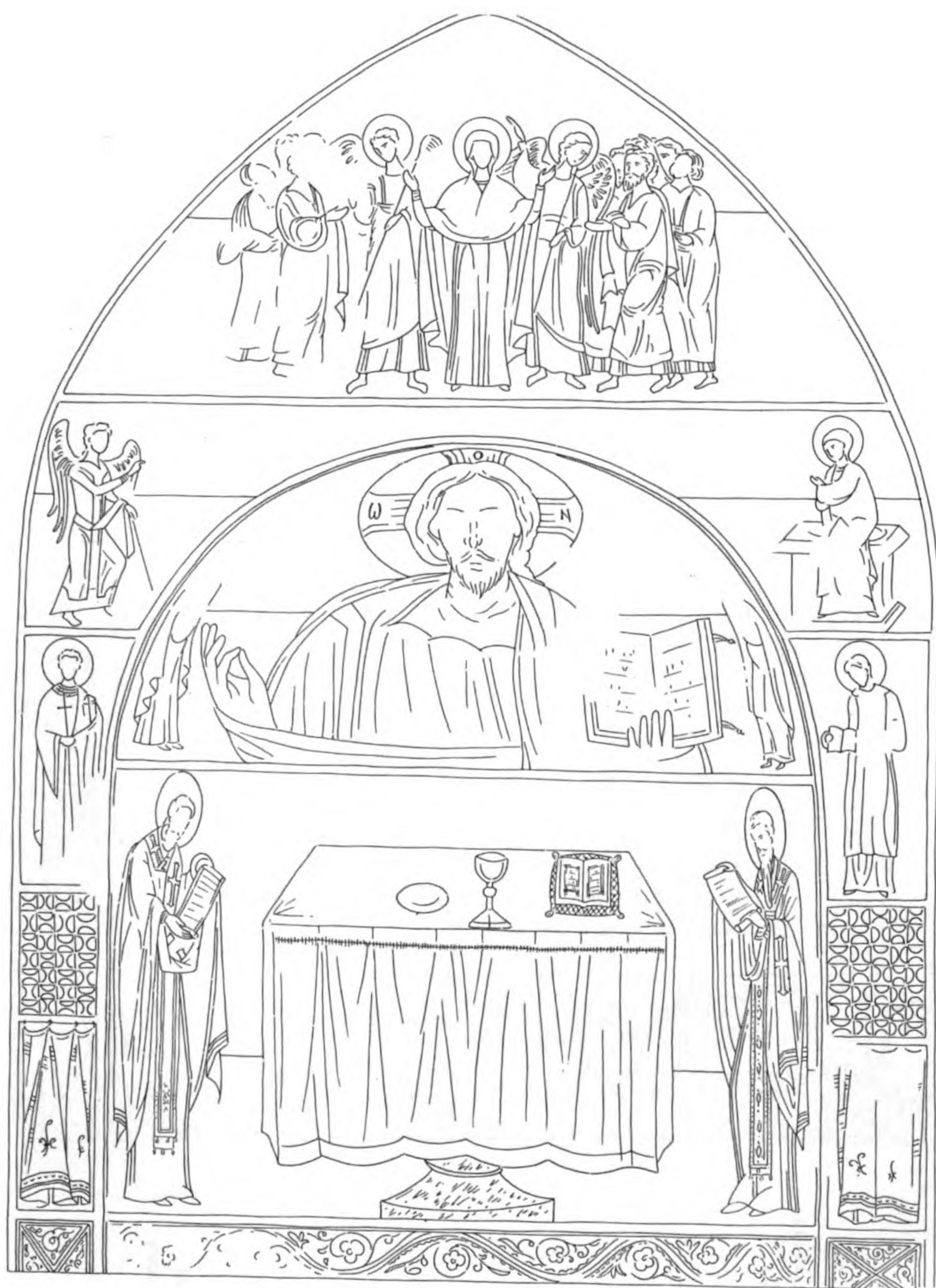

Слика 1. Мржеп, Света Госпођа, југозападни изглед

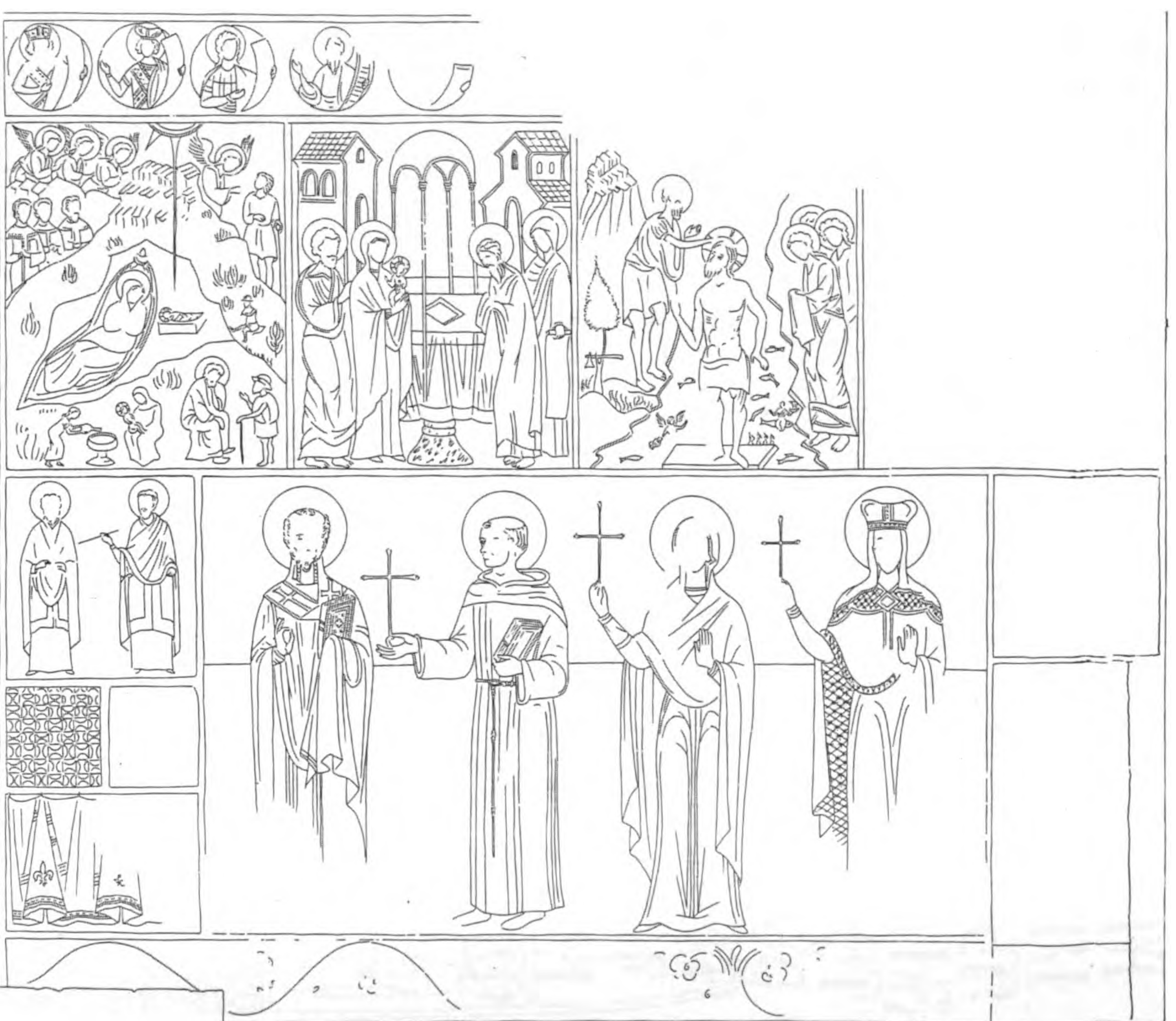
+QUESTA GLIESIA · DEDICATA
AL HONOR DELA BEATISIMA MARI
A · NO · I · EDIFICATA DAL FONDAMEN
TO · IN ... R ... R STEPHANO · CHA
LO GERGI · SPEDON · CANCELIER · ET
INTERPRET · SLAUO · IN CATARO · EC
OMPLITA · DEL MEXE · DE · NOUEM
BRE · MCCCCLII ET · SOLEMPNI
DIES LA FESTA · DE · QUESTA · GLI
ESIA · ADI XV · AGOSTO · LA · ASUM
PCION · DE · MADONA · SANCTA ·

... ОУПИСАХЬ ГА · ГРѢШНИ МИХАИЛЬ · ИЗЬКОТО
РА ... ОУЧЕНИКЬ · НСВЕЗОУГРАФА · ИЗДЕБРА :· АСУ
ЛѢТО · ЅЦ · Ѯ · НЦА · НОЕБРА · Н · ДНЬ · ...

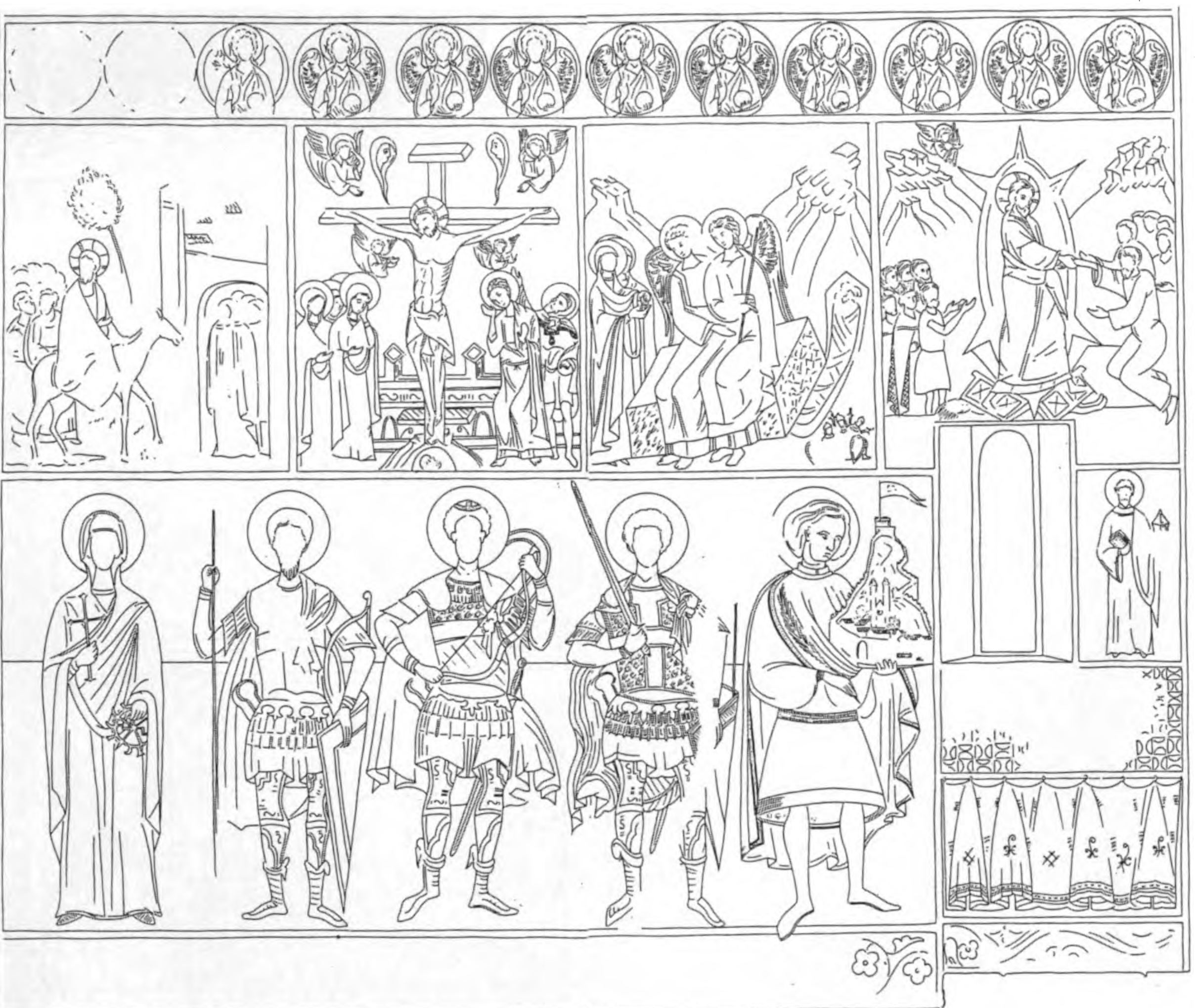
Слика 2. Мржеп, Света Госпођа, натписи ктитора и сликара (цртеж Јадранке Проловић, читање Војислава Ј. Ђурића)

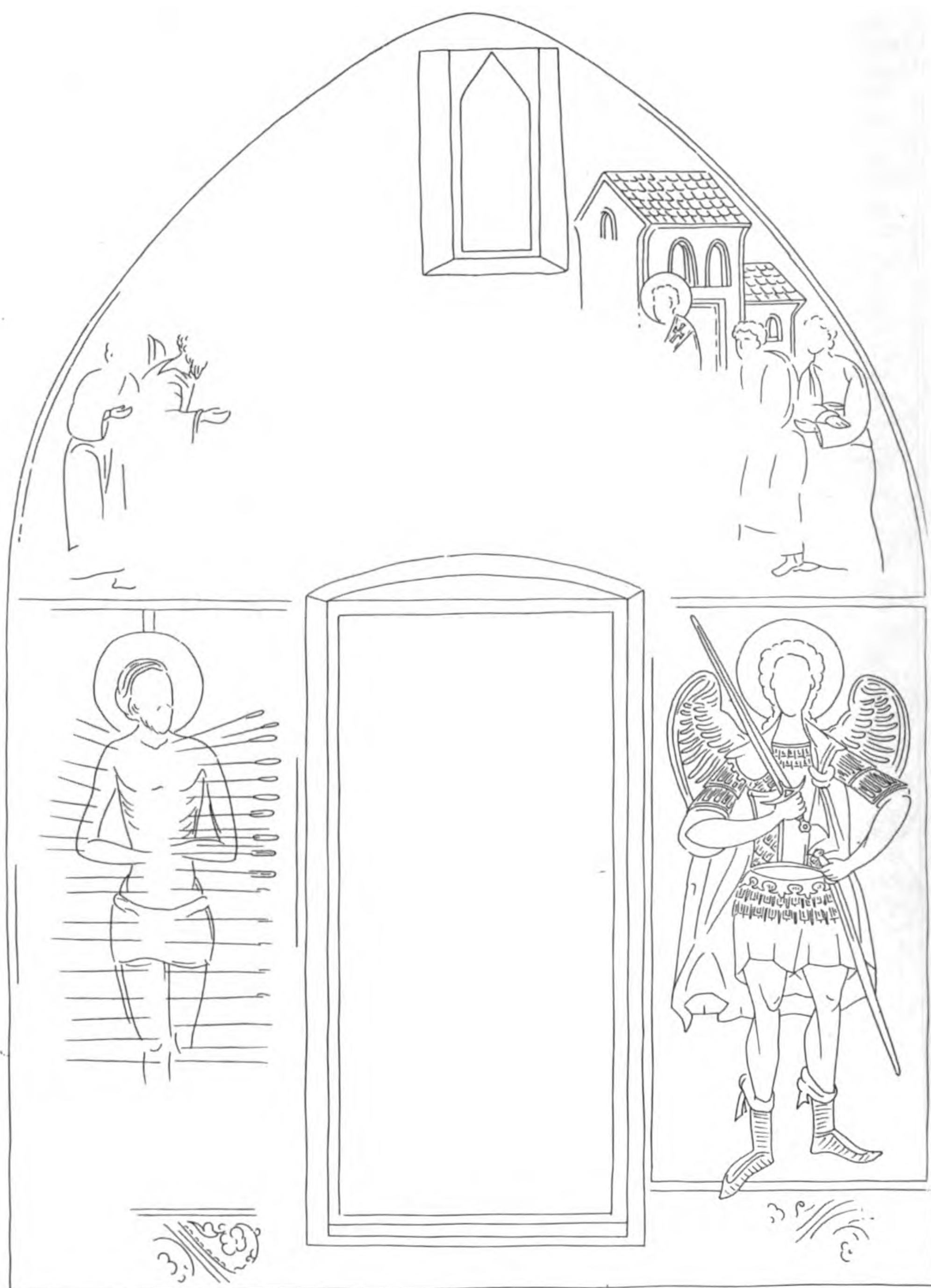
Слика 3. Мржеп, Света Госпођа, фреске на источној страни цркве (цртеж Драгомира Тодоровића)

Слика 4. Мржеп, Света Госпођа, фреске на јужној страни цркве (цртеж Драгомира Тодоровића)

Слика 5.
Мржеп,
Света Госпођа,
фреске на северној
страни цркве
(цртеж
Драгомира
Тодоровића)

Слика 6. Мржеп, Света Госпођа, фреске на западној страни цркве (цртеж Драгомира Тодоровића)

Слика 7. Мржеп, Света Госпођа, Анђео Господњи

Слика 8.
Мржеп, Света Госпођа,
натпис над Благовестима,
на грчком
(цртеж Ј.Проловић,
читање В.Ј.Ђурића)

Слика 9.
Мржеп, Света Госпођа,
свитак св. Јована
Златоустог с молитвом
на грчком
(цртеж Ј.Проловић,
читање В.Ј.Ђурића)

Слика 10. Мржеп, Света Госпођа, Распеће Христово

Слика 11. Мржеп, Света Госпођа, Распеће Христово, детаљ

Слика 12. Мржеп, Света Госпођа, српскословенски натписи с именима св. Георгија и Димитрија (цртеж Ј.Проловић, читање В.Ј.Ђурића)

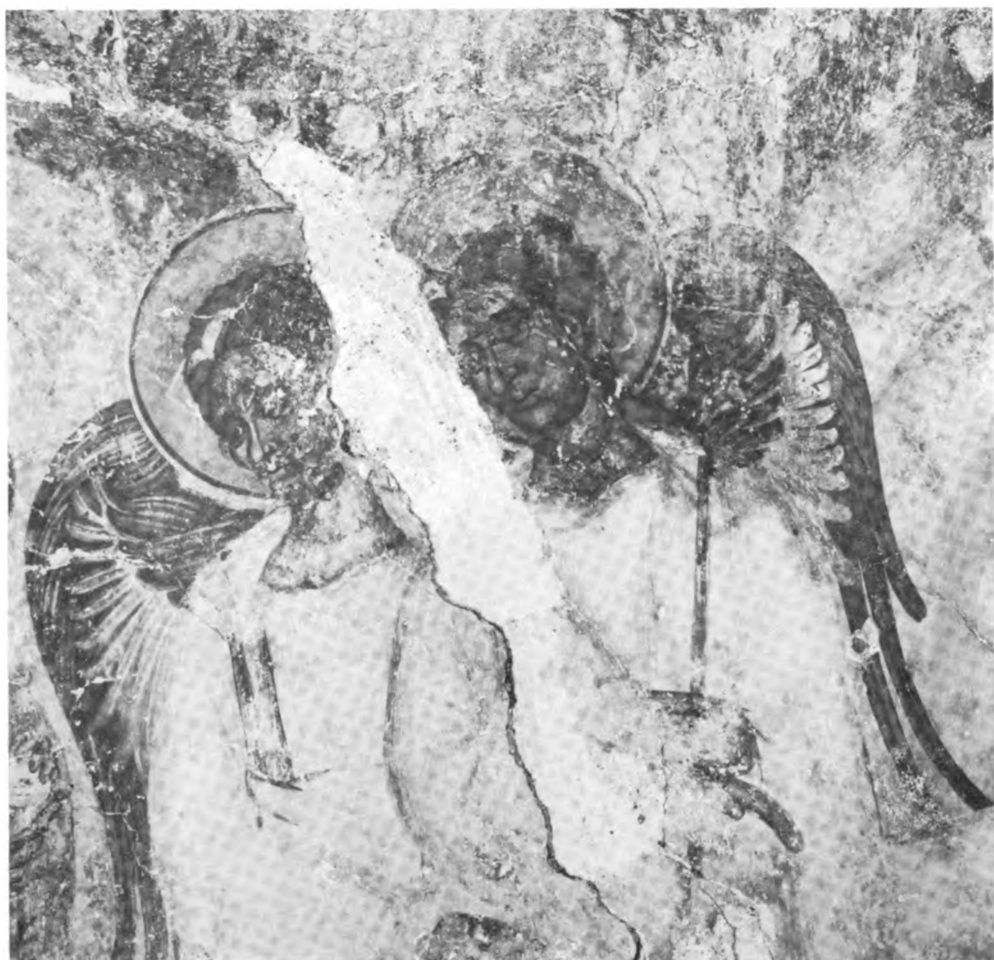

Слика 13. Мржеп, Света Госпођа, Мироносице на гробу

Слика 14. Мржеп, Света Госпођа, грчки натпис уз св. Јована Златоустог (цртеж Ј.Проловић, читање В.Ј.Ђурића)

Слика 15. Мржеп, Света Госпођа, Мироносице на гробу, свете жене

Слика 16. Мржеп, Света Госпођа, Мироносице на гробу, анђели

Слика 17. Мржеп, Света Госпођа, св. Трипун

Слика 18. Мржеп, Света Госпођа, св. Франо

Слика 19. Мржеп, Света Госпођа, св. Димитрије

се није у Котору баш ништа знало о Јови зографу из Дебра не би сликар Михаило имао разлог да истакне свој ученички однос према уметнику из неког удаљеног места у Македонији. Которани су морем били блиско повезани са Скадром и Драчом, на чије су обале излазили трговци и занатлије из Метохије и Македоније, тако да је сликар Михаило могао тим путем да успостави везу с Јовом зографом, уколико и сам није био родом из области око реке Дрима. Разуме се, могао је Јова зограф да борави и у Котору, а да то није оставило писани траг. Крајем XIV века Охрид, Скопље, па вероватно и Дебар, ушли су у оквире Отоманске државе. Могућно је да је Јова зограф потекао из Дебра да се склони на неко безбедније место, још незахваћено турском влашћу. Већ и сам податак да је сликар Михаило био ученик једног зографа из Дебра, у првој половини XV века, довољан је за тврдњу да се младић образовао у духу византијског сликарства, у стилу особеном за последње раздобље пред сам пад главних византијских уметничких средишта под Турке. Отуда, преко учитеља, могао је да стекне и знања како византијског начина сликања тако и српског и грчког језика, односно њихових писмена.

Потписи сликара на фрескама византијског света из доба самосталности средњовековних православних држава доста су ретки. Поготову су изузетна помињања у њима ученичког односа. Случај је хтео да се тако нешто сачувало баш у Македонији. На јужним обалама Преспанског језера, иначе некада препуним монасима насељених пештера, у једној пећинској црквици, Св. Марији на Глобоком (данас у Албанији), остале су фреске које је, с једним сарадником, извео, крајем XIV или на самом почетку XV века, монах Алексије, „ученик Јована зографа". Помишља се да би тај Алексије могао бити следбеник чувеног сликара са двора краља Марка, митрополита Јована из манастира Зрзе код Прилепа.[78] Извесно, митрополит Јован зограф, творац фресака у цркви Св. Андреје на Тресци код Скопља и велике иконе Христа из манастира Зрза, уз још нека могућна дела, није био учитељ которског сликара Михаила, јер је био покојни већ негде око 1400. године. Јова зограф из Дебра могао би стилом својих слика следити митрополита, с обзиром да је митрополит Јован својим схватањем осенчио своју епоху и свој крај. На делима сликара из радионице манастира Зрза мешали су се српски и грчки натписи, као и на фрескама Которанина Михаила, само што је овај, на захтев свога поручиоца, додао још и латинско-италијанске.

---

[78] Cf. В. J. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 88, 220—221 (са старијом библиографијом). И један велики грузијски сликар, из друге половине XIV века, који се потписао у цркви села Убиси, навео је уз своје име и име свога учитеља Cf Ш. Я. Амирачашвили, *Грузинский художник Дамианэ*, Тбилиси 1974, 22: „руком грешнога Герасима, васпитаника Дамјановог". Амиранашвили је, прво, прочитао да је Дамјан био ђак Герасима, па је то, после, исправљено — A. Alpago-Novello, V. Beridze, J. Lafontaine-Dosogne, *Art and architecture in medieval Georgia*, Louvain-la-Neuve 1980, 100.

*

Фреске у цркви св. Госпође у Мржепу не истичу се уметничком вредношћу; у Котору, из тог времена, има много бољих. Оне нису необичне ни по програму — такви тематски програми били су чести у једноставним градским црквицама византијског света у XIV и XV веку, а поготову у оним по епископским градовима на Балкану. Фреске у Св. Госпођи се издвајају упоредном заступљеношћу православних и католичких иконографских решења, истовременом употребом српских, грчких и латинских натписа око светаца и изнад појединачних сцена, као и византијско-готичком стилском удруженошћу. Биконфесионалност иконографије и стила фресака и тројезичност натписа, одавно у средишту пажње истраживача, нису још увек довољно испитани, а разлози за њихову појаву, и поред свих покушаја одгонетања, нису сасвим јасни.

Потпуно је извесно да је основни програм фресака сасвим у духу православља: нема католичке цркве ни у Италији нити на источној обали Јадрана у којој је постојао распоред тема исти као у Св. Госпођи. У полукалоти апсиде је Деисис, с великим попрсним Христом што благосиља и држи отворено јеванђеље, док су две мање стојеће фигуре, Богородица и Јован Претеча, с његове леве и десне стране, у молитвеном обраћању. Испод Деисиса је Служба епископа: часној трпези с леве стране прилази Јован Златоусти, а с десне Василије Велики; они се клањају трпези држећи у рукама развијене свитке с молитвама. Уврх источног зида је Вазнесење Христово, испод су Благовести, док ниже од њих стоје архиђакони Стефан и Роман, лево од апсиде, а један непознат светац десно.

У појасу фресака око темена уздужног свода налазе се четири Христове представе: источно је Христос из Вазнесења; он седи на дуги и благосиља, обухваћен округлом мандорлом коју носе у небо четири летећа анђела; према западу цркве ређала су се, сада доста оштећена, попрсја Христа Пантократора, Христа Старца дана и Христа Емануила.

Узан појас на јужном и северном зиду, што је текао од источног до западног зида и делио фреске у темену свода од циклуса Великих празника, имао је попрсја у медаљонима. Са јужне стране у том појасу било је некад дванаест анђела (боље се очувало десет), потпуно једнако насликаних, са жезлом у десници, а сфером у левици, на којој је прво слово Христовог имена (X). На северном зиду наспрамно су били пророци, у истом броју у ком и анђели, али су остала само четворица, од којих се тројици читају имена: Давид, Соломон, Данило.

У циклусу Великих празника, поред Вазнесења и Благовести, с источног зида, остали су још: Рођење, Сретење, Крштење, Васкрсење Лазара (на јужном зиду), Цвети, Распеће, Мироносице на гробу, Силазак у ад (северни зид) и Успење (западни зид). Сликар није унео у циклус Духове и Преображење, који увек чине његов саставни део; Васкрсење Христово представио је у два вида, као

Мироносице и као Силазак у ад, због чега је изгубио једно место, а за друго више у горњој зони цркве није било слободне површине.

Очигледно, некада је олтарски простор у цркви био одељен од онога за вернике и то не само подом уздигнутијим за један степеник, као што је данас видљиво. Могућно да је постојала нека врста ниског иконостаса, мада нису остали његови уобичајени трагови на бочним зидовима, нити у поду. Међутим, доњи појасеви у олтару су сасвим другачије украшени од оних у осталом делу црквеног брода. Три најниже зоне око апсиде и на северном и јужном зиду у олтару имају три врсте украса: уз геометријске и биљне орнаменте још и набране завесице обешене алкицама на жицу. На јужном зиду изнад тих појасева су двојица светих лекара, Кузман и Дамјан, а на северном зиду је ђакон Роман. Ове фигуре су двоструко мање од фигура у доњем појасу цркве одређеном за вернике.

Једанаест светитеља, одабраних да стоје у наосу и представе залагање људског рода за напредак Христовог учења, несумњиво су ту по личној жељи самог ктитора или неког њему блиског саветодавца. На јужном зиду су: св. Никола, св. Франо, св. Параскева, св. Недеља; на северном: св. Трипун, св. Георгије, св. Димитрије, св. Теодор и св. Катарина; на западном арханђел Михаило (северно) и св. Себастијан (јужно). Испод свих њих, а изнад пода од камених плоча, иде орнамент у виду заталасане лозице, у чијим су превојима многобројни листови и цветови.[79]

Програм фресака какав има Света Госпођа у Мржепу — с разним видовима Христа у темену свода, Деисисом и Службом епископа у апсиди, циклусом Великих празника с попрсјима изнад, а стојећим светитељима у наосу — образовао се постепено у византијским градовима, почев од XI/XII века, добивши коначан облик негде средином XIV столећа. У мале, једнобродне цркве без кубета, с једном апсидом, најпогодније за породичне или уличне богомоље у уским просторима утврђених византијских градова, требало је сместити избор слика кроз које ће општехришћанска историја и православна догма бити најсажетије изнесени. Македонски, бугарски, српски и албански градови, са својим грчким, словенским и албанским становништвом у XIV веку — као што су то Охрид, Костур,

---

[79] Основни распоред сцена и појединачних фигура донео је давно Радојчић, *О сликарству у Боки Которској*, 60—65. Тада још нису биле фреске толико очишћене колико данас, тако да су сада могућне допуне у програму, иконографији и у читању натписа. Истина, посао око чишћења фресака још није окончан, нарочито не на површинама западног зида и у непосредном његовом суседству. Зато, ако буде новости, оне ће се појавити у том делу цркве. Највећи део фресака је очишћен 1972. године. Тада су, под мојим надзором и по мом програму, а у организацији Завода за заштиту споменика културе Црне Горе, радили сликари-конзерватори Иванка Живковић и Верица Марковић. У то време је цртеже фресака направио Драгомир Тодоровић из Института за историју уметности Филозофског факултета у Београду.

Земљотрес 1979. године оштетио је црквицу тачно по старим пукотинама прошлих и давних земљотреса. Том приликом су се срушили и делови фресака. Највише су оштећене сцене Сретења (горњи део) и Крштења (фигура Христа). После земљотреса, Завод за заштиту споменика културе у Котору санирао је храм, а сликари-конзерватори оштећене фреске. Предстоји даљи рад на њиховом чишћењу и презентацији.

Верија, Мелник, Штип, Велес, Прилеп, Призрен, Берат — били су препуни таквих црквица или сличних капела уз велике храмове, а многи од њих сачували их до данас, заједно са сликарством. У Охриду Св. Никола и Св. Богородица Болничка, Мали св. Климент, Свети врачи и Св. Димитрије, бочне капеле уз Богородицу Перивлепту и Св. Константин и Јелена, у Костуру Св. Атанасије, Св. Никола Кирици, Св. Андреја итд., а у Верији црквице Христа Спаса и Св. Власија, само су део те велике целине готово једнаких фреско-програма.[80] Црквице из XV и XVI века, из доба турске власти, у истим областима, потпуно су преузеле оно што је било досегнуто у време стваралачког замаха.[81]

У тим малим храмовима, на горњим сводним површинама, готово редовно су се појављивале теме уобичајене за калоте купола у црквама с једним или са пет кубета. Кад је реч о разноврсним иконографским представама тројичног Бога, створеним на старозаветним пророчким визијама или на новозаветним текстовима, треба истаћи да се оне појављују већ од XII века у петокуполним храмовима, какви су на пример Нерези, кроз упоредни приказ различитих Христових видова. Идући ка XIV веку они ће добијати на разноврсности и значају.[82] Од XIV века, у једнобродним црквицама македонских градова, повезали су се, у темену сводова, у целину како различити видови Христа, тако исто и три хипостазе Божје у посебним медаљонима или, пак, Христови образи с образима арханђела и Богородице.[83] Св. Госпођа у Мржепу преузела је најчешћи програм за теме свода, хотећи да старозаветну праслику Христову споји са његовим новозаветним ликовима.

У служби Христових појава у своду Свете Госпође су представе господњих анђела, који су Христова небеска стража, док су старозаветни пророци ту јер су га они најавили. Обе теме су се, током XIV века, преселиле из купола већих цркава византијског света на сводове малих градских и сеоских храмова.[84] Већ од XI/XII

---

[80] За охридске цркве, cf. Ц. Грозданов, *Охридско зидно сликарство XIV века*, Београд 1980, passim; за костурске: S. Pelekanidis, Καστοριά, Thessaloniki 1953, πίν 142—167, passim; S. Pelekanidis, M. Chatzikadis, *Kastoria*, Athens 1985, 106; за Верију S. Pelekanidis, Καλλιέργης ὅλης Θετταλίας ἄριστος ζωγράφος, Athens 1973, 13—90.

[81] Г. Суботић, *Охридска сликарска школа у XV веку*, Београд 1980, 21—158, passim; С. Петковић, *Сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557—1614*, Нови Сад 1965, passim.

[82] За Нерезе Д. Айналов, *Новый иконографический образ Христа*, Seminarium Kondakovianum, II (1929) 23, passim. За XIV век и Христове образе у куполама cf. S. Dufrenne, *Les programmes iconographiques dans les églises du monde byzantin et postbyzantin*, L'Information d'histoire de l'art, 10/5 (Paris 1965), 185—199, *passim;* В. Ј. Ђурић, *Раванички живопис и литургија*, у Манастир Раваница, Споменица о шестој стогодишњици, Београд 1981, 46—48 (с библиографијом и примерима).

[83] Грозданов, *op. cit.*, 45, 140, 162—165; Ђурић, *Раванички живопис*, 49—51; id., приказ књиге Ш. Я. Амиранашвили, *Убиси*, Зограф 6 (Београд 1975) 76.

[84] О куполној декорацији с Христом и пророцима cf. S. Dufrenne, *op. cit.*, passim; Г. Бабић, *Краљева црква у Студеници*, Београд 1987, 64—76 (и с другим примерима); Љ. Поповић, *Фигуре пророка у куполи Богородице Одигитрије у Пећи: идентификација и тумачење текстова*, in Архиепископ Данило и његово доба, Београд 1991, 443—464 (с библиографијом и другим приме-

века анђели су око Христовог попрсја у калоти кубета, клањајући се његовој слави (Св. Георгије у Софији, Трикомо на Кипру, Мегара, Св. Софија у Трапезунту из XIII века, итд.),[85] а између XII и XIV века стоје мирно око штита с његовим ликом (Лагудера и друге цркве из XII в. на Кипру, Св. Димитрије у Прилепу из XIV в., Заум, Св. Петар у Расу из краја XIII столећа, итд.).[86] Готово да нема византијске куполе, почев од XI века, у чијем тамбуру не стоје пророци, некад и испод анђела што опкољавају Христа.[87]

Небеску сферу у Св. Госпођи заокружује слика Деисиса у апсиди. Христос држи отворену књигу којом објављује да је светлост и да ће онај ко га следи бити спасен. За људски род моле му се, као истински заступници, Богородица и Јован Претеча. Та типично есхатолошка слика, за коју се верује да је, заправо, скраћена представа Страшног суда, веома је чест мотив византијских апсида, поготову од X/XI века. Имају га и велике цркве, каква је Пећка патријаршија, али и мали сеоски храмови од Кавказа, преко Крима, Атике и Србије до Апулије. Нада у спасење нарочито га је везала за надгробне породичне црквице и капеле.[88] Нема га у програмима управо оних градских храмова XIV века у Повардарју који целином декорације највише наликују Светој Госпођи.[89] Можда је на избор ове теме у Мржепу пресудно утицала чињеница што је, већ у по-

---

рима). Пророци у своду Св. Николе у Прилепу из 1290. г: Ф. Месеснел, *Црква св. Николе у Марковој Вароши код Прилепа*, Гласник Скопског научног друштва XIX (1938) 37 sqq. Таквих примера заиста има много.

[85] Cf. за Св. Георгија у Софији: М. Цончева, *Църквата Свети Георги в София*, София 1979, 49, 59—63, сл. 15, 16, 18—21, 27, 28; И. Кандарашева, *Стенописите от първия живописен слой в църквата „Св. Георги" в София*, Palaeo-Bulgarica, XIX (София 1995) 95, 100—109 (с библиографијом). За Трикомо: A. and J. Stylianou, *The Painted Church of Cyprus*, London 1985, 486—487. За Мегару: D. Mouriki, *The Cupola Decoration of St. Hierotheos near Megara*, Athens Anals of Archaeologie, XI/1 (1978) 136—142, sl. 1—13. За Св. Софију у Трапезунту: *The Church of Hagia Sophia at Trebizond*, ed. D. Talbot Rice, Edinburgh 1968, 112, pl. 40, 41, figs. 75, 76.

[86] Cf. за Аракиотису и анђеле у медаљонима око Христа у калоти, а пророке у тамбуру као стојеће фигуре Dumbarton Oaks Papers, 23, 24 (1970) (D. Winfield); A. and J. Stylianou, *op. cit.*, 100 и сл. на фронтиспису. Иста тема: В. Ристић, *Црква Светог Димитрија у Прилепу*, Крушевац 1979, 218, сл. 22, цр. 5, т. 26—31 (из XIV в.); за Св. Петра у Расу: М. Ђоровић-Љубинковић, *Живопис цркве св. Петра код Новог Пазара*, Старинар, н.с., XII (1961) 42 sqq. (из краја XIII в.); Грозданов, *op. cit.*, 118—119 (из 1361 г.). Примера, разуме се, има још.

[87] A. M. Gravgaard, *Inscriptions of Old Testament Prophecies in Byzantine Churches*, Copenhagen 1979, 93—101, Lj. Popović, *op. cit.*, passim; ead., *Compositional and Theological Concepts in Four Prophet Cycles in Churches Selected frfom the Period of King Milutin* (1282—1321), Cyrillomethodianum, VIII—IX (1984—1985), 283—317; ead., *Hitherto unidentified Prophets from Nova Pavlica*. Zograf 19 (1988) 26—43, passim.

[88] Посебно погледати, с обзиром да је библиографија о Деисису већ врло обимна, неке од последњих радова: T. Velmans, *L'image de la Déisis dans les églises de la Géorgie et dans celle d'autres régions du monde byzantin*, Cahiers archéologiques 29 (1980—1981) 47—102; ead., *L'image de la Déisis dans les églises de la Géorgie et dans le reste du monde byzantin*, ibid., 31 (1983) 129—173 (с библиографијом); G. Babić, *Les programmes absidaux entre XIe et XIIIe siècle*, in L'arte georgiana dal IX al XIV secolo, I, Galatina 1986, 120—136, passim.

[89] Cf. нап. 80 и 81.

четку, постојала намера да се неко у њој или око ње сахрани.[90] Кад и у Мржепу, Деисис се још једном појавио у једној которској цркви и то истих година, у апсиди Св. Михаила, на фрескама Ловра Добричевића.[91] Оправдање што је Деисис на главном месту у цркви баш арханђела Михаила налази се у чињеници да тај арханђео има значајну улогу на страшном судишту као меритељ душа, па су у њега полагали наду и они који су са члановима породица сахрањивани у гробницама у цркви и око ње. Укључивањем Деисиса у декорацију Св. Госпође укрштена су два византијска предања: једно, градских црквица и, друго, малих надгробних капела.

Обема традицијама припада циклус Великих празника. Истина, он је, будући потпуно образован у XII/XIII веку, захватио целокупно сликарство византијског света, сам или удружен с другим циклусима. Сам би се појављивао углавном онда кад не би било места за друге циклусе; био је сасвим довољан за хришћанску поуку, јер су кроз његових дванаест сцена проговарале суштинске јеванђеоске истине — о тајни оваплоћења и о економији спасења — боље него кроз било које друге.[92]

И доњи појас фигура у апсиди и око ње — архијереји у служењу око часне трпезе и ђакони у североисточном углу — украс су већине православних цркава почев од XI/XII века, када су се ове теме образовале и коначно сместиле управо на иста места у црквама. Велики оци цркве, на челу с писцима литургија, Василијем Великим и Јованом Златоустим, до XI века, а у неким крајевима и много касније, стајали су чеоно приказани у апсидама и благосиљали служеће свештенство. Од краја XI века почели су да се окрећу припремљеном престолу, у средини апсиде, с евхаристичким посудама и јеванђељем, и да служе литургију држећи исписане молитве на развијеним свицима. Крајем XII века, уместо хлеба и вина, појавио се сам мали Христос на тањиру као символ евхаристичке жртве. И тако је остало, сем у ретким изузецима — један је овај у Мржепу, а други је онај у истовременој Богородичиној црквици у Савини, који је дело Ловра Добричевића.[93] Као што Служба епископа у апсиди има илустративну, али и сим-

[90] Ископавања вршена у два наврата нису дала резултате значајне за датовање ових гробница. Извештаји о ископавањима у Заводу за заштиту споменика културе у Котору.

[91] Р. Вујичић, *О фрескама у цркви Св. Михаила у Котору*, Бока 17 (Херцег-Нови 1985) 293, 295 (само што је ту живопис приписан сликару Михаилу, који је радио и у Мржепу).

[92] Cf. Н. Покровский, *Евангелие в памятниках иконографии*, С. Петербург 1892, passim; G. Millet, *L'iconographie de l'evangile*, Paris 1916, passim. Cf. такође: *Lexikon der christlichen Iconographie* II, 1970, 26—31 (Festbildzyklus — E. Lucchesi-Pali); E. Kitzinger, *Reflections on the Feast Cycle in Byzantine Art*, Cahiers archéologiques 38 (Paris 1988) 51—73; J.-M. Spieser, *Liturgie et programmes iconographiques*, Travaux et memoires 11 (1991) 584—585. Ту, на стр. 575—590, литургијом је протумачен цео програм једне византијске цркве, овако једноставан као овај у Мржепу.

[93] Радови о Служењу епископа у олтару умножили су се последњих година. Потпуна библиографија у V. J. Djurić, *Les docteurs de l' Eglise*, Εὐφρόσυνον, Ἀφιέρωμα στὸν Μανόλη Χατζηδάκη, I, Ἀθήνα 1991, 129—130. Такође и Spieser, *op. cit.* 585—588.

волично-литургичку вредност, тако је имају и представе ђакона уз њу. Као помоћни саслужитељи, они заузимају место у углу олтара, отприлике од истог оног доба од којег се и епископи сликају у апсиди, а то значи још од раног хришћанства. Строго узев, у оваквом су односу са Службом епископа каквом у Мржепу тек од XI века.[94]

Не толико у избору појединачних фигура светитеља, јер је он, очигледно, био ствар ктитора и његових наклоности, колико у начелу њиховог размештаја, треба распознати византијско предање. У источном делу, према олтару, су најомиљенији и најпоштованији мушки светитељи, према западу су жене светитељке. До олтара стоје св. Трипун, као патрон Котора и најзначајнији чудотворац у том крају, и св. Никола као покровитељ морнара и морепловства, до чега је ктитору као бродовласнику извесно било посебно стало. Треба рећи и да су црква братовштине морнара у Котору и жупна црква у суседном Перасту биле посвећене св. Николи. Најзад, ктиторов син јединац носио је име Никола.[95]

Према западном делу цркве поређани су били, поред св. Фрање, тројица најпрослављенијих великомученика у православљу, Георгије, Димитрије и Теодор, као и три знамените мученице: Катарина, Параскева и Недеља. Сасвим лични разлог определио је ктитора да постави св. Ђорђа одмах уз св. Трипуна: свети ратник је био имењак његовог оца, а може бити и патрон породице. Мора да је сличан био случај при избору св. Себастијана, јер о посебном односу Калођурђевића према овом римском мученику сведочи и то што је своју другу цркву, ону на Пучу у близини Котора, баш њему посветио. Св. Себастијан је, уз св. Рока, сматран међу католицима за највећег заштитника од куге. Да свете лекаре Кузмана и Дамјана уведе у живопис олтара, где нису могли бити према правилима византијског црквеног сликарства, јер у животу нису имали свештенички чин, навело га је, уз њима намењене молитве за здравље, и то што су се у његовој братовштини св. Крста, којом је једно време руководио, чувале њихове чудотворне мошти; и он лично и Которани морали су за њих имати особито поштовање.[96] Арханђел

Најстарији приказ трпезе с хлебом на дискосу и вином у путиру сачувао се на првом слоју сликарства у Бојани у Бугарској, који је из XI/XII века: A. Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie*, I, Paris 1928, 90—92, fig. 17. Часну трпезу с путиром и дискосом имају и грузијске фреске из XIII в.: Г. Н. Чубинашвили, *Пещерные монастыри Давид-Гареджи*, Тбилиси 1948, т. 100, 101 (Бертубани). О истоветној представи у Савини код Новога: В. Ј. Ђурић, *Савина*, Београд 1977, сл. 2; id., *О конзервацији и рестаурацији фресака у малој цркви манастира Савине*, Старине Црне Горе, V (1975) цртеж.

[94] Cf. L. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, Bruxelles 1975, 90—92, где су сабрани многи примери ђакона, смештених у простор проскомидије и ђаконикона, насликаних у XI и XII веку, и где је подвучена њихова веза са служећим архијерејима.

[95] О цркви св. Никола братовштине морнара: Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna*, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru XXXIII—XXXIV (1985—1986) 91—96. За посвету жупне цркве у Перасту св. Николи Н. Луковић, *Бока Которска*, Цетиње 1951, 108.

[96] О моштима св. Кузмана и Дамјана у братовштини св. Крста cf. Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna*, 38. И на једном крсту исте братовштине из XVII века уписана су имена ове двојице у њој слављених светих лекара (ibid. 45).

Михајло, који стражари с исуканим мачем уз улаз на свом правом је месту: он у православним црквама, од XIII/XIV века, пропушта у цркву оне који улазе чиста срца. Из православља је био преузет и на старијим фрескама у которској цркви св. Марије на Ријеци (Колеђати).[97]

По програму декорације, по основном распореду тема, Св. Госпођа у Мржепу је огранак византијског система украшавања малих храмова без купола, а као целина у духу је православне уметности XIV века, посебно оне која се неговала у развијенијим градским срединама на Балкану. У том духу је и иконографија већег дела тема и појединачних фигура. Видови Христа на темену свода, Деисис и Служба архијереја у апсиди, ђакони и св. врачи у олтару, великомученици-ратници, арханђел Михаило, св. Никола, мученице Параскева и Недеља, ниједном појединошћу не одударају од општеприхваћених њихових представа у византијској уметности између XI и XV века.[98] Исти је случај и са једанаест сцена из циклуса Великих празника, које су све битне саставне делове стекле још у раном хришћанству, а појединости попуњавале све до XIV века. У виду који је готово озакоњен честом употребом у XIV веку, оне су дошле, без промена, на зидове цркве у Мржепу. Из уметности Палеолога су позадине на сценама попуњене већим здањима или стенама у пејзажу.

Слика Рођења Христовог има све за њу битне иконографске особине: испод Богородице која лежи у пећини уз јасле с малим Христом, две нудиље купају новорођенче, а замишљени Јосиф разговара с пастиром. Десно анђео најављује пастирима рођење Христа, а лево три летећа анђела указују пут тројици мудраца с даровима.

У Сретењу стоје две супротстављене скупине у храму: Богородица у пратњи Јосифа доноси у цркву малог Христа Симеону Богопримцу, иза којег стоји пророчица Ана са свитком.

---

[97] О улози арханђела као чувара улаза у цркве: С. Радојчић, *Текстови и фреске*, Нови Сад s. d., 102—103; M. Tatić-Djurić, *Archanges gardiens de porte à Dečani*, Дечани и византијска уметност средином XIV века, Београд 1989, 359—366 (и с другом библиографијом).

[98] О видовима Христа у темену свода, о Деисису, Служби архијереја и ђаконима cf. infra. О светим врачима Кузману и Дамјану: M. L. David-Daniel, *Iconographie des saints médecins Côme et Damien*, Lille 1958; *Lexikon der christlichen Ikonographie*, herausgegeben von W. Braunfels, Rom-Freiburg-Basel-Wien 1974, 345—352 (с библиографијом, изворима и примерима и на Западу и на Истоку); ibid., VI (1974), 18—19 (о св. Недељи или Киријаки, која се слика само у византијском свету), 41—45 (о св. Димитрију Солунском, православном светитељу, који се појављује само изузетно у уметности католичанства), 365—390 (о св. Ђорђу на Истоку и Западу); ibid., VIII (1976) 46—51 (о појединачним приказима св. Николе на Истоку и Западу), 118—120 (о св. Параскеви као православној светитељки у иконографији византијског света), 279—280 (о ђакону Роману својственом православној уметности), 444—446 (о св. Теодору у виз. иконографији), 395—398 (о архиђакону Стефану у уметности Истока и Запада). Такође и L. Reau, *Iconographie de l'art chrétien*, III/1, Paris 1958. 332—335 (Кузман и Дамјан), 372—373 (Димитрије Солунски), 444—449 (архиђакон Стефан); ibid., III/2, Paris 1958, 571—575 (св. Ђорђе), 976—981 (св. Никола); ibid., III/3, Paris 1959, 1027—1028 (св. Параскева), 1165—1166 (ђакон Роман), 1253—1255 (св. Теодор).

У Крштењу Јован излива воду на Христову главу, док му, са друге обале, помажу тројица анђела придржавајући Христове хаљине. Уобичајене појединости садрже символичне вредности: секира у стаблу, персонификације Јордана и Мора у реци и камена плоча на којој стоји Христос, јер је она притисла змије као демонске силе које су промолиле главе и палацају језицима.[99]

Без иједног сликовитог детаља и без иједне символичне назнаке је једноставни Христов улазак у Јерусалим: Христос на магарици, у пратњи апостола, стиже пред Јерусалим, где га у вратима очекује скупина Јевреја; услед оштећења нестало је деце која, иначе, бацају палмове гранчице.

Иако једноставно, Распеће ипак није без литургијске символике. Поред доста смирено постављених скупина жена уз Богородицу, с једне стране Распетог, а апостола Јована и Лонгина сатника с друге, над крстом лете плачући два анђела, а два испод кракова крста прикупљајући у путире Христову крв.

Три мироносице које долазе на гробље и ту затичу два седећа анђела и празну раку с одбаченим мртвачким омотачем, док скупина војника, смешно малих размера, још увек спава — једна је од не тако ретких варијанти Христовог васкрсења. Чешћа је, ипак, она с једним анђелом на гробу.

Ни друга слика Васкрсења, Силазак у ад, не одликује се неком особеношћу. Христос стоји над срушеним адским вратима, испод којих лежи мртви Хад, и пружа руку Адаму и Еви, иза којих стоје још три-четири личности. Старозаветни пророци су с леве стране. има их шест, али се по крунама распознају само Давид и Соломон.

Благовести су, можда због тога што се појединости услед оштећења не виде, најпростије решене. Арханђел Гаврило, одевен у византијско царско одело, упућује десном руком поздрав Богородици, која седи и скрушено прима вест.

Вазнесење има све битне делове — апостоле који испраћају Христа, што се уздиже у ореоли коју носе четворица анђела, и Богородицу између двојице анђела који указују људима на Христово узношење и упозоравају их да ће тако како је отишао, у слави, поново доћи. Тај поновни долазак, тзв. друга парусија, одиграће се на дан Страшног суда.[100]

Најзад, Успење Богородице је било на западном зиду, и то без посебних символичних додатака, тако особених за његове представе у великим манастирским црквама из XIV века; оно је онакво какво се најчешће среће у малим задужбинама. Још није очишћено, али се по сад видљивим деловима може установити да је одар с Богородичиним телом био у средини, да је њену душу прихватао Христос,

[99] За иконографију Рођења, Сретења и Крштења cf. Покровский, *op. cit.*, 48—97, 159—194; Millet, *op. cit.*, 93—215.

[100] За иконографију Уласка у Јерусалим, Распећа, Васкрсења (оба вида), Вазнесења и Благовести такође: Покровский, *op. cit.*, 1—40, 258—260. 314—389. 391—425, 428—447; Millet, *op. cit.*, 67—92, 255—284, 396—460, 517—554. О Вазнесењу Христовом још: K. Wessel, Himmelfahrt, *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, II, Stuttgart 1971, 1224—1256 (с библиографијом).

да су је опојавали архијереји, а да су око одра били уцвељени апостоли.[101]

Ту општу програмску и иконографску православност нарушавају на католички начин размештене стојеће фигуре уз претпостављену олтарску преграду и иконографија четворо светитеља из доњег појаса фресака.

Од почетка развоја ниског иконостаса у византијском свету, а то ће рећи од XI века, завладала је правилност у распореду светитеља на фрескама са његових бочних страна. Уз иконостас, све до краја средњег века, па и у турско време, у православним црквама су стајали ликови Христа и Богородице или Христа и светитеља коме је храм посвећен. Некад су бивали урађени мозаиком, чиме су се истицали у црквама с фрескама, некад су, пак, били двоструко увећани у односу на друге стојеће фигуре, а некад, опет, добијали посебне украсне оквире с насликаним стубићима и луковима. Незамисливо је, према томе, да нека православна црква нема лик Богородице уз иконостас, а да је њој посвећена.[102] То што су у Светој Госпођи у Мржепу на почасном месту св. Трипун, патрон Котора, и св. Никола, заштитник морепловаца, само је израз необавезнијег односа при распоређивању теме од оног који су имали православни ктитори. Поред тога што Богородице нема на почасном месту као патрона храма, ње нема ни међу појединачним фигурама. Појављује се само у сценама, од којих су две — Благовести и Успење — њој посебно посвећене. Треба, ипак, замислити да се, првобитно, Богородица налазила на некој икони у цркви, смештеној на иконостасу, уколико га је било, или постављеној на олтару, над часном трпезом. Истина, сцена Успења Богородице, која је заузимала горњу половину западног зида, представљала је не само једну од илустрација из циклуса Великих празника него догађај који се празнује на Велику Госпојину, коју је црквица у Мржепу славила сваког 15. августа, како тврди њен ктиторски натпис. Питање је једино да ли је ктитор ту једину празничну слику сматрао довољном или је даривао својој црквици још и икону са сценом смрти Богородице или само са њеним ликом.

Св. Трипун, св. Франо, св. Себастијан и св. Катарина, из доњег појаса фресака, јасно одударају од византијске иконографије осталог живописа и тешко да би могле стајати на зиду једне цркве чији би ктитор или надлежни свештеник био строго привржен учењима православља. У православном свету, без обзира на изузетке којих је бивало све више од XII/XIII века, светитељи се нису сликали с оруђима или оружјем од којих су пострадали за веру; нису имали у рукама личне атрибуте по којима су се лако распознавали. Истина, и светитељи у православној иконографији носе ознаке у рукама, али

---

[101] L. Wratislav-Mitrović et N. Okunev, *La Dormition de la Sainte Vierge dans la peinture médiévale orthodoxe*, Byzantinoslavica III/1 (Prague 1931) 134—173; такође и: Wessel, *op. cit.*, 1256—1262 (с библиографијом).

[102] M. Chatzidakis, Ikonostasis, *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, III, Stuttgart 1978, 326—353 (с библиографијом); Г. Бабић, *О живописаном украсу олтарских преграда*, Зборник за ликовне уметности, 11 (Нови Сад 1975) 13—20, 24—41 (с многобројним примерима); Грозданов, *Охридско зидно сликарство XIV века*, 38—41, 49—50, 110—111, 156, 171, passim.

су оне групне: апостоли и епископи су с књигама или савијеним свицима, велики монаси с развијеним ротулусима на којима су исписане поруке, мученици с крстовима, итд.[103] Истакнути атрибути у рукама и особености у одећама везују поменуто четворо светаца у Мржепу за иконографску културу западне цркве.

Св. Трипун је приказан као млад властелин онога доба, обучен у плавичасту хаљину дугу до колена, доле обрубљену жутом траком и препасану жутим појасом, који би требало да је од неког позлаћеног материјала. Заогрнут је тамноцрвеним плаштом, по ободима орнаментисаним, а постављеним белим хермелином. На ногама су му црвене чарапе. У десној руци држи палмову гранчицу, положену према рамену. У левој му је доста велик модел града Котора, гледан с морске стране. У утврђеном граду, чије се зидине пењу уз камене висове, добро се види прочеље катедрале с два звоника и розетом, док су око ње беле куће црвених кровова. У зидинама се опажају градска врата према мору и моћна тврђава св. Ивана, уврх града, с развијеном белом заставом на копљу. На застави је био некакав знак или лик, сада истрвен. Пригнуте главе према граду, светитељ изражава своју бригу за њега. Истиче се, међу осталим светитељима у доњем реду цркве, савременошћу своје одеће, атрибутима, али и искораком десне ноге преко црте којом је обележена доња ивица зоне предвиђене за стојеће фигуре. Покретом, положајем тела, атрибутима и живошћу у боји он не припада целини живописа у Мржепу; он је у њу пренет са неког готичког полиптиха из средине XV века.

Которска иконографија св. Трипуна као градског заштитника, баш тих година када су настале фреске у Мржепу, битно се променила. Стари атрибути мученика — крст, палма или љиљан — заступљени на которском новцу из XIV века, који је и једини сведок о ондашњој иконографији св. Трипуна, замењени су новим. Од старог остала је палмина грана, а појавио се модел Котора више или мање стварних црта.[104] Крст и љиљан најчешће су у рукама св. Трипуна у византијској иконографији XIII и XIV века, мада има примера, из XII и XIII века, када се слика и са пастирским атрибутима у рукама. Али, то је заиста изузетно, као и кад је реч о неким другим светитељима у православним црквама из тог времена. Још је у области претпоставки да је латинска власт на неким грчким острвима и у

[103] Cf. A. Chatzinikolaou, Attribut, *Reallexikon zur byz. Kunst*, I (1966) 440—448; ead., Heilige, *ibid.*, II (1972) 1034—1093 (о скупинама светитеља у византијској уметности и њиховим обележјима). За западну уметност: J. Braun, *Tracht und Attribute der Heiligen in der deutschen Kunst*, Stuttgart 1943; *Lexikon der christlichen Iconographie*, I, 1968, s. v. Attribute (S. 197—201).

[104] C. Stockert, *Una raccolta di monete cattarine nel Museo archeologico di Spalato*, Estratto dal „Bulletino di archeologia e storia dalmata" (a. 1910), (1912) 3—18, tav. I—II (типови новца старијег од млетачке власти, с иконографијом св. Трипуна с љиљаном, крстом или палмовом граном), 19—31, tav. III (новац из XV века, после успостављања млетачке власти, са св. Трипуном, с једне стране, с палмовом гранчицом и моделом града у рукама, а млетачким лавом с друге). Први новац са св. Трифуном што држи модел града датује се у последњу деценију XV века (ibid., 31, tav. III/4).

Светој земљи од краја XI века, а у Византији од почетка XIII, допринела да је обичај употребе атрибута у светачкој иконографији учестао.[105]

Док је Котор био у оквирима српске државе, вероватно је култ которског чудотворца и лекара умоболних био развијенији него у ранија и потоња времена. Чак је приметно да се његов лик често налази у близини портрета владарске породице (у Грацу, Св. Николи Болничком у Охриду, Кучевишту, Љуботену), као да се моли његово окриље.[106] Тада му се појављује и јако стилизовани љиљан у руци, као симбол његове чедне младости. На которском новцу из времена царева Душана и Уроша или из доба мађарског краља Лудовика, на једној страни су ликови владара, на другој св. Трипун с крстом

[105] За св. Трифуна с пастирским штапом као атрибутом на фресци из 1164. године у Нерезима: *Уметничко богатство на Македонија*, Скопје 1984, сл. у боји на стр. 16. Као пастир са штапом у једној, а јагњетом у другој руци у Св. Петру у Каливија Кувари на Атици, на живопису из 1231/2. године: N. Coumbaraki-Pansélinou, *Saint Pierre de Kalyvia-Kouvara et la chapelle de la Vierge de Mérenta*, Thessalonique 1976, 102, pl. 52. Св. Трифун с љиљаном у руци у Градцу на живопису из око 1280 (Б. Живковић, *Конзерваторски радови на фрескама манастира Градца*, Саопштења, VIII, Београд 1969, 124) и на фрескама у Св. Спасу у Кучевишту из четврте деценије XIV века, у пролазу према западном улазу у цркву (према личним забелешкама).

О иконографији св. Маманта с пастирским штапом и овцом у рукама, често како јаше на лаву: С. Габелић, *Представе св. Маманта у зидном сликарству на Кипру*, Зограф 15 (1984) 69—74 (везује се и за делимичан утицај Венеције); N. Coumbaraki-Pansélinou, *op. cit.*, 102, pl. 50 (где је такође с пастирским штапом и овцом, али без лава, на живопису из 1232). У цркви св. Петра у Каливија Кувари, на живопису из исте 1231/32. године, насликани су св. Флор и Лавр с атрибутима у рукама, први с чекићем, а други с маказама, као заштитници клесара и занатлија металске струке: N. Pansélinou, Ἅγιος Πέτρος Καλυβίων Κουβαρά Ἀττικῆς, Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς αρχαιολογικῆς ἑταιρείας, περ. Δ', τόμ. ΙΔ' (Athens 1985) 184, fig. 13, 14. О датовању ових фресака и ктиторском натпису: S. Kalopissi-Verti, *Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth-Century Churches of Greece*, Wien 1992, 60—62 (са старијом библиографијом). И у Сопоћанима, на сликарству из око 1265. године, има светитеља с атрибутима — св. Стефан држи камење у окрајку огртача, а св. Петар има у једној руци крст а у другој кључеве — што се приписује утицају Запада: М. Ћоровић-Љубинковић, *Одраз култа св. Стефана у српској средњовековној уметности*, Старинар, н. с. XII (1961) 52—53 (за архиђакона Стефана); Б. Живковић, *Накнадно уочени детаљ на лику св. апостола Петра у Сопоћанима*, Саопштења VIII (Београд 1969) 117.

Појава атрибута у сфери византијског сликарства, мада ретка, заслужује посебну студију. Дотле ће остати нејасно колико треба у њој тражити заслуге западњачке иконографије.

[106] За Градац, где је св. Трипун изнад породице краља Уроша I: Живковић, *Конзерваторски радови, loc. cit.*; за св. Николу Болничког у Охриду, где св. Трипун стоји уз архиепископа охридског Николу, а у целини с династичком сликом краља Душана: Грозданов, *Охридско сликарство*, 58, passim; за св. Спас у Кучевишту, где је св. Трипун на улазу у цркву поред портрета Душанове владарске и ктиторове властеоске породице: З. Расолкска-Николовска, *О ктиторским портретима у цркви Свете Богородице у Кучевишту*, Зограф 16 (1985) 50; за Љуботен где је св. Трипун опет уз Душанову краљевску породицу: ead., *О владарским портретима у Љуботену и времену настанка зидне декорације*, ibid., 17 (1986) 52 (где поред мученичког крста, св. Трипун у спуштеној левој руци држи неку врсту диска (?)).

и палмом.[107] Постоји, међутим, градски новац из XIV века на коме је, на једној страни, Трипун с љиљаном, а на другој стилизовани град Котор, без неких својствених обележја.[108]

Из средине XV века су прве очуване представе св. Трипуна с моделом града у руци, уз мученичку палмину грану у другој. Поред ове у Мржепу, из 1451. године, остала је у сликарству још једна, извесно из истих година. Она се налази у цркви св. Михаила у граду, десно од апсиде, и свакако је дело Ловра Добричевића као и остале фреске у тој цркви.[109] Иако је лик знатније страдао, ипак се модел града довољно распознаје да се може рећи да по појединостима и лепоти нимало не заостаје за овим сачуваним у Мржепу.

Промена у иконографији св. Трипуна није, вероватно, обављена у сликарству а поготову не у малим црквама Котора и околине. Она се одиграла вероватно под утицајем иконографије св. Влаха у Дубровнику[110] и под утицајем европске иконографије градских патрона;[111] извесно, уследила је после неке каптолске одлуке и појавила се, прво, на најсветијим предметима који су били повезани с моштима св. Трипуна у катедрали, управо тамо где је градском заштитнику било основно култно место, место ка коме се ходочастило.[112] Тешко

[107] Stockert, *op. cit.*, 66, tav. IV/15—16 (за новац цара Уроша и краља Лудовика); о новцу цара Душана, чији се један примерак налази у збирци Поморског музеја у Котору, направио сам сопствене забелешке, јер нисам установио да ли је уопште објављен. На том новцу је с једне стране S. Triphon, а с друге Imperator Stephanus.

[108] Stockert, *op. cit.*, 3—7, tav. I/1—4.

[109] Објавио фреске Vujičić, *op. cit.*, 293, 295 (с овлашним цртежом).

[110] О иконографији св. Влаха није написана систематска иконографска студија. Има неколико популарних чланака из старијег времена: V. Vuletić-Vukasović, *Napomene o ikonografiji te imenu Sv. Vlaha*, List Dubrovačke biskupije, br. 2 (1916) 32; id., *Crkve i oltari sv. Vlaha u Dubrovačkomu*, Narodna svijest, br. 4 i 5 (Dubrovnik 1932) 2; I. Scattolini, *Sv. Vlaho na slikama*, ibid., br. 4 i 5 (1936) 4. О св. Влаху као патрону Дубровника од почетка XI в.: A. Badurina, *Motivi izbora sv. Vlaha za patrona grada Dubrovnika*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 21, Fiskovićev zbornik I (1980) 142—147.

Први сасвим поуздано датован лик св. Влаха с Дубровником у руци је иницијал у рукописном Статуту града Дубровника, из треће деценије XV века. Међу оних десетину старијих статуа на зидинама града, има их с градом у рукама из друге четвртине XV века. Прелом се и у иконографији св. Влаха одиграо средином XV века, када је престао да се слика без града Дубровника којега је штитио. Из средине века су најлепши: Пјетра Мартиновог (?) над улазом у Кнежев двор, онај позлаћени са сребрне пале у Св. Влаху и у фрањевачком манастиру. Св. Влахо са полиптиха у фрањевачком манастиру из 1455—58. године дело је Ловра Добричевића и то је једна од најстаријих представа св. Влаха на којој је град приказан са реалним цртама. О свим овим представама, важним за иконографију св. Влаха као дубровачког заштитника, cf. *Zlatno doba Dubrovnika. XV i XVI stoljeće*, Zagreb—Dubrovnik 1987, 332 (K/5), 336 (K/16) 338 (K/20, 21) 348 (Sl/4), 350 (Sl/9), 365 (l/8) 378 (Z/46) — са старијом библиографијом. За Добричевићевог св. Влаха из фрањевачког манастира: C. Fisković, *Nekoliko podataka o starim dubrovačkim slikarima*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 10 (1956) 140—145.

[111] Библиографија о патронима западноевропских градова веома је велика. Наводимо само две значајне књиге: C. Preyer, *Stadt und Stadtpatron im mittelalterlichen Italien*, Zürich 1955; A. M. Orselli, *L'immaginario religioso della città medievale*, Ravenna 1985, passim.

[112] О катедрали Св. Трипуна као основном месту култа св. Трипуна: Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna*, 23—27, *passim;* J. Максимовић, *Которски циборij из XIV века и камена пластика суседних области*, Београд 1961, 49—69, passim.

је претпоставити да је византијско предање одиграло у томе неку значајнију улогу какву је имало, на пример, у књижевној подлози которског култа св. Трипуна. Истина, византијска иконографија је знала, још од X века, а поготово касније, у XIII и XIV веку, за патроне градова с моделом у руци, као што су цар Константин с Цариградом, Димитрије са Солуном или Климент с Охридом.[113] Вероватно су најстарије представе св. Трипуна с моделом града и гранчицом палме оне на готичком делу реликвије с главом светитеља у ризници которске катедрале; једне су угравиране у сребро на дршци реликвије, а друге су као мајушне фигурице изливене и смештене под готичке лукове на стубићима око обода тањира на коме је у сребро окована светитељева глава.[114] Истом времену, можда баш истој деценији века, припада и рељефна фигура светитеља с градом у једној и гранчицом у другој руци, што стоји у средини средњег реда, испод Христа, на чувеној сребрној олтарској пали на главном олтару у катедрали. Он је на нешто већем пољу него апостоли и светитељи око њега, а град носи реалистичке црте, за разлику од оног на представама око главе св. Трипуна из реликвијара катедрале, стварне у оноликој мери у коликој су то и на сликаним моделима у Светој Госпођи у Мржепу и у Св. Михаилу у Котору.[115] Званичној

---

[113] Cf. Th. Whittemore, *The Mosaics of St. Sophia at Istanbul,* Second Preliminary Report, Oxford-Paris 1936, 16—22, 53—54, Pl. V, VIII, XVI (за св. Константина с моделом Цариграда, као његовог оснивача, али и патрона); Ц. Грозданов, *О портретима Климента Охридског у охридском живопису XIV века,* Зборник за ликовне уметности, 4 (Нови Сад 1968) 107—112 (за св. Климента с моделом Охрида у сликарству XIV и XV века и за св. Димитрија с моделом Солуна и Трнова, као њихових патрона, на новцима из XIII века).

[114] О сребрном окову главе св. Трипуна и о представама св. Трипуна с моделом града на њој cf. I. Stjepčević, *Glava sv. Tripuna,* Гласник Народног универзитета Боке Которске IV/1—3 (Котор 1937) 28—31 (где је, на стр. 30, опис украса са поменом ликова св. Трипуна, али се не каже да је он ту с моделом Котора); id., *Katedrala sv. Tripuna,* 31—34 (где је легенда о глави) и 35—37 (кратак историјат и опис, али се, такође, не помиње модел града). И Стјепчевић види да је реч о готичком стилу. Fisković, *O umjetničkim spomenicima grada Kotora,* 91, мисли да те делове треба сматрати касноготичким.

[115] О сребрној олтарској пали на главном олтару у катедрали св. Трипуна: Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna,* 16—17 (с датовањем између 1437. и 1453. године); B. Radojković, *Remekdela kotorskog zlatarstva u katedrali svetoga Tripuna,* in 800 godina katedrale sv. Tripuna u Kotoru (1166—1966), Kotor 1966, 83—88; Р. Ковијанић, *О мајсторима сребрне пале которске катедрале,* Старине Црне Горе III—IV (1965—66) 77—84. Већ је Б. Радојковић, *op cit.,* 87, издвојила три фигуре с пале, а међу њима и св. Трипуна, као вајарски најконзервативније, са стилским мешавинама романо-готике. M. Milošević, *Tragovi prve srebrne pale kotorske katedrale iz XIV stoljeća,* Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 21, Fiskovićev zbornik, I (1980) 215—224, издвојио је св. Трипуна из целине због већих размера и чеоног става, чиме се разликује од свих осталих фигура на пали, као што се разликује и тиме што нема подножник (пиједестал) као други и што је стилски одвојен од осталих. Налазећи у старијим изворима потврду да је катедрала имала сребрну палу која је претходила овој из средине XV века, он је био склон да у фигури св. Трипуна види остатак раније пале из XIV века. То што св. Трипун држи у десној руци модел „реално" представљеног Котора, противи се закључку о већој старини његове фигуре од осталих на пали, јер не постоји ниједан податак о иконографији св. Трипуна с моделом града Котора који би био старији од средине XV века. Величина и чеоно представљање могу се објаснити и чињеницом да је он у средини средњег реда фигура и да је, као градски заштитник,

уметности града Котора, с краја XV и са почетка XVI века, припадали су и светитељеви ликови као градског заштитника, с моделом града, на поклопцу сребрне кутије с његовим моштима у катедрали, на тзв. крсту бискупа Марина Контаринија, такође сребрном, на каменом рељефу узиданом у главну градску капију, итд.[116] Занимљиво је да се ниједна камена фигура св. Трипуна са зидина града није сачувала. Можда Которани и нису на зидинама толико истицали свога заштитника колико су то чинили Дубровчани са св. Влахом. Пре ће бити да су на зидине, после успостављања млетачке власти, били уграђивани рељефи с крилатим лавом, заштитником Венеције.[117] Которска катедрала је лик патрона с градом у руци, у ниши на прочељу, добила у првој половини XVI века, јер та лепа дрвена и обојена фигура носи ренесансна обележја.[118] Мада је касније доба донело веома велику иконографску разноврсност у представљању св. Трипуна, дуго се чувао традиционални лик патрона с градом, нарочито на званичним документима града: статуту, печатима, новцу.[119] Тако,

добио почасно место, већи простор, величину и фронтални став. И седећи Христос на престолу изнад њега највећи је, на већем је пољу од осталих, а и чеоно је представљен. Што се тиче запажених стилских конзервативности, њима би требало тражити неко другчије објашњење.

[116] О ковчежићу с моштима и о представи св. Трипуна с моделом Котора на његовом поклопцу: Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna*, 31, t. IV/2, X (где је датован између 1420. и 1551. године). О крсту Марина Контарини cf. ibid., 17, t. IX/3; Fisković, *O umjetničkim spomenicima grada Kotora*, 92, датује крст у крај XV века. О рељефу у главној градској капији, сва је прилика с прелаза из XV у XVI век: J. Максимовић, *Неколико прилога историји уметности у Боки Которској*, Споменик САН, CV (Београд 1956) 51—52.

[117] P. Butorac, *Brijeg sv. Ivana — simbol grada Kotora*, Glasnik Narodnog univerziteta Boke Kotorske III/1 (Kotor 1936) који је прикупио до тада главне познате примере за иконографију св. Трипуна с градом у рукама, такође не спомиње ниједан његов кип са зидина града. Он говори о млетачком лаву над капијом града према Ријеци из прве половине XVI века. Из тог времена могу бити и рељефи млетачких лавова у близини морских врата. И над морским вратима био је лав, који је пре педесет година непотребно скинут. Скинут је и лав са св. Трипуном који се некада налазио над вратима града у тврђави св. Ивана, настао у XVII веку. Ту св. Трипун носи модел града. Тај изврсни рељеф сада се чува у Заводу за заштиту споменика културе у Котору.

[118] Кип је висок 79 цм. Иако пресликан, изворне боје су местимично видљиве: св. Трипун је био у сивој туници, црвеном огртачу, са жутим оковратником и у црвеним чарапама. Модел Котора који држи је са зеленкастосивим стењем, грађевине у граду су окерне, катедрала има пуно појединости. У питању је веома добар ренесансни рад, вероватно из прве половине XVI века. Није објављен.

[119] За новац XVI и XVII в. с ликом св. Трипуна с градом Котором, cf. Stockert, *op. cit.*, 35—65, tav. IV. О которском градском статуту, штампаном у Венецији 1616. године: Синдик, *op. cit.*, 7—10 (с библиографијом); *Arhiv i nauka, Kulturno blago Crne Gore*, Beograd 1980, 35, 40 (где су објављене две прве странице, на левој наслов књиге с ликом св. Трипуна с палмом и моделом Котора у рукама). Та штампана графика послужила је као узорак крфском сликару Илији Москосу, када је 1658. године направио лепу икону истог светитеља за неког которског поручиоца, који ју је поклонио жупној цркви у Доњој Ластви код Тивта, где се и сада налази: cf. В. J. Ђурић, *Иконе из Југославије*, Београд 1961, 114—115, т. LXXXV. На десетине представа св. Трипуна с градом у рукама из времена од XVI до XVIII века, на каменој пластици, на металним производима, у дрвету, на печатима, на олтарским сликама, итд., очекују своју иконографску обраду.

изгледа да је сликар Михаило у Мржепу насликао свог св. Трипуна под утицајем званичне которске иконографије градског патрона, која се управо тих година променила.

Св. Франо, као и св. Трипун и св. Себастијан, није чесно представљен као сви други стојећи светитељи, већ је окренут на леву страну, према св. Николи, уз којег стоји, и држи књигу у левој руци, док у десној, пруженој устрану, показује бели крст држећи га с два прста. Истиче га стога, јер је с распела примио ознаке Христових рана по свом телу. Већ и то указује на могућност да је и тај лик, као и лик св. Трипуна, преузет с готичких полиптиха који су тада били најомиљенији украс католичких олтара у Далмацији и на којима је био готово незаобилазан. Голобрад, с тонзуром, у тамноцрвеном фрањевачком хабиту, потпасан конопцем, он је у Мржепу у иконографском издању католичке цркве XIV и XV века. Од треће деценије XIII века, чим је почео да се слика, одмах после смрти, носио је браду. Тако је то понављано све до пред крај XIII века, када је дошло до промене која је трајно обележила његов светачки изглед; убудуће ће бити без браде, а са стигмама на рукама, под ребром и на ногама.[120] Упоредо с тим, све је више улазила у програме полиптиха, фреско-целина и икона сцена његове мистичне стигматизације.[121] Миљеник свог монашког реда, који му је проносио култ по широким пространствима својих мисија, он је убрзо постао један од најтипичнијих светаца католичке цркве. Отуд, његова појава у византијски схваћеном програму живописа пада у очи, бар исто толико, ако не и више, као и појава св. Трипуна. Без обзира на све уступке православљу, како програмске тако и иконографске, ктитор се није могао, будући да је био католик, одрећи оснивача једног моћног и заслужног реда. Учинио је то тим пре што је тада био у присним односима с фрањевачким манастиром на Гурдићу, у чијој је цркви већ обезбедио себи и породици гробницу.

Пошто су Латини освојили Цариград, а Венеција Крит, католичка црква је успела да култ и иконографију св. Фране прошири и на православни свет. Ушав у један од најлепших цариградских манастира, садашњу Календерхане џамију, фрањевци су једну капелу посветили свом оснивачу и у њој, око средине XIII века, насликали у олтару његову велику фигуру, а сцене са чудима уоколо ње као на некој византијској икони са житијем. Такве су биле и тзв. vita иконе св. Фране из XIII века, настале, углавном, у Тоскани. Оне су могле бити прави узор фрескама у апсиди његове капеле у Цариграду. Оне се од православних нису нимало разликовале по стилу, него само по иконографији и по латинским натписима.[122] На Криту

[120] Cf. Reau, *op. cit.*, III/1, Paris 1958, 516—521; *Lexikon der christlichen Ikonographie*, VI, 1974, 261—278.

[121] Reau, *op. cit.*, III/1, 521 sqq.; *Lexikon der christlichen Ikonographie*, VI, 1974, 278—315, passim.

[122] C. Stryker and Y. Doğăn Kuban, *Work at Kalenderhane Camii in Istanbul, Second Preliminary Report*, Dumbarton Oaks Papers 22 (1968) 189—192, fig. 21—26; id., *Fifth Preliminary Report* (1970—1974), ibid. 29 (1975) 313; W. Goetz, *Franziskus-Fresken und Franziskaner in Konstantinopel*, Festschrift Herbert Siebenhüner, Würzburg 1978, 31—40. Док истраживачи цариградског манастира датују фреске у време латинске власти Цариградом и то око средине XIII

пак, на коме се очувало преко хиљаду цркава са фрескама из средњег века, у три наврата, између средине XIV и краја XV века, у православним храмовима нашао је место и св. Франо и то у својој особеној фрањевачкој иконографији. У незавидним приликама по православље на Криту, када су Млечани укинули епископије и православну хијерархију, одредивши им само једног председника (проедра), појавили су се уступци, истина невелики, католичкој иконографији. Св. Франо је био уписан у православни светачник (хагиологион) и то као заштитник сиротиње.[123] Само је једном, колико је познато, и св. Доминик ушао, и то у другој половини XIV века, у програм једне критске цркве,[124] а обојица су се, век касније, нашли заједно на једном критском триптиху из краја XV века, с једне и друге стране сцене Успења Богородице.[125] Колико год да су у питању различити разлози, на Криту и у Мржепу, за фрањевачку иконографску упадицу у православне програмске целине, спој једног и другог није уобичајен и од посебног је значаја за уметност и културу средина у којима се одиграо.

Ни св. Себастијан није светац до кога је било нарочито стало православној цркви, иако је био у њеном календару, те је изузетно биваo представљен у сликарству.[126] Зато је у католичкој цркви пред крај средњег века постао толико омиљен, да су се око његовог представљања окушали многи знаменити сликари у XV веку у Италији.

века, дотле W. Goetz, доводећи у везу фреске са vita-иконама св. Фране, заступа мишљење да су оне могле настати и до 1305. године, с обзиром на царску политику према фрањевцима и на постојање њиховог манастира у средишту престонице. Стил фресака, с јасним обележјима XIII века и несумњивим паралелама из средине XIII столећа, такво касно датовање не дозвољава. Cf. В. J. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 196, нап. 40. Најновије идентификације сцена и тачно датовање живописа пре 1260. године: K. Krüger, *Der frühre Bildkult des Franziskus in Italien*, Berlin 1992, 110.

[123] Најпотпунији подаци о св. Франи у програмима живописа на Криту: K. Gallas—K. Wessel—M. Borboudakis, *Byzantinisches Kreta*, München 1983, 111, 117—118, 395, 397, 433; M. Borboudakis, Η Βυζαντινή τέχνη εν Κρήτη, in Ιστορία και πολιτισμός, II, Crète 1988, 65, 98; id., *Panaghia i Kera, Fresques byzantines de Kritsa, Athènes*, s.d. fig. 38.

[124] Насликан је у малој једнобродној цркви св. Ђорђа у селу Апостоли, чије се фреске, на основу стила, могу датовати око 1360/70. године. Последњи је у низу стојећих фигура на северном зиду, уз сам западни зид. Глава му је делимично оштећена, а натпис с именом уништен, због чега до сада није ни био идентификован. Распознаје се по белој доњој хаљини и црном огртачу; држи палмову гранчицу. Није до сада објављен.

[125] Икона је сачувана у Музеју западноевропске уметности у Москви. О њој В. Н. Лазарев, *Византийская живопись*, Москва 1971, 386, 389; *Искусство Византии в собраниях СССР, Каталог выставки*, III, Москва 1977, 138; Εἰκόνες τῆς κρητικῆς τέχνης, Ἡράκλειον 1993, no. 87 (O. Etingof) (и с другим примерцима с библиографијом). Ретке су критске иконе из друге половине XV века, под утицајем Италије с ликом св. Фрање уз Богородицу с Христом типа Madre della Consolazione. Оне су могле бити урађене и за фрањевачке манастире на Криту или за венецијанску аристократију на том острву. Cf. *Holy Image. Holy Space. Icons and Frescoes from Greece*, Athens 1988, 212—213 (с библиографијом).

[126] У православној цркви слави се 18. децембра: F. Halkin, *Bibliotheca hagiographica graeca*, II, Bruxelles 1957, 236—237. У иконографским представама тешко га је уопште пронаћи у византијском свету.

Драматични покушај његовог убиства под кишом стрела био је предмет многих композиција, али и издвојених јединачних представа. Тако је приказан и у Св. Госпођи: везан за стуб, наг, само са уском драперијом око бедара, он мирно и усправно прима, прекрштених руку, своју судбину, док је неколико десетина стрелица забодено у његово тело скроз од врата до колена. Нема сумње да је и њега, тако иконографски опремљеног, сликар преузео с неког њему савременог готичког полиптиха.[127] И код његовог сликања пресудна је била одлука самог ктитора. Извесно, у питању је била нека захвалност св. Себастијану за помоћ њему лично или члану његове породице, можда у вези с кутом, кад је и своју цркву на Пучу њему посветио.

Иконографија св. Катарине у Мржепу представља случај за себе. Она је чеоно представљена, као већина стојећих фигура, одевена је у дугу хаљину и мафорион, држи у десници испред груди крст који је одређује као мученицу, али уз то држи у спуштеној левој руци мали точак с ножевима по ободу, на коме је страдала. Да нема точак с ножевима, с којим се редовно приказује у католичкој цркви, она би, по свему другом, била мученица типична за православну иконографију. Код католика она се редовно приказује, као владарска кћи из Александрије, у раскошном царском руху с круном на глави, и увек са својим атрибутом;[128] у православљу, осим мученичког крста, нема других атрибута, а одећа може бити исто тако владарска, колико и уобичајена грађанска: хаљина и мафорион. Матица њеног култа био је њој посвећени стари манастир на Синају.[129] Очевидно, сликар није, радећи св. Катарину, поступио на исти начин као у претходним случајевима — није преузео лик с њему савремених олтарских полиптиха у Далмацији, где је св. Катарина била готово редовно заступљена. Преклапањем византијске иконографске традиције с католичком, он је створио сасвим особено решење.

Да је, по завршетку живописа у Мржепу, у цркву наишао неки учени католички теолог, а при том био строг судија у уметничким пословима, био би бар изненађен да се у његовом добу појављује црквени живопис с тако традиционалним православним програмом, у коме се извесна места непосредно повезују за православну литургију: на пример Служба архијереја у апсиди с два вида евхаристијских дарова, хлебом и вином, или св. ђакони с дарохранилницама у

---

[127] О његовој иконографији у католичанству, где се сцена извршења казне стрелама почиње да слика тек од XV века: L. Reau, *op. cit.*, III/3, 1959, 1190—1195; *Lexikon der christlichen Kunst*, VIII, 1967, 318—324. Ту и подаци о његовој заштити од куге. Иконографију његовог страдања под кишом стрела преузели су са Запада критски сликари. Отуда ју је примио и Теофан Крићанин и донео на Свету Гору у XVI веку: M. Chatzidakis, *The Cretan Painter Theophanis*, Mont Athos, 1986, 77.

[128] Reau, *op. cit.*, III/1, 1958, 262—267; *Lexikon der christlichen Kunst*, VII, 1974, 289—297.

[129] *Sinai, Treasures of the Monastery of Saint Catherina*, Athens 1990, 14, 22—23 (N. Tomadakis et K. Manafis). О православној иконографији св. Катарине, поред података у делима наведеним у нап. 128, такође и G. et M. Sotiriou, *Icônes du Mont Sinaï*, I, Athènes 1956, fig. 166; ibid., II, 147—149; J. Радовановић, *Невесте Христове у живопису Богородице Љевишке у Призрену*, in *Иконографска истраживања српског сликарства XIII и XIV века*, Београд 1988, 67—68, passim.

рукама, на месту некадашње проскомидије, где је почињала литургија. Било би му сасвим неразумљиво зашто се међу стојећим свецима налазе св. Димитрије, св. Параскева, св. Недеља, па и св. Теодор, које католичка црква није имала у календару или их је само узгред помињала. Остале би му готово сасвим нејасне поруке композиције Силаска у ад, а Успење Богородице сматрао би иноверном, јер говори о њеном уснућу, у поређењу с тада текућим Узнесењем Богородице, које је одговарало католичком учењу.[130]

Да је ктитор, којим случајем, запитао неког православног богослова шта мисли о живопису у његовој црквици, извесно је да би чуо неслагање с тим што нема ликова Богородице и Христа уз олтар, што су у светилишту насликани св. врачи и, најзад, свакако не би био сагласан са увођењем у храм лика св. Фране или таквих иконографских решења каква су примењена у сликању св. Трипуна, Себастијана и св. Катарине. Очигледно, ктитора је водила приликом осликавања цркве помирљива идеја, у којој је било много оданости предању у програму и попустљивости у области иконографије; пред њим су се, тада, поставила осетљива питања, на којима је могло увек доћи до догматских и канонских замерки са становишта ортодоксије.

Ако се стилске особине фресака уведу у разматрање природе те његове идеје, које су византијског и готичког порекла, и натписи око ликова и над сценама, који су тројезични, грчки, српски и латински, онда се она показује још сложенијом у значењском смислу, а њен одсјај у которском сликарству из средине XV века готово је невероватан. Крајње објашњење њене појаве, без обзира на могућна образложења, остаће и даље хипотетично.

Стил фресака у Св. Госпођи само је на први поглед византијски. Заправо, византијска је подлога већине слика: склоп композиција, сценографија, општи изглед фигура, типови глава и драперија, начин исказивања осећања путем покрета и израза лица, плаве позадине у целој цркви са зеленим доњим појасом иза стојећих фигура. Византијске су све одеће светаца сем на тројици светитеља, који су вероватно преузети с готичких полиптиха; већина светитеља у композицијама и међу стојећим фигурама обучени су како приличи православној уметности: мушке фигуре су претежно у античким хитонима и химатионима; жене су у туникама, заогрнуте мафорионима; добар део анђела и пророка је у византијским царским орнатима с лоросима; епископи су у фелонима с омофорима и епитрахиљима; свети ратници су у опреми римских војника како су их највише волели да

[130] За иконографију св. Димитрија, св. Теодора, св. Параскеве и св. Недеље, који се, готово без изузетка, сликају једино у православном свету: *Lexikon der christlichen Kunst*, VI (1974) 18—19 (св. Недеља), 41—45 (св. Димитрије); VIII (1976) 118—120 (Параскева), 444—446 (св. Теодор). О св. Димитрију још: Ch. Walter, *Studies in Byzantine Iconography*, London 1977, V/157—178. О св. Параскеви: Г. Суботић, *Свети Константин и Јелена у Охриду*, Београд 1971, 89—101. Разлика између западњачког и византијског типа Богородичине смрти укратко описана у A. Badurina, *Leksikon ikonografije, liturgike i simbola zapadnog kršćanstva*, Zagreb 1979, 171—172. За Силазак у ад и разлике на Истоку и Западу: ibid., 530—531.

виде православни верници у доба Палеолога.[131] Размештај фигура у композицијама извршен је испред познатих „кулиса" познијег византијског сликарства, које су се састојале или од стилизованих грађевина, некад и фантастичних облика, или од стеновитих узвишења с раслојеним каменим блоковима на врховима.[132] Лица светитеља, распознатљива услед вишестолетне употребе посвуда у православном свету, само су допуњавала општи утисак свакоме ко је улазио у храм да је сликар Михаило присно везан за своје поуке код Јове зографа из Дебра. Да је, случајно, какав которски прелат ренесансног или барокног образовања обишао Свету Госпођу у Мржепу и оставио забелешку о својој визитацији, извесно да би записао да је и ова црква tota depicta picturis graecis.[133] Све то што даје византијски печат фрескама у Св. Госпођи могао је сликар Михаило сачувати у свескама својих цртачких предложака, направљеним или сабраним у радионици свога учитеља. Таквих приручних узорака било је код сликара позног средњег века и на Западу и на Истоку.[134] Управо су они условљавали појаву сасвим истих композиционих решења или потпуно једнаких фигура у неистовременим сликарским делима с удаљених подручја.[135]

[131] Cf. *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, I, 1966, 440—448 s.v. Attribut (A. Chadzinikolaou); *ibid.*, II, 1972, 1034—1093, s.v. Heilige (ead.).

[132] Cf. T. Velmans, *Le rôle du decor architectural et la représentation de l'espace dans la peinture des Paléologues*, Cahiers archéologiques XIV (1964) 183—232; А. Стојаковић, *Архитектонски простор у сликарству средњовековне Србије*, Нови Сад 1970 (с библиографијом).

[133] Тако су, наиме, урадили неки учени которски прелати у својим визитацијама, по обиласку которских храмова у којима су се, још у XVI и XVII веку, налазиле старинске фреске. Cf. Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna*, 58 (тада је црква св. Јакова близу Лође била „picta picturis graecis"), 99, нап. 372 (а црква св. Николе братовштине морнара „tota depicta picturis grecis").

[134] Русија их је између XVI и XVIII века имала заиста много и доста их је сачувано. Cf. *Литература русских иконописных подлинников, Сочинения Ф. И. Буслаева*, II, Санктпетербург 1910, 344—416. За сликарску бележницу с обојеним цртежима готичког стила из самостана св. Ловре у Шибенику, из XV века, cf. J. Božitković, *Umjetnički kodeks 15. vijeka*, Nova revija, br. 1, 1925, 162, 167. Cf. за византијске приручнике с цртежима: H. Buchthal, *The „Masterbuch" of Wolfenbüttel and its Position in the Art of the Thirteenth Century*, Wien 1979; H. Belting, *Das illuminierte Buch in der spätbyzantinischen Gesellschaft*, Heidelberg 1970, 12—17 (с библиографијом).

[135] Наводим само неколико примера. Потпуно једнака решења композицијама у циклусима посвећеним Богородици на мозаицима у цркви Христа Хоре у Цариграду из двадесетих година XIV века, у придворној цркви св. Николе у Куртеа де Арђеш у Румунији, на фрескама из друге половине XIV века, и у манастиру Каленићу, на фрескама из друге деценије XV века: D. Simić-Lazar, *Observations sur le rapport entre les décors de Kalenić, de Kahrié Djami et de Curtea de Arges*, Cahiers archéologiques 34 (1986) 143—160; ead., *Kalenić et la dernière période de la peinture byzantine*, Skopje—Paris 1995, 160—164, 169 (са старијом библиографијом). Слично је са истоветном иконографијом и цртежом светих ратника у Ватопеду, на фрескама из око 1370, и у Сисојевцу и Ресави у Србији из првих деценија XV века: В. J. Ђурић, *Фреске црквице св. Бесребрника деспота Јована Угљеше у Ватопеду и њихов значај за испитивање солунског порекла ресавског живописа*, Зборник радова Византолошког института, 7 (1961) 125—138. Око једнаких композиција у цркви св. Андреје на Треска код Скопља, из 1389. године, и у цркви манастира Копорина код Велике Плане, из око 1410. године, cf. id., *Радионица митрополита Јована зографа*, Зограф, 3 (1969) 28, 33; id., *Византијске фреске у Југославији*, 97, 224.

Оно што разликује фреске у Светој Госпоhи од византијских то су готички слојеви обраде облика, нанесени на византијско језгро слике, осетни на лицима и драперијама фигура, али и на позадинама, и поред тога што је најпретежнији део најфинијих површина фресака претрпео оштећења. Светитељска лица су урађена исто као код византијских сликара: она су окерна, у сенкама је зелена боја, а на најосетљивијим местима може бити, али не мора, белих акцената у виду неколико цртица. Али, међу њима постоје разлике: код појединачних фигура у доњем појасу нема готичких стилизација или изобличења, има их готово на свим очуваним главама у горњим појасевима. Мање су приметни, али постоје, на фронталним анђелима у медаљонима, врло су јасни у очуваним главама у Крштењу Христовом, Распећу или Мироносицама на гробу. Особине су им: повећани и продужени носеви и косо постављене буљаве очи; таква лица се јасно одвајају од византијског класицистичког типа и блиска су натурализму интернационалне готике. На њима је и унутрашњи живот јаче подвучен; у Распећу то је туга која се јасно усекла у поставку обрва и бора око уста и носа. И риђа коса која уоквирује готово све главе готичког је порекла.

Велике драперије на фигурама, хаљине и огртачи, обрађени су доста уопштено, без већег учешћа линије, без многобројних набора и изувијаних ивица, тако особених за готику. Очигледно, није их радио велики уметник, али ни уметник занесен гдекад и извештаченошћу готичких линија и облика. Па ипак, оне су по обради више западњачке него византијске и кад су круте услед тврдих линија (Јован у Распећу) и кад су готово схематичне због широко и нестручно распоређених осветљених и осенчених површина (као на женама мироносицама, на св. Франи и другде). У последњим случајевима појављује се реалистичко осећање за драперију, које је донео готички стил.

Без обзира на типску сродност позадина на сценама у Мржепу с византијским прототипом, две особине Михаилових фресака одвајају их од њиховог источника. Тамо где је употребљена у позадинама сликана архитектура (Сретење, Успење), она је представљана увек у ортогоналној пројекцији, јер се њене главне линије сустичу под правим углом; нема „обрнуте перспективе“ из доба Палеолога. Није, можда, случајно ни то што има ретких појава ренесансне геометријске перспективе (сужавање линија плоче на часној трпези у апсиди према дубини). Где год је, најзад, насликан стеновит предео (Рођење, Крштење, Мироносице на Христовом гробу, Силазак у ад), линије су умекшане, а моделација облика подведена под игру светлости и сенке како то, наравно с већим осећањем за реалност, чине западњачки мајстори готике. И окерне и сиво-зелене боје, као и ретко растиње, приближавају предео стварном изгледу.

Наравно, све те стилске особине, и оне из византијског предања и оне готичке, исказане су способношћу једног уистину сасвим осредњег провинцијског мајстора; оне не садрже изразитост и опредељеност уметника великог дара или школованог у некој од уметничких метропола. Ни у Котору, у поређењу са очуваним делима савременика, а поготову најбољег међу њима, Ловра Добричевића,

фреске из Мржепа нису заузимале неко угледно место. Оне су и за њих морале изгледати по много чему необично, иако су као колористичка целина наликовале на фреске у другим њиховим црквама — и у Св. Госпођи основни складови су били готички: црвено-зелено, црвено-плаво, плаво-окер.[136]

Да би сликар Михаило могао да дође у фазу прожимања византијских облика с готиком морао је, по стицању поука код зографа у Дебру, или извесно време провести у приморској средини — у ком случају би, кад је сликао у Мржепу, већ био у зрелијим годинама — или је учио у неком јадранском граду куда се преселио зограф Јова; у том случају могао је, радећи у Св. Госпођи, бити и у млађим годинама.

Тројезичност натписа је најречитије сведочанство о необичности културних, црквених и уметничких прожимања која су се збивала у Котору и у његовој општини на почетку млетачке управе. Оно што се у понеком трагу још где-где у Боки може наслутити, у Св. Госпођи у Мржепу сачувано је у довољној количини, чиме се ова црква појављује као јединствен културноисторијски споменик свога доба. Истина, нису се сви натписи изнад сцена, око глава светитеља и на њиховим свицима сачували: једни су потпуни, других уопште више нема, а трећи су делимични, па се могу мање-више добро рашчитати.

У целом олтарском простору преовлађујући су били грчки натписи; иако доста испрани, они се готово у целини могу сагледати. Христос у полукалоти око главе нема латинску него грчку скраћеницу IC XC. На отвореном јеванђељу исписан је текст преузет из Јована 8, 12. Његови делови се распознају добро, па се може реконструисати оно што недостаје. Некад је, бесумње, гласио: ΕΓΩ ΒΙΜΗ ΤΩ ΦΟΣ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ Ο ΑΚΟΛΟΥΘΩΝ·ΜΟΙ ΟΥ ΜΗ ΠΕΡΙΠΑΤΗΣΗ ΕΝ ΤΗ ΣΚΟΤΙΑ ΑΛΛ'ΞΕΙ ΤΟ ΦΩΣ ΖΩΗΣ. Та мисао честа је на Христовим представама у средњем веку. Исписана је, истина, на латинском, на књизи коју држи Христос у полукалоти апсиде у цркви св. Михаила у Котору, на истовременом живопису Ловра Добричевића. Само се та реченица, као завршна, чита у јеванђељу на литургији о празнику Духова.[137] Њоме се обзнањује једна од најосновнијих сотериолошких Христових порука.

Над часном трпезом се очувао грчки натпис Η ΑΓΗΑ ΤΡΑΠΕΖΑ. док његова друга половина, с десне стране, није остала; по траговима би се рекло да је био ћирилски.

[136] Прва али тачна запажања о стилу фресака у Мржепу такође је објавио Радојчић, *О сликарству у Боки Которској*, 62—66. Сви каснији истраживачи су се на њих ослањали.

[137] Cf. *Недеља свете Педесетнице*, превео с грчког Иринеј српско-православни епископ бачки, Нови Сад 1942, 303. То јеванђеоско зачело се и у средњем веку читало на духовској литургији, cf. и R. P. E. Mercenier, *La prière des églises de rite byzantin*, II, Chevetogne 1948, 381, 480. Заправо, чита се Јован, VII, 37—52 и VIII, 12 (у овом последњем стиху реч је о Христу светлости света). За теолошко и иконографско тумачење овог стиха јеванђелисте Јована cf. J. Радовановић, *Два сенила из манастира Хиландара*, Хиландарски зборник 7 (1989) 180—181.

На часној трпези, где је у средини путир с вином, а лево дискос с хлебом, десно је расклопљено јеванђеље с текстом на обе стране, положено на орнаментисани мали јастук. На јеванђељу има по четири реда текста на две странице, али је он оштећен до те мере да се не може сасвим растумачити. Почетак је, изгледа, јасан: ΤΟ ΚΕΡΩ Α(Ι)ΚΕΙΝΟ. То би, по свој прилици, био један од уобичајених стихова из јеванђеља: Τῷ καιρῷ ἐκείνῳ — У време оно... Даље читање је, чини се, немогућно. Ваља само претпоставити, с обзиром да се текст налази на часној трпези, да се односи на евхаристичку жртву.[138]

Св. Јован Златоусти, који прилази с леве стране трпези има око главе натпис (Ο ΑΓΗΟϹ) ΙΩΑΝ(Ν)ΗϹ ΧΡΗϹΟϹΤΟ(ΜΟ)Ϲ, а на свитку Ο ΘΕΟϹ Ο ΘΕΟϹ ΗΜΟΝ·Ο ΤΟΝ ΥΡΑΝΟΙΝ ΑΡΤΟΝ, која се чита у проскомидији, на самом почетку литургије. Свети Василије, с десне стране трпезе, препознаје се по лику, јер није сачувано име него само грчки епитет Ο ΑΓΗΟϹ. На његовом свитку је било написано: Ο ΕVΛΟ(ΓΩΝ) Τ(ΟΥϹ Ε)V(ΛΟΓ)ΟΥ(ΝΤ)ΑϹ (ϹΕ ΚVΡΙΕ), само што је средњи део свитка оштећен, али се текст може поново васпоставити. Реч је о заамвоној молитви, којом се, заправо, завршава литургија.[139]

Идеја апсидалног живописа кроз текстове који га прате постаје још јаснија. Иако је када је дошла у Свету Госпођу у Мржеп већ била у црквеном сликарству стара око три столећа, она је, у ствари, била у хришћанству трајна. Кроз Деисис и Христову поруку на јеванђељу најављује се идеја спасења, а кроз евхаристију указује на начин којим се оно може постићи на земљи, уз посредовање цркве.

Ни сви натписи на живопису око апсиде нису сачувани. Ако их нема у Вазнесењу, има их над сценом Благовести и око глава стојећих фигура. Благовести су биле насловљене Ο (Ε)ΒΑ(ΓΓΕ)ΛΙϹΜΟϹ само је већи део натписа пропао. Над арханђелом Гаврилом је стајало (Ο ΑΡ)Χ(ΑΓΓΕΛΟϹ) ΓΑΒΡΙΗΛ. Међутим, остали су добри делови разговора између арханђела и Богородице, исписани у три реда на зидној површини између њих. Они се, без обзира на оштећења, могу реконструисати. Испред Гаврила је исписано: ΧΑΪΡΕ ΚΕΧΑΡΙΤΩΜΕΝΗ Ο

[138] Часна трпеза с расклопљеним јеванђељем, с хлебом и путиром вина, заправо је реалистичка представа особена за готичко-ренесансно време. Она нема сва симболична значења која је носио њој сродни Приуготовљени престо (Хетимасија), што се сликао на истом месту у олтару у сцени Службе архијереја између XI и XIII века у византијском свету. Cf. преглед схватања о Хетимасији код Г. Бабић, *Христолошке распре у XII веку и појава нових сцена у апсидалном декору византијских цркава*, Зборник за ликовне уметности, 2 (Нови Сад 1966) 21—29.

[139] О молитвама које држе у Мржепу св. Јован Златоусти и св. Василије Велики, као молитвама уобичајеном у рукама епископа из Службе архијереја у апсидама византијских цркава: G. Babić and Ch. Walter, *The Inscriptions upon liturgical rolls in byzantine apse decoration*, Revue des études byzantines 34 (1976) 270 no. 1, 272, no. 28, 273—278, где су сабрани многи примери настали између XI и XV века. Њихова места у литургији: *Liturgies Eastern and Western*, I, ed. F. E. Brightman, Oxford 1896, 360—361, 397—398. Радојчић, *О сликарству у Боки Которској*, 62—63, приметио је исписану грчку молитву проскомидије у рукама Јована Златоустог, као што је запазио да се приказом хлеба и вина у путиру на часној трпези желело истаћи причешће у два вида, особено за православље.

О Заамвоној молитви у средњовековном живопису: В. Ј. Ђурић, *Раваничкu живопис и литургија*, Манастир Раваница, Споменица о шестој стогодишњици, Београд 1985, 58—59 (и с другим примерима).

K(VPIO)C META COY EYΛOΓHMENH CY EN ΓVNAIΞIN — што је тачан извод по Луки 1, 28. Испред Богородице текст је још више оштећен, али се по ономе што је остало поуздано може тврдити да је стајало: HΔOY H ΔOYΛH KVPIOY ΓENOITO MOI KATA PHMA COY, што је био Богородичин одговор на Гаврилово навештење, према Луки 1, 38. Разговор између арханђела и Богородице са готово целим описом догађаја читао се и чита се и данас на литургији на празник Благовештења.[140] Толико настојање да се разговор наведе на слици није било својствено зидном сликарству православног света, мада га има и на иконама, али је зато често исписиван на сликама католичке иконографије касног средњег века.[141]

Око глава ђакона у североисточном углу олтара исписано је: O AΓHOC (CT)EΦANO(C) и O AΓHOC POMAN(OC). Уз Кузмана и Дамјана, на јужном зиду олтара остали су потпуно очувани натписи: O AΓHOC KΩCMA(C) и O AΓHOC ΔAMHAN(OC).

У лађи цркве натписи су, сем ретких изузетака, били ћирилички. Изнад сваког медаљона с пророком била је увек скраћеница прркь па његово име. Уз Давида је остало само пр(о)р(о)кь, уз Соломона пр(о)р(о)кь соло(мон)ь, уз Данила пр(о)р(о)кь даніль. Над сваким медаљоном дванаесторице анђела у своду стајало је, изгледа, агг(е)ль г(о)с(под)нь, само је доста од тога истрвено.

Ретко се где могу разазнати слова над сценама из циклуса Великих празника. Судећи по два једва видљива натписа над Распећем распе(тие) и Силаску у ад — вask(рьсение), врло је вероватно да су и све остале композиције биле са српско-словенским насловима.

Веће језичке мешавине су извршене у натписима око појединачних фигура, иако су они претежно српски. Уз светитеље на северном зиду пише: с(ве)ти Трифонь, с(ве)ти Геωргие, с(ве)ти Димитрие, с(ве)ти, па нема имена, али по лику рекло би се да је један од светих Теодора. Међутим, до њега је св. Катарина, чији се епитет тешко може прочитати, а име је боље очувано. Као да пише H (AΓH)A KATEPHNH.

На западном зиду, уз арханђела Михаила и св. Себастијана. стајало је: ар(х)а(г)г(е)л(ь) Мих(а)іл(ь) и с(ве)ти Севастиан(ь).

На јужном зиду, уз св. Николу, оштећен је натпис, али се може реконструисати: (свети) Н(ик)ола. Св. Франо, једини у целој цркви носи латински натпис S(ANCTUS) FRA(N)CISQUS, неообично исписан. Св. Параскева (Петка) извесно је грчки сигнирана, H AΓHA ΠAPACKEBH, а св. Недеља српски с(ве)та Недѣля.

---

[140] В. Николајевић, *Велики типик*, Сремски Карловци 1905, 139.

[141] Millet, *Recherches sur l'iconographie de l'évangile*, 67—92, passim (за православну иконографију): G. Schiller, *Iconographie of Christian Art*, I, London 1966, 33—52, Figs. 65, 78, 84—86, 93, 103, 104, 110, 126—129 (за католичку иконографију Благовести између XI и XV века с исписаним дијалогом): Badurina, *op. cit.*, 420—423, посебно 423. Обраћање арханђела Гаврила Богородици исписано је у Богородичиној ореоли, на латинском језику на икони Госпе од Шкрпјела Ловра Добричевића, изведеној кад и фреске у Мржепу: cf. В. Ј. Ђурић, *Икона Госпе од Шкрпјела*, Анали Филолошког факултета 7 (Београд 1967) 85.

За једног сликара, образованог под окриљем зографа из Дебра, не би било нимало чудно да је познавао грчке и српске приручнике за живописце, одакле је — како то показују новије Ерминије — црпео податке за изгледе сцена и светитеља, али и за све пратеће натписе, па и за оне на њиховим свицима.[142] Међутим, двојезичност натписа на фрескама у вишеконфесионалним срединама или у срединама с мешаним становништвом, било да су грчки и српски, руски и грчки, или грчки и грузијски — а таквих има веома много из средњег века — најмање је зависила од националног порекла сликара или од његовог образовања. Политичке и црквене прилике, друштвени положај ктитора и његово схватање црквено-правних односа на подручју на коме подиже манастир или цркву, а посебно језик на коме су служене литургије, битније су утицали на природу натписа на фрескама од порекла уметника или ктитора и од њиховог личног избора. Немали је број података да су се грчки сликари у српској држави, у областима под јурисдикцијом Српске аутокефалне цркве, морали подредити правилу да сви натписи буду српско-словенски. У понеком кутку цркве, недоступном погледима, оставили би, у ретким приликама, траг свога грчког порекла у виду каквог грчког натписа. На подручју Охридске аутокефалне цркве, у време српске власти, најчешће је долазило до српско-грчких језичких прожимања у натписима: једни би бивали грчки, и то они на најсветијим местима, други српско-словенски. Очевидно, грчко и српско свештенство је употребљавало исте цркве, већином задужбине српских владара и властеле, за обе литургије. Велики сликари из Цариграда, са краја XIV века, када би одлазили у Русију или Грузију и тамо радили, као Теофан Грк у Новгороду или кир Манојло Евгеник у Цаленђихи, они би исписивали натписе на фрескама, уз помоћ домаћих сарадника, на словенском, односно грузијском језику, на којем се служило у цркви.[143]

Јужна Италија препуна је случајева с упоредним грчким и латинским натписима, јер се дуго после краја XI века, када је Византија коначно напустила те крајеве, тамо задржало православље, са својом грчком службом; на почетку је било доста самостално, а потом, разним унионистичким потезима Ватикана, подведено под

---

[142] Cf. Denis de Fourna, *Manuel d'iconographie chrétienne*, éd. A. Papadopoulo-Kérameus, St.-Petersburg 1909, passim.

[143] О мешању српско-словенског и грчког на натписима фресака и о разлозима за такав поступак cf. В. Ј. Ђурић, *Најстарији живопис испоснице пустиножитеља Петра Коришког*, Зборник радова Византолошког института 5 (1958) 184—189 (са старијом библиографијом и другачијим мишљењима).

О мешаним грчким и грузијским натписима у Набахтеви: И. Лордкипанидзе, *Роспись Набахтеви*, Тбилиси 1973, 23—42, passim. Слично и у Лихне: Л А. Шервашидзе, *Средневековая монументальная живопись в Абхазии*, Тбилиси 1980, 91, 92, 98, 100, 101, 107, 108, passim.

За рад кир Манојла Евгеника у Цаленђиха у Грузији и о натписима: H. Belting, *Le peintre Manuel Eugenikos de Constantinople en Géorgie*, Cahiers archéologiques, 28 (1979) 103—114, и илустрације; T. Velmans, *Le décor du sanctuaire de l'église de Calendžikha*, ibid., 36 (1988), 137—159 и илустрације.

О натписима сликара Теофана Грка на новгородским фрескама: Г. И. Вздорнов, *Фрески Феофана Грека в церкви Спаса Преображения в Новгороде*, Москва 1976, 28—34, 63—74, 81, 86, 97—99, 107, 113, 124, 128, 131—134, 141 144 (где има доста руско-грчких мешавина).

црквену организацију на челу с папом, али с правима на свој богослужбени језик. Манастир у Гротаферати последњи је остатак некадашњег много ширег покрета за очување грчке службе на Апенинском полуострву.[144]

Которске фреске, настале између XII и XV века, на којима су се сачували натписи, показују да су храмови у православном култу, пре добијања аутокефалности Српске цркве, имали грчке натписе, јер су, вероватно, и служили на грчком језику, док су од успостављања светосавске архиепископије употребљавали српскословенске, јер су се и литургије одвијале на том језику. Свака католичка црква, без обзира да ли су је осликавали pictores greci, па је бивала picta picturis grecis, имала је латинске натписе, јер је такав био језик мисе. Истина, има и понеки изузетак: остао је на једном свитку у Св. Марији на Ријеци српски текст, а око главе светог Христофора на фасади цркве св. Мартина (Св. Ане) натпис ћирилицом с његовим именом.[145] Грчког језика, до XV века, уопште нема. Да ли, у вези с појавом српских натписа на фрескама у католичким црквама, треба претпоставити да се, док је Котор био у српској држави, од краја XII до краја XIV века, уз латинску мису служба служила и на народном језику? У хрватском приморју попови глагољаши су током средњег века одржали народни језик у цркви. У Дубровнику, током XIV века, живео је, нарочито у селима, знатан број свештеника, који су се популарно звали попови „ћурилице", јер су знали да служе и читају црквене књиге на народном језику. Чак и тамо, у градовима, где се одржавала латинска миса, читале су се посланице апостола или изводи из јеванђеља на народном језику. Од тих читања створени су посебни лекционари, од којих су у XV веку извесни штампани глагољицом, а одмах и преписивани ћирилицом у дубровачком крају.[146] Према томе, у јурисдикцији Которске бискупије могло је долазити до прожимања латинске службе словенским упадицама — што је омогућивало и појаву српскословенских натписа на фрескама у которским католичким храмовима.

Године око средине XV века, у том погледу, представљају случај за себе. Није реч само о латинско-словенској мешавини у натписима, којих је и раније бивало већ о појави грчких текстова на фрескама. Поред ових у Светој Госпођи у Мржепу, остало их је и у Св. Ми-

---

[144] H. Belting, *Byzantine Art among Grecks and Latins in Southern Italy*, Dumbarton Oaks Papers 21 (1974) 4—29, passim (са доста примера којих, иначе, има веома много).

[145] Примери с латинским, грчким и српским натписима на средњовековним фрескама у Боки једва су где објављени. Грчки натписи из Ризе Богородице у Бијелој из почетка XIII века највише је обрадио Л. Мирковић у Гласнику Српске православне патријаршије, III (Београд 1922), 132—133, 153. Латинске натписе уз фреске из око 1330. године у катедрали св. Трипуна урадио је М. Милошевић, *Фреске у которској катедрали*, Зограф 1 (1966), 34. И на свим недавно пронађеним светитељским фигурама у Св. Трипуну, из истог времена, они су латински. R. Vujičić, *Freska s likom sv. Hristofora na pročelju Sv. Ane u Kotoru*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 24 (1984), 39—43 (реч је о ћирилском натпису уз свеца на фасади католичке цркве). О српским натписима у Савини из средине XV в. В. Ј. Ђурић, *Савина*, Бгд. 1975, XII—XIII.

[146] Cf. М. Решетар, *Бернардинов лекционар и његови дубровачки преписи*, Београд 1933, passim (с библиографијом о овим питањима).

хаилу у Котору, на делу Ловра Добричевића из истог времена. Тамо је грчки сигниран Христос (IC XC) и поред тога што на расклопљеном јеванђељу држи латински текст, а и уз арханђела Гаврила је грчки натпис ὁ ἀρχάγγελος Γαβριήλ. Какви су били, у целини, натписи на фрескама у Св. Михаилу тешко је рећи, јер су сада готово сви уништени. Не зна се ко је био ктитор обнове ове старе градске цркве средином XV века и колико је природа натписа могла зависити од његових личних уверења. Изгледа да мржепским тројезичним натписима треба тражити разлоге у црквеним приликама у Которској бискупији у том тренутку, а не у личној вољи ктитора. Чак и ако бисмо претпоставили да је Стефан Калођурђевић, словенски канцелар которски, био родом из неког православног племена у которском окружењу и пренео извесно поштовање према својој старијој вери и онда када је, као одрастао човек, постао католик и венчао се према законима католичке цркве — па се, због свог порекла и судбине, определио за српскословенске и латинске натписе, за православне програме и византијску и латинску иконографију — остало би нејасно шта га је то лично понукало да толико настоји на грчком језику. Да ли се, у которским црквама, католичког култа, средином XV века једно време држала служба и на грчком?

Зна се да су се на подручју Дубровачке републике у католичким црквама држале службе на словенском језику; нису малобројни помени „словенских" свештеника и попова „ћурилица" у раздобљу од последње четвртине XIV до краја XV века. Таква богослужења су се одржавала, углавном, изван града, по селима од Стона до Жупе дубровачке.[147] Подаци о словенским службама међу католицима у Котору и околини једва се могу упоредити, по богатству, с онима из Дубровника, јер су и административне књиге Которске бискупије и општине, у којима се они налазе, далеко сиромашније бројем и врстама. За сада су у њима пронађена тројица презвитера „ћурилица". О двојици, из последње деценије столећа, Матеју и Гргуру, постоје само безначајни записи који не говоре скоро ништа о њиховом раду.[148] Трећи, најстарији међу њима, Матеј „ћурилица", прати се кроз архивске књиге четврт века, и то тачно читаву трећу четвртину XV столећа. С пролећа 1451. године био је позван од братовштине св. Духа да буде свештеник у њиховој цркви до краја свог живота и да, за то време, ужива приходе братовштине од земље и

[147] М. Динић, *Словенска служба на територији Дубровачке Републике у средњем веку*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор XIV (1934) 50—65; id., *Chiuriliza словенских попова дубровачке грађе*, ibid., XXVI (1960) 274—279. Динић је, у првом раду, заступао мишљење да су ти свештеници служили из ћирилских књига, а у другом дошао до закључка да су њихове богослужбене књиге биле исписане глагољицом. Ово друго мишљење углавном је било прихваћено, без обзира на упозорења да глагољски натписи и рукописи нису до сада пронађени на дубровачком подручју. То се, поготову, односи на которски дистрикт. Без обзира што питања писма словенских рукописа богослужбеног карактера сматрамо и даље отвореним, чињеница је да се служба одвијала и у католичким црквама на словенском језику без обзира на писмо богослужбених књига.

[148] БАК, III, 315, 322, из фебруара и јуна 1492. године, где се помиње presbiter Matheus Curiliza као прокуратор; БАК, III, 358, на почетку маја 1494, где је записан presbiter Gregorius Curiliza.

винограда што су се налазили по околним бокељским брдима и увалама.[149] Било је то, управо, у тренутку када је та угледна градска братовштина завршила изградњу нове цркве у граду и преселила се из старе у близини манастира св. Николе у Доброти.[150] Догодило се, међутим, нешто што је пресудно утицало да је Матеј „ћурилица" напустио свој добар положај; наиме, которски бискуп Марињо Контарини именовао га је ректором цркве Св. Тројице, на ком положају је остао током читавог живота.[151] Црква је непосредно пре тога била подигнута на вису што дели Которски залив од Грбља, на брду које је стекло своје име, Тројица, управо по њој. Око ње су тада обитавали пустињаци, еремити, који су носили, углавном, народна имена, а називали су их, такође, калуђерима или монасима.[152] Изгледа да је баш црква св. Тројице, од пете деценије века надаље, била и средиште за држање службе на народном језику у Которској бискупији. Први пут је то забележено у тестаменту једног которског латинског канцелара, иначе пореклом из Италије, кад је одредио да се за новац од његових продатих ствари у Светој Тројици издржава један свештеник који ће ту становати и свакодневно служити „по обичају свештеника у Далмацији и Хрватској, на словенском језику, тј. по латинском обреду".[153] Постав ректором Свете Тројице, Матеј „ћурилица" је дошао на место на којем су његове способности боље могле доћи до изражаја.

Служење на словенском језику у католичкој цркви у Котору одвијало се, управо, у време када је, после склапања Ферарско-фирентинске уније, 1440. године, између Византијског царства и Ватикана, дошло до коренитих промена на челу српске Зетске митрополије и у њеним седиштима, манастиру арханђела Михаила на Превлаци и Богородичином манастиру у Крајини, у близини Скадра. Пошто се већ нешто раније митрополит Арсеније преселио са Превлаке у Крајину, Млечани су и Крајински манастир, пре 1452, уступили свом кандидату Сави, бившем грчком епископу Термопила, а присталици уније. Он је служио на грчком језику. Његов наследник од 1454. године, Павле Душман, који је претходно био католички бискуп у оближњим мањим градовима, Свачу и Дривасту, оптужен је да је проповедао како само грчка црква чува истинито хришћанско учење; није дочекао ислеђење, јер је преминуо. Његово дело је

[149] Kovijanić, *Pomeni crnogorskih plemena*, II, 69 (документ је од 31. марта 1451. године, а свештеник је записан као presbiter Matheus Chiurilica).

[150] Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna*, 61.

[151] Farlati — Coleti, *Ecclesiae ragusinae historia*, Venetiis 1800, 465. БАК, II, 50, 51 (из 1457, где се помиње као ректор св. Тројице); ИАК, XIII, 739, 741, 744, од јуна 1469. године,где presbiter Matheus Gurilliza, tamquam capellanus et rector sancte Trinitatis de Cataro, добија новац за оправку цркве на основу тестамента једног грађанина. Cf. и Kovijanić, *Pomeni crnogorskih plemena*, II, 70. Уз текуће послове помиње се и 1461. године као presbiter Matheus Churilliza — БАК, III, 222.

[152] О Светој Тројици и њеним еремитима: Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna*, 60. О еремитима још: ИАК, VII, 109 — Богдан eremita sancte Trinitatis 1441. године; XXII, 410, још један еремита из 1499. г. Presbiter Triphon Rutos, rector sancte Trinitatis из 1493. године назива се и caluger sancte Trinitatis — БАК, III, 351, 359.

[153] Stjepčević, *Prevlaka*, 8; *Историја српског народа II*, 280 (И. Божић).

наставио Јован са Крита, унијат и млетачки повереник, који је делао пред крај шесте деценије XV века, у време пада Српске деспотовине и гашења Пећке патријаршије.[154]

За време зетског митрополита Јована с Крита дошло је до блиског додира између њега и которског презвитера Матеја ради послова веома значајних по рад православних цркава у которском дистрикту. У мају 1458. године њих двојица су у латинској канцеларији града склопили уговор да Матеја буде митрополитов капелан и опуномоћеник за которско подручје, да служи службу по његовим прописима и у његовим црквама у Котору и околини за предвиђену плату. Исто тако требало је да га заступа у Риму, Венецији или другде, кад га митрополит тамо буде слао. Пошто Јован *linguam latinom non sciebat et nullatenus intelligebat* преводилац му је био Грк мајстор Никола Рицо, балистар у которској тврђави.[155] Ако би *presbiter Matheus quondam Yurchi de Pautino,* из овог уговора, био Матеј Ћурилица, онда би он знао служити уз латински још на словенском и на грчком језику. Осим тога, Матеј Ћурилица би се показао као личност из веома угледне и богате властеоске породице пословних Которана. Његов отац Ђурко био би рођени брат Луке Паутина, знаменитог трговца, разгранатог пословања, човека трајног поверења српске и босанске властеле, кроз дуги низ година њиховог заступника пред которским уметницима; у његовој су се кући чувала многа добра која су чланови великих властеоских породица из унутрашњости давали у поклад и на чување у Приморје.[156] Чињеница јесте да је, после извесног времена од склапања уговора између презвитера Матеја Ђурковог Паутина са архиепископом крајинским Јованом Крићанином, презвитер Матеј „Ћурилица" имао привилегију да служи у цркви црногорског племена Ћеклића, настањеног у брдима изнад Боке.[157] Вероватно је Матеј „Ћурилица", као ректор Св. Тројице, служио католике и унијате све до краја свог живота. Очи је склопио почетком лета 1476. године.[158]

Словенски канцелар Стефан Калођурђевић био је у блиским односима с члановима породице Паутино. Са угледним привредником и властелином Луком Паутино, стрицем Матеја „Ћурилице", бавио

---

[154] *Историја Црне Горе*, II/2, Титоград 1970, 327—328 (И. Божић); *Историја српског народа*, II, 284—286 (id., с библиографијом).

[155] Stjepčević, *Prevlaka*, 40; Kovijanić, *Pomeni crnogorskih plemena*, II, 68—69 (где је објављен цео документ у преводу на српски).

[156] О властелину Луки Паутино: Stjepčević i Kovijanić, *O pomorstvu u Boki Kotorskoj*, 10—12; Kovijanić, *Pomeni crnogorskih plemena*, II, 193—197, 211, где је и извршена идентификација презвитера Матеја Паутино са Матејом „ћурилицом". Такође и И. Божић, *Немирно Поморје XV века*, Београд 1979, 76, 117, 154, 180. Из једне дражбе добара презвитера Матеја Паутино из 1460. године види се да је имао неколико кућа у Котору и земље у околини — ИАК, XII, 107.

[157] Kovijanić, *Pomeni crnogorskih plemena*, I, 197, 200; II, 69—70.

[158] Умро је у мају 1476, како то сведочи један извор из 1479. године — БАК, IV, 57. Већ јуна 1476. изабрани су комесари, двојица свештеника и два властелина, да се побрину о његовој заоставштини — БАК, IV, 16, 16 v., 17, 17 v., 18 v., 19 v., 20, 21. Још је, свакако необјашњивом забуном, бискупски нотар поменуо његово име 1478. године као Matheus Churilliza, али га је одмах прецртао — БАК, IV, 30 v.

се трговином. Међутим, њихова веза могла је бити и знатно дубља. Због доброг познавања српских државника и угледника, они су лако могли бити наклоњени јединству цркава. Њима је могло изгледати, док стварност није разбила наде,[159] да су у Фиренци превазиђени спорови који су трајали вековима, од времена раскола цркава. Уосталом, унионистички покрет, чији ретки трагови постоје и у которским изворима, могао је заиста бити искрен, нарочито код људи који су били у срдачним додирима с представницима обе вере и који су премошћавали разлике између две хришћанске културе. У њега су поверовали, из нужде или из стварне културне потребе, и људи с царског двора у Цариграду, творци те уније, као и њихови блиски рођаци на широком пространству православља. Изгледа да су то учинили и неки од чланова велике властеле код Срба и у Босни. Јер, један плитки слој сликарских дела готичког сликарства у православним црквама и књигама, из последње деценије пред пад Византије под Турке, из Цариграда и из Грчке, као да сведочи о дотле непознатој отворености православне цркве према западњачкој уметности и њеним стилским схватањима.[160]

Преплитање православног и католичког предања у Мржепу, са својим програмским, иконографским, стилским и језичким особинама, вероватно је последица слободнијег служења на грчком, латинском и српском језику, у црквама которског дистрикта, макар да је оно трајало само једно време и одвијало се под надзором млетачке власти. Интересу католичке цркве на граници с православљем била је подређена и брига о грчким прелатима на престолу Зетске митрополије у Крајини и о поповима „ћурилицама“. До прожимања византијских и западњачких црта дошло је тих година и на фрескама у цркви св. Михаила у Котору и Богородичином храму у манастиру Савини, што значи у двема сасвим различитим верским и државним срединама. Међутим, оно није било тако изразито и на исти начин извршено као у задужбини словенског канцелара у Котору, Стефана Калођурђевића.

159 О каснијој судбини унијатског покрета и о делатности католичке пропаганде у Котору међу православнима cf. Ј. Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950, 37—40, passim. Такође и М. Јачов, *Списи Конгрегације за пропаганду вере у Риму о Србима*, 1622—1644, I, Београд 1986, 24 sqq., 77—78, passim, на врло много места.

160 В. Ј. Ђурић, *Готичко сликарство у Византији и код Срба уочи турских освајања*, Зограф 18 (1987) 53—54.

Vojislav J. Đurić

DANS L'OMBRE DE L'UNION DE FLORENCE: L' ÉGLISE DE LA SAINTE-VIERGE À MRŽEP (BOUCHES DE KOTOR)

Découverte vers le milieu de ce siècle, la petite et modeste église gothique du hameau de Mržep, dans les Bouches de Kotor, a immédiatement suscité un vif intérêt au sein du monde scientifique en raison de ses fresques et de leurs inscriptions. Sur un territoire voyant de tout temps une forte interpénétration entre le monde orthodoxe et catholique, deux évêchés traditionnels — l'un catholique, dans la ville de Kotor, et, non loin de celle-ci, à Prevlaka, l'épiscopat serbo-orthodoxe de Zeta — ont toujours perpetué une iconographie et un style d'images religieuses en accord avec leur tradition respective, et sur lesquelles ils ont fait apposer, en règle générale, des inscriptions dans la langue de leurs liturgies, respectivement en latin et en serbo-slave. C'est pour cette raison que tout nous apparaît insolite sur les fresques de la petite église de Mržep: celles-ci voient en effet une combinaison des iconographies et des styles catholique et orthodoxe, tandis que leurs inscriptions, à l'exception d'une en latin, voient se côtoyer le grec et le serbo-slave.

La principale inscription, celle du fondateur, est rédigée dans un dialecte vénitien, tandis que celle du peintre a été apposée en cyrillique, dans un parler serbe. Ces deux inscriptions constituaient jusqu'à présent la principale difficulté dans l'observation de cette église, compte tenu que leurs textes, fortement endommagés, ne pouvaient être lues dans leur totalité. Cette difficulté se voit écartée par ce travail puisque son auteur a réussi à lire les passages mutilés et à éclairer ainsi les tous débuts de l'histoire de cette église. L'inscription du fondateur nous apprend que cette église a été dédiée à la Vierge, qu'elle célèbre l'Assomption (15 août), que les travaux ont été achevés en novembre 1451 et que son fondateur était Stefan Kalođurđe (Kalođurđević) interprète et chancelier slave (serbe) à Kotor. L'inscription de l'auteur de la décoration peinte révèle que celle-ci a été exécutée, cette même année 1451, par Mihailo, peintre de Kotor, élève de Jova peintre de Debar.

Le personnage de Stefan Kalođurđević est abondamment documenté par les Archives historiques de Kotor — les anciennes archives de l'administration vénitienne — et par les archives épiscopales datant de cette même époque. Les documents conservés nous apprennent qu'il était traducteur et interprète auprès de l'administration et du tribunal, qu'il avait charge de traduire les documents officiels serbes en latin ou en dialecte vénitien, qu'il menait parallèlement des activités de commerçant et d'armateur, et qu'il était membre de plusieurs confréries religieuses, comme le révèle un aperçu de la situation au sein de sa famille et des biens qu'ils possédait. En plus de l'église de Mržep il a fait construire, dans ses jardins, une petite chapelle dédiée à saint Sébastian. Il s'est marié selon le rite catholique et a été enterré dans une église des franciscains où est conservée sa stèle funéraire.

Les archives ne possèdent en revanche qu'une seule mention sur le peintre de Mržep, nettement postérieure à son engagement sur la décoration de l'église de Mržep. Elle nous apprend qu'il était citoyen de Kotor où il possédait une maison dans une des principales rues.

Le programme de peintures de l'église de Mržep respecte parfaitement les règles en vigueur dans les églises orthodoxes du bas moyen âge. Les église catholiques sur le littoral adriatique oriental et, par conséquent, dans les Bouches de Kotor, offrent pour leur part une toute autre thématique. Les thèmes et l'iconographie visibles à Mržep sont eux aussi caractéristiques des églises orthodoxes, à quelques exceptions près. Ces dernières concernent l'apparition de la figure de saint François et l'iconograohie catholique de saint Tryphon, protecteur de Kotor, et de saint Sébastian. Ces trois saints ont été repris des polyptiques catholiques gothiques. C'est sous une forme semblable qu'ils sont adoptés, à la même époque, par les peintres crétois. Du point de vue du style, le peintre de Mržep tout en conservant les modes de stylisation et les formes byzantines a en fait inové en y introduisant certains traits de visages et l'aspect du drapé, repris à l'art gothique.

L'élément le plus inattendu réside dans le cotoiement d'inscriptions grecques et serbo-slaves, auxquelles s'ajoute une inscription latine avec le nom de saint François. Le serbo-slave l'emporte à peine sur le grec. Un tel cas reste unique dans la peinture de fresques, tant orthodoxe que catholique, non seulement à Kotor et ses environs, mais aussi sur tout le littoral adriatique oriental. S'il est vrai que dans les églises catholiques de Kotor on trouve quelques inscriptions grecques ou serbes accompagnat des figures de saints, la grande majorité des texte a été apposée en latin. En ce qui concerne les églises orthodoxes du littoral les inscriptions y étaient rédigées en grec avant que l'Eglise serbe ne devienne autocéphale en 1219, et par la suite en serbo-slave. Le côtoiement des deux langues sur les fresques de Mržep dénote donc une situation spéciale, à savoir le fait que les offices y étaient alors célébrés en grec et en serbo-slave, voire en langue latine.

Il est fort probable que tout cela a eu lieu après l'union de Ferrare-Florence en 1440. Sur le trône de la métropole serbe de Zeta se sont alors succédés, vers le milieu du siècle, des évêques partisans de l'union, dont la majorité venait de Grèce ou de Crète. Ceux-ci ne savaient pas célébrer l'office en serbo-slave et ignoraient de même le latin. Ils devaient donc se reposer sur des traducteurs et, lors des offices orthodoxes, sur des prêtres catholiques qui savaient célébrer l'office dans la langue slave utilisé dans les livres liturgiques en cyrillique. A cette époque et aux époques antérieures, de tels popes étaient nombreux dans la ville voisine de Dubrovnik et ses environs, et certains sont même attestés à Kotor au XVème siècle. Parmi les partisans de l'union il convient assurément de compter le chancelier et interprète serbe au service de Venise, Stefan Kalođurđević, vraisemblablement originaire d'un milieu orthodoxe des environs de Kotor. Celui-ci pouvait en effet croire, et la position qu'il occupait l'y incitait, que l'avenir reposait réellement sur l'union des Eglises. Finalement ce mouvement ne fut que de brève durée dans les Bouches de Kotor — où il laissa toutefois quelques autres traces — et s'acheva par la catholicisation de ses partisans. Il semble donc que l'explication de la réalisation des fresques inhabituelles de l'église de Mržep doivent être recherchée dans une application, en tant que base spirituelle, des conceptions de l'union.

Зборник радова Византолошког института XXXV, 1996.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XXXV, 1996

UDC [332.2 : 911.37] (398) : 939.8"03/05"

MIROSLAVA MIRKOVIĆ

VILLAS ET DOMAINES DANS L'ILLYRICUM CENTRAL

(IVe—VIe SIÈCLE)*

L'Illyricum central, s'étendant de Sirmium et Ratiaria au nord, jusqu'à la frontière macédonienne au sud, n'a pas été choisi comme objet de nos recherches du fait qu'il aurait constitué un complexe unique de point de vue géographique ou administratif. Englobant une vaste plaine au nord, une zone frontalière sur le Danube et un arrière-pays montagneux au sud de la Save et du Danube, où l'on distingue plusieurs régions — vallées du Timok et de la Nišava, de la Morava de l'Ouest et de la Morava du Sud, Dardanie et vallée du Lim — ce territoire relevant de la préfecture illyrienne était en effet divisé, à l'époque du Bas-Empire tout comme durant les siècles antérieurs, en plusieurs provinces: Savia, Dalmatia, Moesia I, Dardania, Dacia Ripensis et Dacia Mediterranea. Par ailleurs, la majeure partie de l'Illyricum oriental était inclue dans le diocèse dacique, tandis qu'une partie de la Dalmatie et de la Savia fut, un certain temps, rattachée à l'Illyricum occidental. Cette région se distingue néanmoins dans l'économie de l'Etat romain par certains traits caractéristiques résultant en partie de certaines particularités géographiques et, en partie, du caractère continental de ce pays éloigné de l'Italie et des voies maritimes. Les villes, peu nombreuses, s'y étaient, avant tout, développées aux confins mêmes, en l'occurrence à proximité des grands camps légionnaires sur le Danube (Viminacium, Singidunum), près de la frontière sur la Basse-Save (Sirmium), où à l'extrémité sud où fut fondée, sous les Flaviens, la colonie de Scupi. A l'intérieur du pays on relève uniquement Naissus, près de la frontière orientale de la province, Ulpiana et Municipium Dardanorum, dans la région minière de la Dardanie, et Municipium S( ) dans la vallée du Lim, également à proximité de mines. Le reste n'était que région agricole et minière appartenant surtout au peuple romain et à l'empereur. Située loin de l'Italie, cette région ne semble guère avoir attiré l'attention des propriétaires fonciers romain avant le IIIe siècle. Les grandes propriétés n'y apparaissent qu'à l'époque des empereurs militaires, alors que le domaine impérial reste encore largement dominant.

---

* Communication faite lors de la Conference „75 années de fouilles à Caričin grad, reunion intern., 25. IX—2. X 1987", Beograd — Caričin grad.

Nous sommes mal renseignés sur l'économie de ces pays. Nous savons cependant que l'Illyricum central, si ce n'est par l'exploitation des mines dans les premiers siècles de l'Empire, ne jouait pas un rôle vital au sein de l'Etat romain en ce qui concerne l'approvisionnement même de l'Italie et de Rome ou, plus tard, de Constantinople. Son importance se situait sur un autre plan: outre le fait de subvenir aux besoins de la populations locales et de son administration romaine, ce territoire devait assurer le ravitaillement de l'armée, en garnison permanente sur le Danube ou agissant en tant que corps expéditionnaires. A l'époque du Bas-Empire, ces contrées approvisionnaient aussi l'empereur et les troupes qui l'accompagnaient lors de ses fréquents séjours, parfois prolongés, dans les pays danubiens.

S'agissant de l'Illyricum, il n'est pas nécessaire de souligner le manque de sources nous renseignant sur son histoire économique, problème d'ailleurs général à l'ensemble de l'Empire romain. Ce n'est qu'au IVe et VIe siècle que l'on note, de la part des empereurs, un certain intérêts pour la situation économique et sociale dans ces contrées, et ce avant tout dans les édits de Valentinien et de Théodose et, plus tard, de Justinien. D'autres renseignements nous sont indirectement offerts par les toponymes mentionnés dans le *De aedificis*, IV de Procope; enfin il est possible d'établir certains détails en s'appuyant sur les rares données fournies par les auteurs du IVe—Ve siècle et sur les inscriptions, elles aussi peu nombreuses, voire, parfois, sur les résultats des fouilles archéologiques. Tous ces éléments permettent de se faire une idée générale sur l'économie de cette région agricole relativement fermée. On y trouvait aussi bien des domaines de l'Etat ou de l'empereur, situés sur le territoire des cités ou à l'extérieur de celui-ci, dans les régions non-urbanisées, que des propriétés privées; on pourrait donc parler de *regiones* agraires dont certaines sont mentionnées par Procope, tandis que d'autres peuvent être dégagées en tant qu'ensembles d'après les données épigraphiques et autres.

I. La propriété foncière le territoire d'une cité

Sirmium: Nous possédons deux témoignages directs signalant l'existence d'une villa impériale ou palais, et par conséquent, d'un domaine impérial aux environs de cette cité: selon le premier, Maximien, devenu empereur, aurait fait construire un palais sur les terres où ses parents auraient travaillé comme *mercenarii: (Maximinus)... ortu agresti Pannonioque nam etiam nunc haud longe Sirmio eminet locus palatio ab eo ibidem constructo, ubi parentes eius exercebant opera mercenaria.*[1] Le second de ces témoignage, qui nous est fourni par Ammien Marcellin, se rapporte aux troubles de 374, lorsque les Quades et d'autres tribus avaient envahi la Pannonie et les environs de Sirmium: Alors qu'en route pour Rome elle traversait la Pannonie, la fille de Contantius s'était arrêtée à trente milles à l'ouest de Sirmium, dans un domaine — *villa publica Pistrensis* — afin de s'approvisionner et avait ainsi couru le

[1] Aur. Victor, *Epit. de caes.* 39, 26.

risque d'être elle-même capturée par les barbares: *Paulo enim afuit, quin filia caperetur Constanti cibum sumens in publica villa, quam appelant Pistrensem, cum duceretur Gratiano nuptura, ni favore propitii numinis praesens Messalla, provinciae rector eam iudiciali carpento inpositam ad Sirmium vicessimo sexto lapide disparatam cursu reduxisset effuso*[2]. Il doit s'agir ici de même domaine impérial mentionné indirectement par Eutrope, dans un passage concernant l'empereur Probus et rapportant qu'il fit planter la vigne en Pannonie et en Mésie Supérieure: *Vineas Gallos et Pannonios habere permisit, opere militari Almam Montem apud Sirmium et Aureum apud Moesiam Superiorem vineis conseruit et provincialibus colendos dedit*[3].

La première donnée ne peut être mise en doute, puisque l'origine illyrienne de Maximien nous est confirmée par d'autres données[4]; la seconde indication, rapportée par Ammien, est très significative: la *villa publica* et son domaine, proche de la ville, aurait renfermé des dépôts de produits agricoles réservés surtout à l'usage des empereurs et de leurs troupes traversant la Pannonie et au ravitaillement de l'armée. Nous savons que des greniers à blé *(horrea)* destinés à subvenir aux mêmes besoins se trouvaient dans le ville même de Sirmium[5]. Enfin, d'après Eutrope, il s'agit certainement d'une terre impériale qui aurait été laïssée en friche. Employant les soldats comme main d'oeuvre, Probus y fit revivre la production agricole en faisant planter des vignes dont il confia la culture aux habitants de la province. Ces derniers devaient vraisemblablement être des colons qui travaillaient sous les même conditions que les colons des propriétés impériales dans d'autres provinces.

Le domaine impérial ou public en Pannonie n'était pas concentré dans la seule région de Sirmium. Etant de longue tradition dans cette région, il garda son importance à l'époque du Bas-Empire. A l'instar de Probus au IIIe siècle, Galerius s'efforça au IVe siècle, avec plus de bonheur ou de prudence, de faire revivre la production agricole sur ce domaine: afin d'augmenter la surface des torres arables, il fit défricher de grandes étendues de forêts sur le lacus Pelso[6], gérées, selon toute apparence, à en juger d'après une inscription tardive de Savaria, par Gaudentius, connu comme *praepositus silvarum dominicarum*[7]. C'est dans cette même région que se trouvait également la *villa Murocincta* où le fils de Valentinien, mineur lors de la mort

[2] Amm. Marc. XXIX 6, 6.

[3] Eutrop. IX, 17.

[4] Cf. RE XIV, 1930, s. v. Maximianus et PIR[2] I, 1933, p. 335, no. 1628 A.

[5] Sur les *horrea* a Sirmium cf. *N. Duval* et *V. Popović*, *Horrea* et thermes aux abord du rempart sud, Sirmium VII, 1977.

[6] Aur. Victor, *Epit. de caes.* 40, 9: *Cum agrum satis rei publicae commodantem caesis immanibus silvis atque emisso in Danubium lacu Pelsone apud Pannonios fecisset.*

[7] CIL III 4219 (cf. Die römische Steindenkmäler von Savaria, n° 158): *Aspaliae filiae carissimae fideli ann(orum) XXV Gaudentius vet(eranus) ex p(rae)p(osito) si[l]varum dom[i]nicarum et Crescentia parentes fideles vivi fec(erunt) et sibi. — Sur le palais de Savaria voir E. Thot*, Addenda to the History of the Imperial Palace built to Savaria, Archeologicai Ertesitö 104, 1975, qui date une *des phases de reconstruction de l'édifice du IV[e] siecle.*

subite de son père sur les frontières pannoniennes, fut proclamé empereur[8].

Le palais de Maximien aux environs de Sirmium, de même que la villa Pistrensis, que l'on situe à l'ouest de Sirmium[9], aux alentours de l'actuel village de Šid, n'ont pas été découverts ni étudiés du point de vue archéologique. Il se peut qu'il s'agisse là de deux ensembles appartenant à un seul et même domaine. A côté de celui-ci, les environs de la ville accueillaient également des propriétés privées qui ont dû être agrandies au IVe siècle. C'est notamment de cette époque que datent de nombreuses villas découvertes lors des prospections archéologiques faites dans l'actuelle région de Mačva, sur la rive droite de la Save[10]. Il pourrait s'agir là de terres offertes par les empereurs à l'époque de leurs luttes pour le pouvoir et prises soit sur un domaine impérial soit sur les propriétés ayant appartenu à leurs adversaires politiques. A ce titre, on doit noter la grande, générosité de Constantin. Aux environs de Sirmium, où il avait séjourné un certain temps entre les années 316 et 321, il aurait pu donner à ses partisans des terres enlevées à ceux qui s'étaient rangés aux côtés de Licinius lors de la guerre de Cibalae. Ce dernier, ayant gouverné cette région jusqu'en 316, devait en effet y compter de nombreux fidèles[11]. De même, quelques décennies plus tard, certains dignitaires de l'entourage de Valentinien, empereur originaire de Cibalae, devaient également avoir des propriétés en Pannonie. On constate en effet qu'à son époque les *potentiores* constituaient assurément une importante classe sociale dans l'Illyricum. Valentinien dut même promulguer un loi afin d'essayer de protéger les classes inférieures de l'Illyricum de l'injustice qu'elles subissaient de la part de ces potentats[12]. Cette loi fut adressée à Sex. Petronius Probus, *praefectus praetorio* per Illyricum (ou per Illyricum, Italiam et Africam) qui aurait, lui-même, contribué à la misère du peuple, en ruinant, selon un témoignage, les

[8] Amm. Marc. XXX 10, 4: *Valentinianus puer defuncti filius tum quadrimus, vocaretur in imperium cooptandus, centesimo lapide disparatus, degensque cum Iustina matre in villa, quam Murocinctam appellant.* Sur cette villa cf. *A. Móscy*, Adriatica, Miscellanea Gregorio Novak dedicata, 1970, 583 sqq.

[9] Pour la *villa Pistrensis (Pristrensis,* comme le supposent Saria et autres, d'après le nom Sexaginta Prista sur le Bas-Danube), voir Saria, *RE* XIII-1, 1957, 12. *A. Graf*, Übersicht der antiken Topographie von Pannonien, Diss. pann. ser. I, fasc. 5, 1936, 54 la localise a l'ouest de Sirmium, pres du village actuel de Šid. Cf. *K. Patsch*, Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa IV, 1929, 19 („Staatsgute" selon lui).

[10] *M. R. Vasić*, Glasnik srpskog arheološkog društva 2, 1985, 124 sqq. (Journal de la société archéologique de la Serbie). On doit noter que les forts sont rangés sur le bord de la Mačva actuelle et proviennent du VIe siecle: les villas, datent du IVe siecle, se trouvaient au centre de la vaste plaine.

[11] Constantin a Sirmium: *C. Th.* II 30, 1; VIII 18, 1; IX 30, 7; I 16, 3; XI 35, 1; II 6, 2; VI 35, 3; XV 1, 2. — cf. *O. Seeck*, *Regesten der Kaiser und* Päpste für die Jahre 311. bis 476. n. Chr., p. 164 sq; *N. H. Baynes*, CAH XII, p. 694; *A. Móscy*, RE Suppl. *IX*, 1962, col. 572. — Sur Licinius a Sirmium cf. *Experta Vales.* V 16—17: *idem Licinius cum magna parte equitatus noctis auxilio pervolavit ad Sirmium. Sublata inde uxore ac filio et thesauris tetendit ad Daciam.* Son siege était apparemment a Sirmium (cf. *M. Mirković*, Sirmium, its history from the I century, Sirmium I, p. 37 sq).

[12] *C. Th.* I 29, 1: *Imp. Val(entini)anus et Val(ens) AA ad Probum p(raefectum) p(raetorio). Admodum utiliter edimus ut plebs omnis Inlyrici officiis patronorum contra pontentium defendatur iniuriis.*

provinces qu'il gouvernait par des impositions excessives, et ce avant même qu'elles ne soient soumises aux pillages des barbares[13].

Bien qu'ayant été souvent morcelé pour être distribué aux vétérans et aux partisans de l'empereur, le domaine impérial en Pannonie englobait donc encore de vastes territoires au IVe et Ve siècle, et même par la suite. Il est permis de supposer que c'est sur avant tout sur les terres de l'Etat ou de la couronne que furent colonisés les Goths et les Huns. A côté de ces terres, les propriétés privées constituaient une catégorie à laquelle allait revenir une place importante dans la Pannonie de Théodoric, au début du VIe siècle[14].

Naissus: Un passage d'Ammien Marcellin nous signale l'existence, en l'an 364, d'une *villa publica* à Mediana, à trois milles de cette ville. D'après cet auteur, c'est dans cette villa qu'eut lieu le partage du pouvoir entre Valentinien et Valens: *Percursis Thraciis Naessum advenerunt, ubi in suburbano, quod appellatum Mediana a civitate tertio lapide disparatur, quasi mox separandi partiti sunt comites.*[15] Les fouilles faites jusqu'à présent on permis d'établir que cette villa impériale, entourée de ses bâtiments annexes, se trouvait à proximité même de Naissus, près de l'actuelle Niška Banja, ce qui correspondrait au terme *suburbanum* employé par Ammien. Outre un édifice luxueux avec thermes, il convient de signaler la présence d'un grand grenier à blé et de bassins à vin.[16] Il est donc permis d'en conclure que cette villa, avec ses magasins pour les produits agricoles, était le centre d'un domaine impérial destiné à l'approvisionnement de l'empereur et de ses troupes, tout comme la villa Pistrensis près de Sirmium. Sous Constantin et par la suite, tout comme durant le Haut-Empire, le soin de transporter approvisionnement l'empereur et l'armée était confié aux militaires eux-mêmes. Au IIIe siècle, sous les Sévères, cette charge incombait aux soldats des légions IV Flavia et VII Claudia;[17] sous le règne de Constantin ou peu après, un *tribunus*

---

[13] Cf. Amm. Marc. XXX 5, 4—11. Sur les autres témoignages voir PLRE I, p. 736 sqq .

[14] Sur l'instalation des Goths et des autres barbares dans les provinces dunubiennes voir *H. Vetters,* Dacia Ripensis, Schriften der Balkankommission Ant. Abt. XI/1, 1950, 25 sqq; *A. Mócsy,* RE Suppl. IX, col. 581 sqq; *idem,* Pannonia and Upper Moesia, 1974, 343 sqq. Sur la colonisation des Huns, effectuée en Pannonie avant la grande invasion des Huns sous Attila et datée en 433. cf. *Móscy,* RE Suppl. IX, 1. c. — Sur les *possessores* — propriétaires de la terre — en Pannonie du temps de Théodoric voir Cassiodor, *Varia,* V 15 *(universi possessores in Savia provincia).*

[15] Amm. Marc. XXVI 5, 1.

[16] Cf. *P. Petrović,* Inscriptions de la Mésie Supérieure IV: Naissus-Remesiana-Horreum Margi, 1979, p. 48—49 (IMS IV dans le text suivant). Les trouvailles de Mediana, signalées d'abord par *F. Kanitz,* Römische Studien in Serbien, 1892, 77, sont publiées plus tard par *A. Oršić-Slavetić,* Starinar, 8/9, 1933—34, 305 sqq. Sur les découvertes récentes voir les brefs rapports publiés par *Lj. Zotović* et *N. Petrović* et *P. Petrović* dans Arheološki pregled 9, 1967, 199 i 17, 1975, 74 sqq. Cf. aussi le catalogue de l'exposition: Mediana, par *R. Latković — S. Drča — D. Janković-Mihadžić,* Niš, 1979 (sur *horrea* voir pp. 21 et 25, note 51). Sur les autres villas a Mediana cf. *P. Petrović,* IMS IV, 48 sqq.

[17] Nombreuses sont a Naissus les inscriptions mentionnant les *statores consularis* qui étaient probablement chargés de procurer des chevaux et de transporter le fourrage du domaine qui se trouveit pres de Naissus, vers le centre du domaine à Mediana ou vers les camps légionaires au nord, sur les rives du Danube. Ils proviennent en majorité de l'époque de Sévere Alexandre: IMS IV,

Batavorum fit ériger à Mediana un autel votif dédié à Jupiter.[18] Or, la troupe des Batavi n'appartenant pas à l'armée des provinces danubiennes, il est permis de supposer qu'elle arriva à Mediana en qualité d'escorte d'un empereur, probablement Constantin.[19] Par conséquent il conviendrait d'accorder quelque importance à la formule *ob dedicationem domus*, apparaissant dans l'inscription de cet autel, puisqu'elle pourrait se rapporter à la construction d'un palais à cet endroit. Par ailleurs, sur la base des données archéologiques et numismatiques, la transformation de Mediana en *villa publica* pourrait être datée vers la fin du IIIe ou au début du IVe siècle.[20] Nous savons que Constantin séjourna à Naissus à plusieurs reprises au cours de son règne, comme le confirme les édits impériaux de 315 (ou 319) et de 334.[21] La donnée citée d'Ammien Marcellin nous apprend que la villa servit, quelques décennies plus tard, au début du règne de Valentinien et de Valens, à loger les empereurs et leurs suites; il est également probable que Julien et son escorte y résidèrent lors de son séjour de deux mois à Naissus[22].

Le domaine impérial devait, en partie, s'étendre à l'est de Naissus où il semble que l'on trouvait, à l'époque du Haut-Empire, un haras chargé de fournir en montures les légions danubiennes. Cette supposition se fonde sur plusieurs incriptions érigées par des *stratores* des légions IV Flavia et VII Claudia, découvertes à Naissus et dans les alentours[23]. Au sud ce domaine englobait aussi les mines situées aux environs de l'actuelle Kuršumlija et du village de Lece, à proximité de Iustiniana Prima[24]. Le rapport existant entre la cité et le domaine impérial n'est pas clair. Mediana, avec son palais, ainsi que 38 forts restaurés ou nouvellement construits, se trouvait selon Procope ὑπὸ πόλιν (sc. Naissus). Il s'agit là d'une région qui s'étendait au nord jusqu'à la station de *Mutatio Sarmatarum (Sarmates* chez Procope), à 44 milles de Naissus et à l'ouest, jusqu'à la station *Ad Herculem* (Ercula chez Procope),

---

n° 3 (de l'an 220), n° 14 (de 225); cf. aussi nos. 24 et 31 et les inscriptions des soldats de la légion IV Flavia, IMS IV, nos. 7 et 11. Le domaine avec un centre près de Naissus pourrait englober pendant le Haut-Empire aussi des mines situées dans cette région (cf. *S. Dušanić*, Iz istorije rimskog rudarstva u Gornjoj Meziji, Arheološki vestnik 28, 1977, 163 sqq. *Idem*, Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior, ANRW II 6, 1977, 53 sqq., sur les mines dans les provinces balcaniques en général; cf. son article en serbe, Organizacija rimskog rudarstva u Noriku, Panoniji, Dalmaciji i Gornjoj Meziji, Istorijski glasnik 1—2, Beograd 1980, 7 sqq.).

[18] Cf. *M. Mirković*, Ein tribunus Batavorum in Mediana bei Naissus, Romanitas — Christianitas, Festschrift Johannes Straub, Bonn, 1982, 360 sqq.

[19] *Mirković, op. cit.*, dans la n. précédente, 363.

[20] Sur les trouvailles de monnaie dans Mediana cf. catalogue de l'exposition Mediana (cité dans la n. 16), p. 16 et 23.

[21] Constantin a Naissus: *Petrović*, IMS IV, p. 40. Le choix de l'emplacement de la villa a Mediana, non loin de Naissus, aurait été influencé par le fait que Constantin était né a Naissus, cf. *Excerpta Vales*. II 2: *Hic igitur Constantinus natus Helena matre vilissima in oppido Naisso atque eductus, quod oppidum postea magnifice ornavit*. Cf. aussi Etienne de Byzance, s. v. Naissus.

[22] Zosim III 11, 1—2.

[23] Cf. note 17.

[24] Sur les mines de ces régions cf. *S. Dušanić*, ANRW II-6, 1975, p. 72 sq. et notes 119—120 et idem, les articles cités dan la n. 17.

à 13 milles de cette même ville[25]. D'après la toponymie de Procope, on trouvait dans cette région, outre Mediana, d'autre villas indiquées par la terminaison *-iana*, désignant probablement le noms des propriétaires[26]: Τιμίανα, Οὐρβρίανα, Κασσία, des castel (Καστέλλον), ainsi que des mines (Ἐραρία)[27]. Ces noms, pour la plupart, reflètent la situation existant aux trois premiers siècles de l'Empire, toutefois le cas de Mediana indique que le domaine et les villas sises aux alentours de la cité de Naissus avaient gardé toute leur importance sous le règne des empereurs du IVe siècle et à l'époque ultérieure. On pourrait supposer que la région ὑπὸ πόλιν *(Naissus)* mentionnée par Procope corrensppondait à une *civitas*, terme sous-entendant les *territoires*, les *castella* et les *ecclesia*, comme c'est le cas pour la région d'Aquae[28]. C'est *l'exactor civitatis Naissatensium*, attesté dans une inscription tardive de Naissus[29], qui devait être chargé de percevoir les impôts dans toute la région qui, selon Procope, était administrativement liée à la cité de Naissus. Son territoire aurait par ailleurs englobé plusieurs mines. A l'époque de Théodose, comme on le sait, c'est les decurions des villes qui étaient responsables des mines[30].

On peut donc en conclure à la présence de propriétés privées aux environs de Naissus, à côté des propriétés de la couronne et des mines. Pour la période du IIe—IIIe siècle, l'existence de telles propriétés est notamment attestée par les inscriptions dans lesquelles apparaissent des sénateurs[31] et les noms des villas cités par Procope[32].

II. Régions non-urbanisées

Dans son oeuvre *De aedificiis*, Procope regroupe les fortifications non seulement d'après les cités voisines, mais aussi selon les régions,

[25] Procop., *De aedif.* IV 4, ed. *Haury* p. 122. Le nom de la ville n'est pas conservé, mais il est permis de conclure qu'il s'agit de Naissus, parce que Procope cite sous ce titre les stations qui se trouvaient sur le territoire de cette cité. Sur la distance entre Naissus et Mutatio Sarmatarum et entre Naissus et Ad Herculem voir *Itin. Hieros.* 565 sqq. et *Tabula Peuting.* seg. VI.

[26] Sur les noms avec une terminaison *-iana*, signifiant une *villa* ou *casa*, cf. *K. Jireček*, Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters, Denkschr. der k. Akad. der Wiss. Wien, Bd. 48—49, 1902, apres lui *P. Skok*, Revue intern. des études balkaniques 3, 1937, 51, note 14; cf. *V. Beševliev*, Zur Deutung der Kastelnamen in Prokops Werk *De aedificiis*, 1970, 104.

[27] Ερερια, le meme que *Ad Aeraria*. Sur la signification de tels toponymes, voir W. *Kubitschek*, RE I, 1896, 667 sqq.

[28] Naissus comme *civitas: Itin. Hieros.* 564; *Expositio totius mundi et gentium*, c. 57; Marcellinus Comes, *Chron. ad a. 441.*

[29] IMS IV n° 132. La fonction de *l'exactor civitatis était* connue en Egypte avant tout (cf. *A. H. M. Jones*, The Later Roman Empire, 1973, 456 sqq.). Ce sont des fonctionnaires de la premiere moitié du IVe siecle.

[30] *C. Th.* I 32, 5 (a. 386).

[31] Par exemple un certain *C. Aur(elius) Iustus*, dans une inscription de Niševci, IMS IV, n° 62, était *v(ir) c(larissimus);* dans l'inscription de Koprivica, elle aussi trouvée non loin de Naissus, le nom du défunt est suivi par des lettres *CVD — c(larissimus) v(ir) D ?* (IMS IV, n° 65). *J. Šašel*, Epigrafia e ordine senatorio, Tituli 5, Roma, 1982, 570, les tient tous pour douteux.

[32] On y compte les toponymes *Cassia*, *Calbentia*, *Timiana*, ce dernier pourrait etre derivé du nom grec Timias, cf. *Beševliev, op. cit.*, dans la n. 27; *D. Detschew*, Die thrakischen Sprachreste, 1957, p. 506.

désignées par le terme de χώρα dans lesquelles elles se trouvent. Il s'agit, dans ce second cas, de vastes territoires dans lesquels il n'existait aucune ville. Deux de ces χώραι se trouvaient certainement dans l'Illyricum central: la χώρα 'Αχυενισίων qui couvrait la vallée du Timok et une partie des rives du Danube au nord et la χώρα Ρεμεσιανισία s'étendant à l'est de Naissus; une troisième région non urbanisée était constituée par la Dardanie que Procope cite en précisant qu'elle n'était pas divisée en *chorai*.

La χώρα Ρεμεσιανισία, correnspondant assurément à la *Res publica Ulpiana* apparaissant dans les inscriptions du temps des Sévères[33] ou à la *Civitas Remesiana*, attestée au début du Ve siècle dans les sources ecclésiastiques[34], était à l'époque du Haut-Empire, selon toute apparence, un domaine impérial ayant pour centre Remesiana qui n'avait pas encore le statut de cité. Un assez vaste édifice, jusqu'à présent non fouillé, a été découvert à proximité immédiate de cette agglomération[35]. Compte tenu de sa position à l'entrée même de la province (*introitus provinciae*), il pouvait servir à loger les empereur et leur armée lors de leur passage. Parni les 30 noms mentionnés par la liste de Procope dans cette région, il est possible de reconnaître les mêmes catégories que sur le territoire de la cité voisine de Naissus, à savoir des toponymes désignant des villa, des castels et pour certains, très vraisemblablement, des mines, tels que *Ferraria et Dalmatae*, cette dernière nommée d'après les mineurs immigrés de Dalmatie[36]. Concernant les villas et les propriétés situées dans cette région nous ne disposons d'aucune donnée, archéologique ou épigraphique, plus précise. Il convient toutefois d'envisager ici l'existence d'un domaine de l'Eglise d'une assez grande importance puisque la *civitas* avait son évêque[37].

La χώρα 'Αχυενεσίων[38]: la Novelle XI de Justinien, réglant, entre autres, la question des rapports entre l'église d'Aquae et celle de Méridion, nous fournit un renseignement intéressant sur l'organisation de cette région: *Aquensis autem episcopus habeat praefatam civitatem et omnia eius castella et territoria et ecclesias, ut possit Bonosoacorum scelus ex ea civitate et terra repellere vel in orthodoxam fidem transformare. Civitas* Aquae, ici mentionnée, comprend sans doute également tous les *territoria* (domaines), les castels et les églises qui lui appartenaient. Par conséquent, elle devait correspondre exactement à la χώρα Αχυενισίων de Procope. Chez ce même auteur plusieurs noms se rap-

[33] *Petrović*, IMS IV, p. 56 et les inscriptions nos. 70—71.

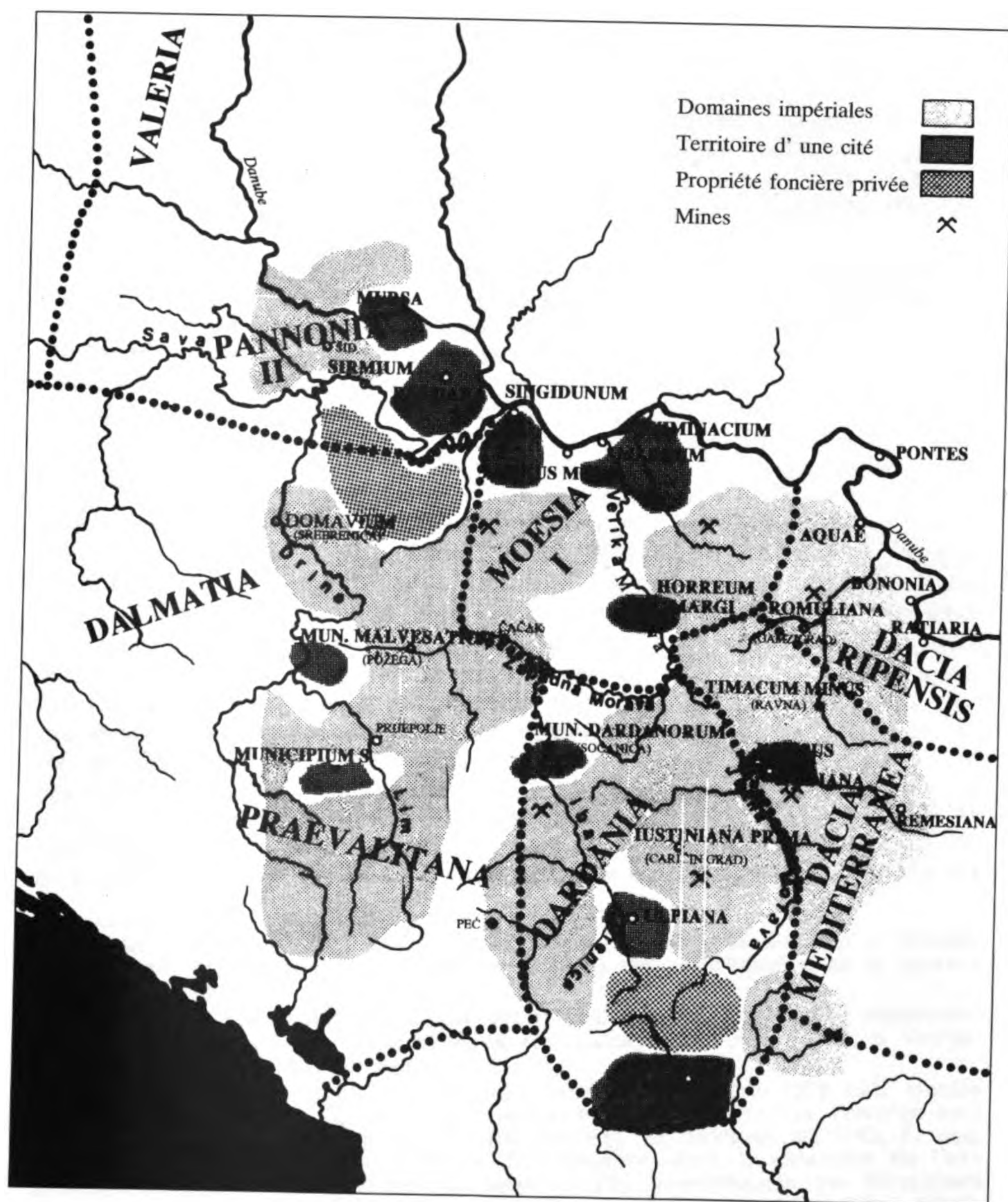
[34] Genadius, *De viris illustribus*, c. 22. Procope la cite comme un πολίχνιον.

[35] Sur le ruines d'un grand édifice pres du rempart cf. *Petrović, op. cit.*, p. 77.

[36] Φερραρια chez Procope, *De aed.* IV, 4, p. 123,*Ferraria* la forme correcte, cf. *Beševliev, op. cit.*, 109. Le nom *Dalmatae* I. I. Russu a lié avec les Dalmates colonisés dans cette région miniere (Annuarul Inst. de studii classice 4, 1944, 129). Autrement *K. Patsch*, RE IV, 1901, 1025, qui lie le nom avec une troupe auxiliaire dalmate.

[37] *J. Zeiller*, Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes, 1918, 160; cf. *Petrović, op. cit.*, 77. L'identification de Remesiana avec Ρεμεσιανισία de Procope, qui se trouvait sur le territoire de Serdica (*Beševliev, op. cit.*, 93) semble peu probable.

[38] La forme correcte de 'Εν χώρα 'Αχυενισίῳ ches Procope, *De aedif.* IV 6, cf. *Beševliev, op. cit.* in n. 26, 112.

ILLYRICUM CENTRAL

portent à des castels: Καστελλόνοβο (*Castellum novum*), Τουρρίβας (*Turres*), Ἰουλιόβαλλαι (*Iulii vallum*), Τιμαχίολον (*Timacum Minus*); Ζάνες (*Diana*) et Πόντζας (*Pontes*) sur le Danube étaient aussi des forts. Les *villae*, entrant, avec leurs domaines, dans la catégorie des *territoria*, pouvaient êntre indiquées par les toponymes en *-iana:* Ῥωμυλίανα, Αὐριλίανα. Τρασίανα Κουαρτίανα et probablement aussi Βιχάνοβο (*Vicus novus*). Ἀργένταρες est en rapport avec l'industrie minière dans ces régions; l'église se trouvait à Μερίδιο[39].

La villa fortifiée de Romuliana[40], près de l'actuel Gamzigrad, où l'on a procédé à des fouilles archéologique depuis assez longtemps, est la mieux connue. Existant depuis le début du IVe siècle elle changea de fonction par la suite et vit l'érection de trois églises successives à l'intérieur de l'enceinte entre la fin du IVe siècle et l'époque de Justinien. Il s'agit là, évidemment, d'une région agricole dans laquelle Romuliana constituait vraisemblablement, à l'origine, un village du domaine. Selon le texte d *Epit. de caes.* 40, la mère de Galère est née à Romuliana: *Ortus parentibus agraris, pastor armentorum, unde ei cognomen Armentarius fuit. Ortus Dacia Ripensi ibique sepultus est; quem locum Romulianum ex vocabulo Romulae matris appellaret.* Ce fait serait à l'origine de la construction de cette villa luxueuse. Les parents de Galère auraient été, semble-t-il, de petits paysans libres vivant sur les terres du domaine.

La villa fortifiée de Romuliana constitue aujourd'hui un complexe bien connu avec ses palais luxueux, ses temples, ainsi que d'autres bâtiments annexes, auxquels s'ajoutèrent, plus tard, des églises, des ateliers et des constructions plus modestes[41]. Construite à la fin du IIIe ou au début du IVe siècle[42], la villa aurait été destinée à servir de résidence à Galère lorsqu'il se serait retiré du pouvoir, à l'instar du palais de Dioclétien à Split. Il s'agissait d'un ensemble monumental de bâtiments ayant été construit par l'armée sous le commandement du *dux* de la province Moesia I. Cinq cohortes de la légion V Macedonica

---

[39] Sur Argentares voir *M. Mirković*, Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji, 1968, 94. L'église de Meridion (=Merion) est mentionée dans la Novelle XI de Justinien.

[40] Comme Felix, Romuliana est attestée dans une inscription récemment trouvée à Gamzigrad (*D. Srejović*, Felix Romuliana, Galerijeva palata u Gamzigradu, Starinar 36, 1985, 51 sqq.).

[41] Les trouvailles et les résultats des fouilles jusqu'à l'an 1978 sont étudiés dans le livre de *Milka Čanak-Medić*, Gamzigrad, 1978, les fouilles récentes sont commentés par *Srejović*, Starinar 31, 1980, 65 sqq. et Starinar 36, 1985, 51 sqq. Cf. aussi *D. Srejović — A. Lalović — Dj. Janković*, dans le catalogue de l'exposition, Gamzigrad, Beograd 1983; *D. Srejović*, Die Darstellungen der Tetrarchen am Osttor der jüngeren Fortifikation von Romuliana, Zbornik Filozofskog fakulteta 17, Beograd 1991, 179 sqq.: *D. Srejović — A. Lalović — Đ. Janković*, Two Late Roman temples at Gamzigrad, Archaeologia Iugoslavica 19, 1978, 54 sqq.; *D. Srejović*, Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia (Catalogue de l'exposition) 1993, 31 sqq. *D. Srejović — Č. Vasić*, Imperial Mausolea and Consecration Memorials in Felix Romuliana Gamzigrad, East Serbia, 1994; *M. Čanak-Medić*, Spatial Development of Romuliana within the Late Roman court architecture, The Age of Tetrarchs, 1995, 50 sqq. avec bibliogr.

[42] *Čanak-Medić*, Gamzigrad, 83 sqq. Srejović, dans le Gamzigrad (catalogue de l'exposition, 1983) date la construction de cet édifice aux années 293—314 (cf. p. 58), ou plutôt à l'an 306, Zbornik Filozofskog fakulteta 17, 1991, 184.

et le *dux et praepositus ripae* ont laissé leurs estampilles sur les briques trouvés dans ces édifices[43]. Un *milles et domesticus* est attesté dans une inscription tardive de Gamzigrad; il pourrait avoir été en service dans la ville ou faire partie de la suite de l'empereur. C'est également à l'administration du domaine qu'aurait probablement appartenu un certain Gaudentius, mentionné dans l'inscription, en tant que *vultu ac positione decorus*[44].

Les édifices de Gamzigrad n'auraient en fait servi de résidence impériale que durant une brève période. Après le décès de Galère, empereur originaire de cette région, sur l'ordre duquel avait été édifié le palais de Romuliana, la villa, avec ses dépôts et ses ateliers artisanaux, resta le siège du domaine[45]. Vers la fin du IVe siècle l'aire défendue par l'enceinte de Romuliana accueillit une église dont l'édifice fut restauré à l'époque de Justinien. Cette église se vit certainement attribuer une partie de l'ancien domaine impérial. Par conséquent, au VIe siècle, Romuliana faisait partie de la catégorie des *ecclesiae* dans la région d'Aquae et devait y jouer un rôle économique non négligeable en tant que propriété de l'Eglise. L'espace ceint par les remparts fut plus tard colonisé et le VIIe siècle voit la formation d'une nécropole autour de l'église[46].

Le texte de Procope, offrant une base de départ solide pour les études portant sur les castels et les domaines avec villas dans la vallée

---

[43] Les estampilles sur briques sont notées par *M. Mirković*, Palast und Hütte, p. 491, note 17, puis par A. Lalović, dans le catalogue de l'exposition cité (n. 40), p. 163. Il s'agit d'un *Dux M(oesiae)*, d'un *p(rae)p(ositus) rip(ae)* — ce dernier exemple est a dater, comme les estampilles des autres *praepositi ripae*, a la fin du IIIe ou au commencement du IVe siecle (cf. *M. Dušanić*, Arheološki vestnik, Ljubljana, 25, 1976, 275 ff.). Les autres estampilles: *leg(io) V M(acedonica) Oes(ci)*, probablement du temps de Dioclétien ou de Constantin (cf. *D. Tudor*, Studii şi cercetari de Ist. veche, 11, 1960, 335 sq.; *D. Benea*, Acta Musei Napocensis 15, 1978, 238); les cohortes de la même légion: *LEG V M C II, LEG V M C III, LEG V M C IIII et LEG V M C V.*

[44] Il s'agit probablement d'un *miles d(omesticus)* ou *d(evotissimus), Mirković*, Eine spätrömische befestigte *villa* in der Provinz Dacia Ripensis, Palast und Hütte, p. 486, cf. *P. Petrović*, Inscriptions de la Mésie Supérieure III/2, 1995 (IMS III/2), no. 112, l. 3: ... NID — L'inscription de Gaudentius: IMS III/1, 1995, no. 113. L'identification de ce personage n'est pas possible, le nom étant pres répandu a l'époque de Basse Antiquité (cf. Prosop. LRE I, p. 358 sqq.). — Sur la garde militaire des domaines cf. *R. Mac Mullen*, Soldier and civilian in the Later Roman Empire, 1963, 61 sqq.

[45] Sur l'emploi de l'édifice dans la seconde moitié du IVe siecle et plus tard voir *Mirković, op. cit.*, dans la n. 44, 488. Selon les lois, il n'était pas permis de vendre les édifices dans les provinces appartenant aux empereurs (cf. *C. Th.* V 13, 4 de l'an 364 ou 368). Il était recommandé aux provinciaux de les utiliser comme siege de *preases* ou comme magasins de *species publica* (cf. *C. Just.* I 40, 14). Sur les ateliers de production du textile et de glace a Gamzigrad voir *Čanak-Medić, op. cit.*, 131 sq; *Srejović*, Gamzigrad 1983 (Catalogue de l'exposition), p. 100 et 107. *Horrea* a Gamzigrad: *Srejović, op. cit.*, 56, édifice dans les remparts, et autres, hors des remparts, au lieu dit »Malo gradište«.

[46] *Čanak-Medić*, Gamzigrad, 127 sqq., avec les plans des eglises. La colonisation du peuple des evnirons s'est produite a l'intérieure des remparts dans le siecles suivants, quand le gouvernement romain a perdu tout contrôle dans cette région. Les nécropoles dans le remparts appartiennent à une époque qui sort du le cadre de ce travail.

du Timok, peut être, dans un second cas, mis en rapport avec les données fournies par d'autres auteurs: *Auriliana*, située par Procope dans la χωρα Ακυενισιων, pourrait être le lieu de naissance de l'empereur Aurélien. l'*Epit. de caes.* 35, 1 nous offre en effet le renseignement suivant: *Aurelianus genitus patre mediocri et, ut quidam ferunt, Aurelii clarissimi senatoris colono, inter Daciam et Macedoniam, imperavit annis quinque, mensibus sex*. Ce à quoi on peut ajouter qu'Eutrope IX 13, 1 stipule qu'Aurélien était originaire de la province de Dacia Ripensis. Il ne fait aucun doute que beaucoup de soldats étaient originaires de cette province et que certains d'entre eux, ayant acquis de hauts grades militaires, en venaient à afficher des prétentions au trône impérial; toutefois, il est également possible qu'un certain Aurélius, appartenant à l'ordre sénatorial, ait possédé une propriété dans la vallée du Timok[47]. Quoi qu'il en soit, l'appellation *Auriliana* chez Procope et la donnée relative à l'origine de l'empereur Aurélien peuvent être avancées comme des éléments attestant l'existence d'une grande propriété foncière privée dans la région d'Aquae au IIIe siècle. Les inscriptions indiquent l'existence de telles propriétés vers la fin du IIe et au IIIe siècle dans d'autres parties de la vallée du Timok, à Vratarnica et Koželjevo, ainsi qu'aux environs du fort de Pontes sur la rive droite du Danube.[48] Le domaine imperial, désigné pendant le Haut-Empire par le terme *territorium*, devait aussi comprendre, depuis d'époque romaine, de vastes étendues de terres sur lesquelles se trouvaient des *castella* et des *stationes*[49]. Nous ignorons si le domaine impérial englobait également les mines ou si celles-ci en étaient détachées et placées sous l'administration de procurateurs impériaux spéciaux. A l'époque du Bas-Empire, ces dernières avaient en tout état de cause perdu leur ancienne importance, soit du fait de l'épuisement des gisements, soit à cause des invasions des Huns ou d'autres barbares au Ve siècle. Le domaine agricole garda par contre son importance au IVe siècle et, plus tard encore, sous Justinien. L'époque de sa prospérité se situe dans la pre-

[47] IMS IV, n° 62, peut etre un parent du gouverneur de la Mésie Inférieure en 202—205. (*Šašel*, Tituli 5, 570 tient pour peu probable que cet Aurelius était originaire des pays balcaniques.

[48] On peut supposer qu'il s'agissait d'étrangers dans la Mésie Supérieure, comme par exemple c'était le cas avec *P. Marcius Clemens*, qui était, selon le texte de l'inscription de Koželj, IMS III/2, no. 106 *eques Romanus;* un étranger dans ce milieu était probablement aussi *Fl(avius) Martialis*, CIL III 14594=IMS III/2, no. 109, qui était un *protector;* son monument a Vratarnica, dans la valée du Timok a été érigé par son affranchi et gendre. *M. Lucius Romanus Marinus*, qui avait ces possessions pres de Pontes, sur les rives du Danube, *in possessione sua* dans l'inscription, était *augustalis* à Drobeta en Dacie, *M. Vasić*, Đerdapske sveske II, 1984, 43.

[49] Le texte de la *Novella* XI de Justinien, *Aquensis autem episcopus habeat praefatam civitatem et omnia eius castella et territoria et ecclesias*... etc., nous autorise à conclure qu'une *civitas* comprenait plusieurs territoires. Il semble que chaque *territorium* avait sa *statio:* dans la vallée du Timok on trouve un *stationarius* dans une inscription de Vrbica d'aujour'hui, CIL III 8266 = IMS III/2 no. 108; un *librarius officii praefecti territorii* est attesté dans une inscription de Timacum Minus (Ravna actuelle), cf. *Dušanić*, Istorijski glasnik 1980, p. 25, note 122 (IMS III/2 no. 31: *librarius offici* PRAETERIT).

mière moitié du IVe siècle, époque marquée par la construction de la villa impériale dans cette région. La seconde moitié du IVe siècle voit, sans doute, un agrandissement du domaine de l'église.

III. La Durdanie et la vallée du Lim

Chez Procope, la Dardanie constitue un complexe qui n'est pas désigné par le terme de χώρα et où l'on ne trouve aucune ὑπὸ πόλιν, contrairement à ce qui est le cas pour les contrées situées au nord-est de cette région. Par son étendue, elle ne correspond ni à la province de Dardanie, ni à la notion ἐν Δαρδάνοις apparaissant chez ce même auteur. La liste des fortifications nouvelles ou restaurées ne comprend aucune cité; ni même l'ancienne colonie déductive de Scupi au sud et Ulpiana et Municipium Dardanorum, dans la région minière de la Dardanie centrale. Scupi n'est d'ailleurs jamais mentionnée dans l'oeuvre de Procope; quant à Ulpiana, cet auteur précise, dans un autre passage, qu'il s'agit d'une ἐν Δαρδάνοις ἐκ παλαιοῦ πόλις ἥπερ Οὐλπιᾶνα ὠνόμαστο que Justinien avait fortifiée en changeant son nom en Σεκοῦνδαν 'Ιουστινιανήν[50]. Il en ressort, puisqu'il y est dans cette passage plus généralement question de l'origine de l'empereur Justinien et de la restauration d'Ulpiana, du village de Tauresion et du fort de Bederiana, que la Dardanie centrale fit partie des régions concernées par les travaux de construction de Justinien. Il ne fait aucun doute qu'Ulpiana possédait aussi son territoire en Dardanie puisqu'une *regio Ulpianesis* et un de ses villages sont attestés dans une inscription tardive découverte à Viminacium[51]. Dans la Dardanie de Procope, 'Επὶ Δαρδάνιας, on constate non seulement l'absence de villes, mais aussi de plusieurs villages que nous connaissons d'après des inscriptions concernant des soldats des cohortes prétoriennes, à savoir les *vici Perdica, Vitis* et *Zatidis*[52]. Selon ces inscriptions, ces villages ne se trouvaient pas sur le territoire d'une cité, mais »*in Dardania*«[53]. Par conséquent, la Dardanie de Procope ne couvre en fait qu'une partie de la région non-urbanisée de cette province. Par contre, il est permis de supposer qu'elle englobait à l'ouest et au nord des régions qui n'appartenaient pas administrativement à la Dardanie. D'après le début du passage relatif à l'origine de l'empereur Justinien dans le *De aedif.* IV 1,17: 'Εν Δαρδάνοις που τοῖς Εὐρωπαίοις οἵ δὴ μετὰ τοὺς 'Επιδαμνίων ὅρους ᾤκηνται τοῦ φρουρίου ἄγχιστα ὅπερ Βεδερίανα ἐπικαλεῖται, χωρίον Ταυρίσιον ὄνομα ἦν, il ne suit que Procope sous-entend aussi par »Dardaniens« une partie de la Dalmatie ou de la Praevalitana. Ceci nous permet de supposer que la liste donnée dans le *De aedifis.* IV 4 englobe également les forts de la vallée du Lim.

---

[50] Procop., *De aedif.* IV, 1, ed. Haury, p. 106.

[51] *Mirković*, IMS II, n° 142; *Sabinianus pro(tec)tor ortus in provincia Dardania reg(ione) Ulpiane(nsi) [vico?] DASA.*

[52] CIL VI 2845; CIL V 898. Procope ne mentionne pas non plus les forts situés dans le territoire de Scupi, par exemple *vicus Cavadinus*, IMS VI, n° 86.

[53] *Natus Dardania, vico Zatidis*, CIL V 898; *ex Dardania ex vico Perdica et ex vico Titis*, CIL VI 2845.

Aucun des toponymes mentionnés sous le titre 'Ἐπὶ Δαρδανίας ne peut être localisé. Toutefois, le castel Καπόμαλβα (*Caputmalva*)[54] dont le lien avec Malva et Municipium Malvesatium paraît vraisemblable, se trouvait, peut-être, dans la province de Dalmatie de l'est, près de l'actuelle Požega en Serbie de l'ouest[55].

La majorité des forts de Dardanie indiqués dans la liste donnée dans *De aedif.* IV 4,4 portent des noms dérivés de ceux des villas d'un domaine: Κεσίανα, Κελλιριανά, Εὐτυχιανά, Βικτωριανά, Δουρβουλιανά, Βαλλεσιανά, Βεριανιανά, Βεσίανα, Βεσαΐανα, Μαρκελλιανά, Πριμονιανά, Μανίανα, Γένζανα, Τουττιανά, Οὐσιανά, Κυίντου. La plupart de ces villas avaient, elles-mêmes, reçu leur nom d'après celui de leurs anciens propriétaires romains, comme Cassius, Celerius, Eutychus, Victor, Marcellus, Primonius, Manius, Quintus[56] tandis que Βεσίανα pourrait être identifiée avec *Aquae Bassianae* près de Kuršumlijska Banja[57]. Quelques unes portent des noms dérivés de noms indigènes, tels que Δουρβουλιανά, Τουττιανά, Βεσαΐανα, Βεριανιανά, Γένζανα. Par ailleurs, on ne peut exclure la possibilité que certaines appellations proviennent du nom des gérants des propriété ou des villas, parmi lesquels se trouvaient aussi des affranchis. Ceci pourrait être le cas du nom Eutychiana dérivé d'Eutychos, nom fréquent parmi ces derniers et les esclaves. Ce groupe dénote, en tout cas, une domination des noms latins, laquelle reflète l'etat réel de la propriété foncière qui, dans cette région, appartenait en général à l'Etat romain ou à des Italiques colonisés. L'impression qui en ressort est que la toponymie reflète ici, tout comme dans la majorité des autres régions, l'état existant avant le VIe siècle, lorsque la propriété foncière occupait une place importante dans l'économie du pays. C'est au IIIe siècle que les *Furii* avaient des propriétés sur le territoire de Scupi et d'Ulpiana[58]. Aux environs d'Ulpiana, d'une part, et près de Sočanica et Peć, d'autre part, ce sont des affranchis des *Flavii* et, respectivement, des *Pontii* qui

---

[54] Cette identification est notée par N. Vulić, *in marginem* de son livre Procopius, *De aedificiis*, p. 120. Sur la formation du mot cf. *Beševliev, op. cit.* n. 26, pp. 35 et 53.

[55] *F. Papazoglu,* Živa Antika 7, 1957, 118 sqq.

[56] Κεσίανα, selon toute apparence, la forme grecque du mot latin *Cassiana*. Ce nom est dérive évidemment du nom propre Cassius. La famille de *Cassii* dans les inscriptions trouvées dans la ville actuelle de Peć, en Dardanie occidentale (*Čerškov,* Rimljani na Kosovu, p. 85 — un *decurio)* et pres de Djakovica, non loin de Peć (Spomenik 71, n° 116 — une *liberta* de cette famille). Il est probable que la famille de *Casii* avait ses propriétés fonceires dans la valléee du Beli Drim. — Sur les autres noms dans la Dardanie cf. Beševliev, *op. cit.* n. 26, *passim;* Κυίντου est interprété par Beševliev, *op. cit.* dans la n. 26, p. 44, comme un accusatif, *Ad Quintum*. Pourtant, il est possible qu'il s'agisse d'un genitif possessif grec, Κυίνου sc. *villa* ou *casa*.

[57] IMS IV n° 104; *Dar(daniae) sac(rum) Philoxenus Aug(ustorum) n(ostrorum duorum) ser(vus) vilicus stat(ionarius) Aquar(um) Bas.* — *Statio* pouvait se trouver sur la frontiere est du domaine impérial ne Dardanie.

[58] Sur les *Furii* et les *Pontii* dans la région de la Mésie Supérieure du sud voir *A. v. Premerstein et N. Vulić,* Jahresh. 6, Beibl. 28, n° 35; Groag, *PIR²*, p. 357, F n° 585 et récemment *J. Šašel,* Dardania, Furii e Pontii, Scritti sul mondo antico in memoria di Fulvio Grosso, 1981, 585 sqq., qui suppose avec raison, semble-t-il, que la famille de *Furii* était apparentée avec la femme et le beau-pere de l'empereur Gordien III.

administraient probablement les propriétés foncières de leurs patrons sur le territoire des cités[59].

Il se peut que la liste de Procope ne comprenait sous le titre 'Επὶ Δαρδανίας que les forts se trouvant sur le domaine impérial et peut-etre sur le domaine de l'Eglise. Concernant l'époque du VIe siècle en Dardanie, le fait que convient d'être mentionnés c'est la fortification des agglomérations du domaine.

Il est possible de se faire une idée des travaux de fortifications déjà au IVe siècle à partir des résultats récents des prospections archéologiques faites en Dardanie du Sud-Ouest, aux environs de l'actuelle Novi Pazar. Les fouilles effectuées dans le cadre des recherches sur les origines de l'histoire de l'Etat serbe ont donné des résultats inattendus: sur plusieurs collines les travaux ont en effet mis au jour des traces d'anciennes fortifications remontant au IVe siècle[60]. La construction de fortifications à l'intériéur de l'Illyricum, loin des frontières, ne peut être expliquée par la nécessité de se protéger d'un ennemi venant de l'extérieur. Il s'agirait donc, plutôt, d'ouvrages fortifiés érigés sur des domaines. Ceux-ci auraient eu pour but de protéger les mines, en dépit de leur importance réduite au IVe siècle, et surtout les produits collectés au titre de l'annone et les magasins destinés à engranger les récoltes du domaine. A en juger d'après les découvertes archéologiques, dont quelque-unes sont passées inaperçues, il devait y avoir en Dardanie des *horrea* et des magasins[61].

Le domaine de l'Eglise est attesté par une inscription découverte dans le village actuel d'Izbičanj, dans la vallée du Lim: à l'époque de Justinien, *antistes* Stephanus a construit, avec beaucoup d'efforts et en peu d'années, tout ce qu'on pouvait voir en cet endroit: *moenia, templa, domus, fontes, stabula, atria, thermas*[62]. Il s'agissait certaine-

---

[59] Les *Flavii*, ainsi que les *Furii* et les *Pontii*, avaient leurs esclaves et leurs affanchis travaillant sur leurs terres partout dans la Dardanie, dans la région agraire: Flavia Chreste et Velox, ce dernier était un *vilicus*, probablement sur la propriété fonciere pres de l'actuelle Gračanica, sont attestés dans l'inscription CIL III 8187; d'un affranchi de la même famille s'agissait probablement dans l'inscription de Peć, Spomenik 77, n° 47 qui mentionne *Flavius Kapitoni libertus;* c'est peut-etre un esclave de Flavia Veranilla qui est attesté dans l'inscription mutilée de Gračanica: — *Flav(iae) Va ranillae ser(vus) act(or)*, cf. *M. Parović-Pešikan*, Živa Antika 33, 1983, p. 47. Flavia Varanilla serait la même qui est attestée dans l'inscription de Priština, Jahresh. 6, 1903, Beibl. 28, n° 34, comme *femina clarissima* et apparentée avec les *Furii* (la correction faite par *Čerškov*, Rimljani na Kosovu, p. 94, note 155, *Fla v iae T. f. Varanillae*, au lieu de *Fur iae Ti ... Va ra ni (Premerstein et Vulić*, Jahresh. 6, 1. c.) est acceptée et completée par *J. Šašel*, Scritti sul mondo antico in memoria di F. Grosso, p. 588).

[60] Cf. *M. Popović*, Novopazarski zbornik (Receuil de travaux de Novi Pazar) 7, 1983, 5 sqq. et *M. Milinković*, Novopazarski Zbornik 6, 1982, 131 sqq.

[61] Dans la Dardanie centrale, pres du village actuel de Strezova, dans la vallée moyenne de la riviere Drenova, on a trouvé plusieurs *pithoi*, rangés dans une partie d'agglomération romaine (*Čerškov*, Rimljani na Kosovu, p. 95, n° 164).

[62] *N. Vulić*, Spomenik 71, 1931, n° 332 et Spomenik 98, 1941—48, n° 330:

† Omnia quae cernis magno constructa labore,
Moenia, templa, domus, fontes, stabula, atria, thermas
Auxilio Christi paucis construxit in annis
Antistes Stephanus sub principe Iustiniano.

— Sur la signification de cette inscription cf. *M. Mirković*, Zbornik radova Vizantološkog instituta u Beogradu XVIII, 1978, 2 sqq.

ment d'une église élevée à l'intérieur des remparts, semblable à celles que l'on a découvertes dans les environs de Iustiniana Prima et dans d'autres régions[63]. Les *stabula* mentionnées au nombre des bâtiments construits indiquent peut-être qu'il s'agissait d'un domaine où l'on élevait des chevaux. A l'époque antérieure, pendant le Haut-Empire, cette région aurait fait partie d'un domaine impérial qui englobait aussi des mines se trouvant aux environs de l'actuelle Prijepolje[64]. L'inscription d'Izbičanj, datée de l'époque de Justinien, pourrait de même témoigner de la contribution fournie par l'Eglise lors de la fortification des centres du domaine. L'Eglise possédait très certainement, déjà au IVe siècle, de vastes terres en Dardanie. Le fait que sous Justinien Iustiniana Prima devint le centre ecclésiastique de l'Illyricum oriental a dû conduire à un agrandissement du domaine de l'Eglise au VIe siècle[65]. Pour cette région, la toponymie de Procope n'offre néanmoins qu'un seul nom susceptible d'être lié à l'Eglise, en l'occurrence Πτωχεῖον[66]. Pourtant, l'existence de vestiges archéologiques d'églises y a été largement révélée, comme par exemple, à Dvorine, non loin de Prijepolje et de la cité minière romaine. Cette région appartenait à l'ancien domaine impérial comme l'atteste le monument d'un *vilicus*, qui aurait pu faire partie du personnel de *horrea*, encastré dans une basilique du VIe siècle[67].

Les exemples cités concernant les propriétés foncières dans certaines régions de l'Illyricum central nous permettent d'entrevoir les traits généraux de la vie agraire à l'époque du Bas-Empire et dans certains cas, bien que rares, d'établir certaines de ses caractéristiques et détails.

Les données fournies par les auteurs anciens et par les sources archéologiques et épigraphiques se rapportent, pour la majeure partie, au domaine impérial qui sous le Bas-Empire, tout comme dans les premiers siècles de notre ère, englobait de grandes surfaces sur la Save et à l'intérieur de l'Illyricum. Septime Sévère joua déjà un grand rôle dans l'organisation des patrimoines; c'est sous son règne, alors que dans le domaine impérial en Dardanie et dans les régions du Timok furent notamment organisées les stations bénéficiaires pour le transport des

---

[63] Cf. les églises à Romuliana, *Čanak-Medić*, Gamzigrad, 127 sqq; les églises dans les environs de Iustiniana Prima: *N. Duval — V. Popović*, Caričin Grad, Collection de l'Ecole francais de Rome 75, 1984; *V. Kondić — V. Popović*, Caričin grad, utvrđeno naselje u vizantijskom Iliriku, Catalogue de l'exposition, Beograd, 1977, 147 ff.; dans les environs de Čačak (Jelica): *M. Milinković*, Arheološka istraživanja Gradine na Jelici, Zbornik radova Narodnog muzeja Čačak 18, 1988, 61 sqq.

[64] *M. Mirković*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja XIV, Sarajevo, 1975, 95 sqq.

[65] Novella XI.

[66] Procop. *De aedif.* IV, 4, p. 120.

[67] *Vulić*, Spomenik 98, 1941—48, n° 335: *D(is) M(anibus) s(acrum) Vurus vil(i)cus HA Secundoni parin(ti)* (sic!) *q(uae) vixit an(nis) LXXX e(t) Sicundoni c(oniugi) q(uae) v(ixit) a(nnis) XX et? Siri* (!) *viv(ius) m(erentibus) p(o)s(uit).* — L'abbreviation *HA* probablement *vil(i)cus h(orreorum) A(ugusti)*, cf. *vilicus horreorum Gabbinianorum*, ILS 1621; 1617.

minerais, la douane et la perception de l'annone nouvellement instaurée[68]. Le domaine fournissait aussi l'armée en chevaux dont l'élevage est attesté aussi bien en Dardanie que dans les environs de Naissus[69].

Les régions agricoles de l'Illyricum central enregistrèrent certainement un accroissement de leur importance sous les empereurs du IIIe siècle; certains d'entre eux étaient en effet originaires de ces contrées, tandis que d'autres y avaient lutté pour le pouvoir ou, du moins, étaient conscients que leur sort dépendait du comportement des légions stationnées sur le Danube. Plusieurs témoignages font état de réparations des routes dans les régions d'où provenait le ravitaillement des troupes, et c'est en l'honneur de ces empereurs, Gordien, Dèce, Gallus et Volusien, et Emilien que furent érigés des autels votifs y compris dans les contrées nonurbanisées, loin des voies de communication[70].

Dioclétien et Maximien, Galère et, plus tard, Constantin lui aussi, manifestèrent un intérêt particulier pour les provinces danubiennes. Profitant de leur rang impérial, et en souvenir de leur enfance passée dans ces pays parmi les colons et les journaliers sur la terre d'autrui, ils firent construire sur le domaine public des villas fortifiées, employant à cet effet les matériaux de construction des ateliers militaires et, probablement aussi, la main d'oeuvre fournie par la troupe. L'attachement dont ces empereurs firent montre envers ces contrées s'explique non seulement par leur origine, mais aussi par leurs activités militaires. La défense de la frontière danubienne avait été confiée à Galère comme empereur, Licinius avait passé la majorité de son règne dans les Balkans; et Constantin plusieurs années après la guerre civile contre Licinius.

Le domaine impérial et les édifices fortifiés construits sous Galère ou sous Constantin, gardèrent par la suite leur importance économique, les seconds avant tout en tant que centres de domaines où se trouvaient des greniers à blé. C'est également sur les domaines impériaux que fut fondée la propriété de l'Eglise, fait n'ayant entraîné que peu de changements dans l'économie de pays.

Les mines de l'Illyricum, en tant que partie du domaine impérial, avaient, semble-t-il, perdu de leur importance à l'époque du Bas-Empire par rapport aux IIe et IIIe siècles. Les textes de loi des années 70 du IVe siècle reflètent en quelque sorte ce déclin des mines et les tentatives des empereurs visant à stimuler l'intérêt des sénateurs pour leur exploitation ou à obliger les *curiales* à en prendre soin. La priorité fut donnée aux mines de Thrace et Valentinien promulgua un édit interdisant de

---

[68] *M. Mirković*, Živa Antika 21, 1971, 263 sqq.; *eadem*, Beneficiarii consularis in Sirmium, Chiron 24, 1994, 345. — Sur les stations bénéficiaries aux environs de Novi Pazar actuelle et dans la vallée du Ibar, *eadem*, Novopazarski Zbornik 9, 1986, 27 sqq. — Les autres *stationes: Statio Lamud( )* dans la vallée de la Morava du Sud, *IMS* VI, n° 212, de l'an 211; *statio Aquae Bas( )* au sud de Naissus, pres de Kuršumlijska Banja d'aujour'hui, IMS IV, n° 104, probablement du temps des Séveres; *stationarii* dans la vallée du Timok: CIL III 8266.

[69] Cf. supra, note 17.

[70] Par exemple, les dédicaces aux Séveres dans la vallée du Timok, a Timacum Minus: Spomenik 98, n° 172; a Gordien III, ibid., n° 174; un autel trouvé récement a Čačak, en Serbie occidentale, est dédié a l'empereur Aemilius Aemilianus, *M. R. Vasić*, Zbornik radova Narodnog muzeja u Čačku 16, 1986, 23 sqq.

donner asile en Illyricum central aux mineurs qui avaient déserté la Thrace[71].

L'expansion des propriétés latifundières privées dans les plaines fertiles et les vallées du nord, ainsi qu'à l'intérieur de l'Illyricum est un processus qui ne semble pas être antérieur au IIIe siècle et qui pourrait être lié à des proches des empereurs du IIIe siècle, d'une part, et, d'autre part, aux parents des gouverneurs provinciaux en Thrace ou dans les provinces mésiennes[72].

En dépit de ces mesures, l'Illyricum ne put éviter les difficultés auxquelles devaient déjà faire face les autres provinces, notamment le manque de main d'oeuvre et l'abandon de la terre. L'*Agri deserti* augmentaient aussi dans les domaines situés à proximité des grandes villes — fait attesté par les travaux d'assèchement des terrains et la plantation de nouvelles cultures entreprise par l'empereur Probus aux environs de Sirmium et par Galère aux environs de Savaria. Les empereurs du IVe siècle et des siècles ultérieure tentèrent de résoudre le probléme de la main d'oeuvre en installant les barbares vaincus sur les terres de l'Etat. On trouve ansi, dès la première moitié du IVe siècle, des traces de la colonisation de Sarmates à l'intérieur même de l'Illyricum, sur un domaine impérial voisin de Pljevlje dans la vallée du Lim[73]. Les Huns et les Goths furent colonisés en Pannonie au Ve siècle, la Dacie Ripensis fut, elle aussi, cédée aux Goths où ils reçurent, selon toute évidence, les terres de l'ancien domaine impérial. L'arrivée de ces colons se traduisit par un changement notable du caractère de l'économie avec notamment une plus grande place de l'élevage[74].

---

[71] *C. Th.* X 19, 7 (370? 373? Mart. 19).

[72] C'était le cas probablement avec Catius Celer dans l'inscription de Kuršumlijska Banja, IMS IV, n° 105, cf. Petrović, ibid., p. 119. *Lucius Catius Celer* est attesté comme *leg(atus) Aug(usti) pr(o) pr(eatore)* sur une base honorifique erigée en 242. a Timacum Minus, *Vulić*, IMS III/2, n° 22.

[73] Sur cette trouvaille de Pljevlje cf. *D. Srejović*, Balcanica 8, 1977, 83 sqq.

[74] Cf. Iord., *Getica* LIII 273: *quiescentem vero tandem Hunnorum gente a Gothos Hunumundus Suavorum dux dum ad depraedendas Dalmatias transit, armenta Gothorum in campos errantia depraedavit.* Cf. aussi idem, *Getica* LI 267: *(Gothi) nihil... nisi armenta diversi generis pecorum et pascua silvaque lignarum.*

Мирослава Мирковић

ВИЛЕ И ВЕЛИКИ ЗЕМЉИШНИ ПОСЕД У ЦЕНТРАЛНОИЛИРСКИМ ОБЛАСТИМА ОД IV ДО VI ВЕКА

У чланку се расправља о економским карактеристикама централнобалканске области, од Сирмијума и Рациарије на северу, до границе провинције Македоније на југу, у позноцарско доба. Ова област није чинила целину у административном систему Римске државе IV—VI века. Улазила је у оквире већег броја провинција: Savia, Dalmatia, Dacia Ripensis, Pannonia secunda, Moesia I, Dardania и Dacia Mediterranea. У економском погледу она се издвајала као аграрна област са мало градова. У економици царства имала је значаја као земља царских домена, великих земљишних поседа и рудника. Осим рудног блага, економика ове области је обезбеђивала снабдевање управног апарата и војске, често и оне која је привремено стационирана на Балкану, у време многобројних, понекад и дуготрајних ратова на Дунаву. Царски домен је снабдевао цареве у време када су се налазили на Балкану, било на пролазу из једног дела Царства у други било у време ратова.

У економском погледу издвајају се неколико региона у овој пространој области која је била обухваћена административно многим провинцијама дачке дијецезе. На основу изворне грађе, малобројних података у литерарним изворима и натписа, као и неких царских указа, може се расправљати I: о великом поседу на територији града (Sirmium са својом широм градском територијом и Naissus), II: о привреди аграрне, неурбанизоване области, у којој се опет издвајају Дарданија, са долином Лима и области данашње западне Србије и долина Тимока.

Ма како оскудни, изворни подаци дозвољавају да се говори о општим карактеристикама позноцарске привреде и у привреди централног Илирика, а и о неким особеностима ове области. У опште карактеристике спада пораст великог земљишног поседа у IV веку. Подаци у писаца, епиграфски и археолошки извори односе се пре свега на царски домен који је у Позноцарско доба, као и у ранијим вековима, обухватао велика пространства у долини реке Саве у провинцији Pannonia Secunda и Valeria, као и у централној области, у Дарданији и у долини Тимока. У Дарданији и на Тимоку налазиле су се и рудничке области. Царски земљопосед је имао велики значај. Простране палате у утврђеним вилама подизали су цареви тетрархије, сећајући се свог детињства проведеног у породицама сиромашних сељака и колона на Балкану. Максимијан је подигао вилу у близини Сирмијума, на месту где су његови родитељи радили као надничари; *villa publica Pistrense* у близини града постоји и у време Констанција. Житнице *(horrea)* су археолошки откривене у Сирмијуму. Галерије је у свом завичају Ромулијани, у Тимочкој области, такође дао да му се сагради утврђена вила. Поред царског, у Илирику се мора рачунати и са пространим земљопоседом цркве, нарочито после средине IV века. Постојање великог приватног земљишног поседа откривају

натписи, топонимија Дарданије и области Ниша и долине Тимока у Прокопијевом делу *De aedificiis* и археолошки материјал (виле у области данашње Мачве, виле на Косову, царске виле у Ромулијани (Гамзиград) и у Медијани код Наисуса).

Малобројни су подаци о радној снази на пољима. Драгоцена су обавештења у литерарним изворима о томе да су родитељи будућег цара Максимијана радили у околини Сирмијума на пољима као надничари *(mercenarii)* или податак о Галеријевом надимку *Armentarius* који је носио стога што му је отац био сточар. У ретка сведочанства спада и натпис из долине Лима о извесном Вурусу који је означен као *villicus*.

Зборник радова Византолошког института XXXV, 1996.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XXXV, 1996

УДК 321.013 (495.02)"03/04" : 939.8

ЗОРИЦА КОСТИЋ

ОСВРТ НА АДМИНИСТРАТИВНЕ ПОДЕЛЕ МАКЕДОНИЈЕ КРАЈЕМ АНТИКЕ

Не улазећи овом приликом у проблем граница античке Македоније, нарочито не оне северне, и крећући од непобитне чињенице да се назив Македонија кроз историју, па и ову рану, померао у географском смислу, сматрам да је оријентационо сасвим довољно, мада географски донекле грубо, лоцирати античку Македонију у средишњи део Балканског полуострва, између Тракије на истоку и Илирије на западу, Тесалије на југу и Дарданије на северу. Најраније представе о животу становништва ове области добијамо на основу археолошких истраживања, а прве историјске податке, мада доста оскудне, даје Тукидид.[1]

У доба када Римљани почињу да испољавају територијалне претензије према земљама Балканског полуострва, њихов најозбиљнији противник постаје и остаје Македонија све до 168. г. с. е., када бива освојена од Римљана. Без обзира како схваћена од својих савременика, ова година је обележавала коначни крај македонске независности.[2] Двадесет година касније, 148. г. с. е., од ових области биће створена прва римска провинција на Балкану. И сва каснија догађања на овој територији представљаће само део обимне и богате историје Римског царства. Политичка интегрисаност Македоније у Римску државу трајаће до краја антике, па и дуже, у оквиру Византије. Можда и није погрешно наглашавати ову политичку зависност, јер је Македонија у многим другим сферама задржала своју хеленску природу, не остављајући простор извесним римским елементима да продру у област језика, уметности, културе. Додир и преплитање грчких и римских особености биће најизразитији баш на територији данашње Македоније. Већ након прве године римског освајања, 167. долази до њене поделе од стране Римљана на

[1] Thuc. II, 99, 3—6. Thucydide, La guerre du Péloponnèse, Livre II, ét. et trad. *Jacqueline de Romilly*, Paris 1981, 79—80.

[2] *Фанула Папазоглу*, Македонски градови у римско доба, Скопје 1957, 3 (=*Ф. Папазоглу*, Градови).

четири области.[3] Историјска збивања у Царству често ће бити праћена оваквим променама. Када је 148. г. с. е. образована провинција Македонија, она се ни у историјском ни у географском смислу није подударала са некадашњим појмом Македоније. Захватајући у почетку велико пространство Македонија се издвајањем посебних провинција сводила на своје географске оквире, да би негде на самом крају 4. века и Македонија у ужем смислу била подељена на две провинције. Ово уситњавање првобитних провинција била је изразита тенденција административних реформи Царства.

Године 297. Диоклецијан (284—305) је извршио велике административне реформе у Царству створивши 12 дијецеза, од којих је свака обухватала неколико провинција — било их је укупно сто. Претпостављало се да је овом реформом дошло до издвајања двеју нових провинција из дотадашње провинције Македоније и да се од тада на овој територији јављају три провинције: Тесалија, Нови Епир и Македонија. Време издвајања провинције Тесалије није поуздано утврђено, али је Фанула Папазоглу врло убедљиво успела да докаже да је до тог издвајања дошло у Диоклецијаново доба.[4] Провинција Нови Епир — Epirus nova,[5] образована је, највероватније, у Константиново доба. Први писани податак о њеном постојању датира из 333/4. г. а налази се у Itinerarium Burdigalense, који на деоници пута Лихнид—Хераклеја бележи „finis Macedoniae et Epiri" на 13 миља источно од Лихнида.[6] У попису провинција познатом под именом Laterculus Veronensis, за који неки претпостављају да је настао после 358. г., у оквиру дијецезе Мезије помињу се све три провинције: Македонија, Тесалија и Нови Епир.[7] У Laterculus Polemii Silvii, око чијег датовања такође по-

---

[3] О овој подели говоре Тит Ливије и Диодор са Сицилије. Liv. XLV, 18, 7: „...in quattuor regiones discribi Macedoniam..." и Liv. XLV, 29, 5—9: „Deinde in quattuor regiones dividi Macedoniam.." Tite-Live, Histoire Romaine, T. XXXIII, Livre XLV. Fragments, ét. et trad. *P. Jal*, Paris 1979, 26, 45. Diod. XXXI, 8, 8: "τὴν δὲ χώραν ὅλην διεῖλον εἰς τέσσαρα μέρη.". Diodorus of Sicily, XI. Fragments of Books XXI—XXXII, trans. *F. R. Walton*, London 1968, 328—329.

[4] Као доказ послужило јој је у изворима потврђено истовремено именовање два града називом Диоклецијанопољ, што би било тешко прихватљиво као дешавање у једној истој провинцији, уп. *Ф. Папазоглу*, Градови, 87—89.

[5] У називу ове провинције очигледно је почетна одредница provincia, f., док се име провинције Epirus vetus формирало према имену Epirus, m.

[6] It. Rurdigalense, 607, 3. *K. Miller*, Itineraria Romana, Stuttgart 1916, p. LXX, col. 520 (=*Miller*, IR).

[7] Lat. Veronensis, V. 5, 6, 9: „Diocensis Misiarum habet provincias numero XI: ..Macedonia, Tessalia.. Epirus nova.." Notitia dignitatum, accedunt Notitia urbis Constantinopolitanae et Laterculi provinciarum, ed. *O. Seeck*, Berolini 1876, 249 (=*Seeck*). О времену настанка овог латеркула уп. *Ф. Папазоглу*, Градови, 87. *A. H. M. Jones*, The Later Roman Empire (284—602), I—III, Oxford 1964 (III, p. 381) (=*Jones*, LRE) сматра да је овај — по њему, иначе, тачан извештај о Царству, сем неких каснијих уметака и текстуалних грешака — настао између 312. и 314. г. *Г. Теохаридис* без коментара преузима датовање овог латеркула у 304—310. или 308—315. г., уп. Ἱστορία τῆς Μακεδονίας κατά τούς Μέσους Χρόνους (285—1354), Солун 1980, 46 н. 1 (=*Теохаридис*, Ἱστορία). Чини се вероватним да су неки подаци за источне делове Царства преузети из времена Диоклецијанових, тј. Константинових реформи. Нпр. ако се прихвати као тачан податак да 327. г. представља terminus ante quem за постојање дијецезе Македоније, онда би помињање дијецезе Мезије у Laterculus Veronensis указивало на раније датовање овог списа.

стоје неслагања, исто се помињу ове три провинције у оквиру Илирика,[8] под којим се очито мисли и на Illyricum orientale и на Illyricum occidentale, судећи бар по набројаним провинцијама. Чини се да оба пописа бележе стање пре поделе дијецезе Мезије на дијецезу Македонију и дијецезу Дакију.

У време Диоклецијанове реформе провинција Македонија припадала је дијецези Мезији, али се након дељења ове дијецезе на дијецезе Македонију и Дакију, међу провинцијама дијецезе Македоније помињу, између осталих, провинција Македонија и Нови Епир. Најстарији поуздан податак о постојању македонске дијецезе налази се у спису Breviarium rerum gestarum populi romani Руфија Феста. Спис је посвећен цару Валенсу и настао је у време његове владавине (364—378).[9] У литератури се наглашава да је ово први поуздан доказ о постојању дијецезе Македоније, јер има и оних који сматрају да је подела дијецезе Мезије на дијецезе Македонију и Дакију индиректно наговештена већ 327. г. Те године се помиње Acacio comiti Macedoniae (Codex Theodosianus, XI 3, 2). Ову претпоставку заснивају на одређеном односу comes — vicarius. Познато је да је Константин (306—337) озваничио титулу comes-а и да је, не ретко, један од његових comites преузимао дужност vicarius-а у управљању дијецезом. Овом заменом цар је стицао непосредну контролу над нижим ступњевима административне хијерархије, коју би у случају викарија имао префект. Jones закључује да, пошто су сви остали comites provinciarum управљали дијецезама, помен Акација, комеса Македоније, мора указивати да је од 327. г. и Македонија била засебна дијецеза. То би значило да је Константин,

[8] Lat. Polemii Silvii, V. 9, 19, 20: „Nomina provinciarum in Illirico XVIIII: ..Epirus nova.. Macedonia, Thessalia..", *Seeck*, 257. Ф. Папазоглу, Градови, 87 прихвата, без коментара, да су за овај попис коришћени подаци из око 386. г. Th. Mommsen сматра да је овај латеркул настао 385. г., а *Ангелики Константакопулу*, Ἱστορικὴ γεωγραφία τῆς Μακεδονίας (4ος-6ος αἰῶνας), Јањина 1984, 52—53 н. 71 (=*А. Константакопулу*, Ἱστορικὴ γεωγραφία) не задржава се на анализи овог извора сматрајући га недовољно поузданим. *Jones*, LRE III, 381 наводи да поменути латеркул користи нетачан и застарео материјал, бар за територију Илирика и Истока, а његов настанак датује у 448. г. Због извесних сличности података који се односе на Илирик, а који се јављају и у Латеркулу Полемија Силвија и у Бревијару Руфија Феста, може се закључити да за ове делове оба списа користе сличан извор.

[9] Rufius Festus, Breviarium rerum gestarum populi Romani, VIII, 3 (према: Латински извори за Българската история I, Извори за Българската история II, ред. *И. Дуйчев, М. Войнов, Б. Примов, В. Велков*, София 1958, 418—419) (= ЛИБИ). Неки сматрају да је Бревијар настао 369. г., тј. 372. г., cf. *P. Lemerle*, Philippes et la Macédoine Orientale à l'époque chrétienne et byzantine, Paris 1945, 76 n. 4 (=*Lemerle*, Philippes), док *Jones*, LRE III, 381 настанак овог дела помера пре 368. г., наводећи као доказ британску провинцију Valentia, која се у Бревијару не помиње. Ангелики Константакопулу преузима датовање од J. W. Eadie и дело смешта у 363—370. г., в. *А. Константакопулу*, Ἱστορικὴ γεωγραφία, 42, 52 н. 21. Уколико је разлог за настанак овог списа била подела Царства која је уследила након устоличења Валенса за цара фебруара 364. г., онда би та, а не 363. била terminus post quem за настанак Бревијара. Никакав хронолошки репер у овом смислу, али значајан као податак, јер потврђује истинитост навода Руфија Феста о постојању дијецезе Македоније у ово време, јесте помен Феликса, викара Македоније из 365. г. (Cod. Theod. II 1, 5).

у намери да повећа ефикасност државне администрације а истовремено да, због честих упада Сармата и Гота у Илирик, ојача војну организацију у пограничним областима, извршио промене и у организацији дијецеза и да је већ тад, дакле 327. г. или нешто раније, дошло до поделе дијецезе Мезије на дијецезе Македонију и Дакију.[10] Ово се чини веома прихватљивим, мада је нпр. Г. Острогорски сматрао да је до ове поделе дошло крајем 4. в.[11] Уколико прихватимо датовање Фестовог бревијара око 364/372. г., то онда долази у известан несклад са податком да се Полемије Силвије при састављању свог латеркулуса служио пописом из око 386. г., како сматрају неки истраживачи, јер би у том случају Полемије Силвије унео ову нову административну поделу, која је њему, из необјашњивих разлога, остала непозната. Могуће је, како је нешто слично претпоставио и Jones, да се Полемије Силвије користио, бар за ове податке, неким извором старијим од 386. г., или је поменути извор бележио већ превазиђено стање. Навођење „nomina provinciarum in Illyrico", при чему Полемије Силвије набраја 19 провинција, слаже се са мишљењем В. Поповића да је, изгледа, „378 nach Schlacht bei Hadrianopolis ein grosses und autonomes Illyricum gegründet worden ist, das sowohl seine östlichen, wie auch westlichen Provinzen umfasste." Овде није поменут административни статус Илирика.[12]

У овом контексту, иако без директне везе, ваља истаћи извесну сличност која постоји између Полемија Силвија и Руфија Феста, што је већ поменуто: то је пре свега начин набрајања провинција, односно њихов број, по чему се они разликују од Laterculus Veronensis који набраја провинције делећи их на трачку, тј. мезијску дијецезу. Rufius Festus, VIII. 3: „Provincias habet Illyricus XVIII: Noricorum duas, Pannoniarum duas, Valeriam, Saviam, Dalmatiam, Moesiam superiorem, Dardaniam, Daciarum duas. Et in dioecesi Macedonica provinciae sunt septem: Macedonia, Thessalia, Achaia, Epiri duae, Praevalis, Creta", а Polemius Silvius, V, 2—20 наводи: „Nomina provinciarum in Illyrico XVIIII..." помињући при том без икаквог административног издвајања све илиричке провинције, убрајајући

[10] *Jones,* LRE I, 104—107, 373. Ову могућност наводи и *Lemerle,* Philippes, 76 n.2.

[11] *Г. Острогорски,* Историја Византије, Београд 1969, 55 н. 1 (=*Острогорски,* Историја Византије).

[12] *V. Popović,* Die süddanubischen Provinzen in der Spätantike vom Ende des 4. bis zur Mitte des 5. Jahrhunderts, in: Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert, Südosteuropa — Jahrbuch 17, München—Berlin 1987, 107 (=*Popović,* Provinzen). Питање Илирика, тј. његово издвајање из централне префектуре Италија — Илирик и Африка, постојање самосталног Илирика, па његово дељење на источни и западни, стварање посебне префектуре Илирик, све то представља проблем о коме се у науци још увек расправља. Међу бројним ауторима о овоме и *Теохаридис,* Ἱστορία, 41—125 (са старијом литературом). Чињеница је да у делу Laterculus Veronensis не постоји Илирик, Руфије Фест и Полемије Силвије помињу само Илирик, без одређеног статуса, а Нотиција дигнитатум наводи префектуру Источни Илирик и дијецезу Западни Илирик. Ангелики Константакопулу у вези са тим прави грешку, наводећи да је први изричит помен Македоније као дијецезе *префектуре* Илирик *већ* у Бревијару, уп. *А. Константакопулу,* Ἱστορικὴ γεωγραφία, 42.

у њих Хемимонт и Скитију, које Руфије Фест наводи међу трачким провинцијама (додуше, ову последњу налазимо и међу трачким провинцијама поменутог латеркулуса). Латеркулус, иначе, наводи само једну Дакију, док Руфије Фест помиње две.[13]

Граничну линију двеју дијецеза чинила је провинцијска граница између Македоније и Даpданије, а она је представљала и језичку границу грчког и латинског говорног подручја и кретала се десетак km северно од Велеса, што је посведочено и нађеним епиграфским материјалом[14] и пописом станица на деоници пута Скупи — Стоби на Tabula Peutingeriana.[15]

Константин употпуњава дело свог претходника уносећи у постојеће стање и поделу Царства на нове, до тада највеће административне јединице, префектуре. Њихов број и границе усталиће се до краја 4. века.[16] Оваква подела одржаће се мање-више до Ираклијевог тематског уређења. У поменутој подели дијецезе Македонија и Дакија ушле су у састав префектуре Илирик (Praefectura praetorio per Illyricum). Седиште префекта преторије било је у Солуну. Претпоставља се да је већ приликом прве привремене поделе Илирика 379. г. Солун постао административно седиште префектуре Источни Илирик, преузимајући ову улогу од Сирмијума, који је у врло кратком периоду, од појаве Илирика као посебне области 378. г., обављао поменуту функцију.[17] Седиште префектуре остаје у Солуну, како неки закључују из података у Miracula sancti Demetrii II, и у другој половини 7. века.[18] Међутим

[13] Уп. ЛИБИ I, 418—419 и cf. *Seeck*, 257.

[14] *Ф. Папазоглу*, Градови, 81—82 н. 71.

[15] Јужно од Скупија наводи се станица Presidio, која носи чисто латинско име. Настављајући ка југу, на деветој римској миљи наилази се на станицу грчког имена Ad Cephalon — предлог је латински, која је удаљена 21 римску миљу северно од Стобија, v. *K. Miller*, Die Peutingerische Tafel, Stuttgart 1962, segm. VII; *idem*, IR, Karte 177 (Strecke 81). О овој деоници пута, између осталих, *Ф. Папазоглу*, Градови, 81—82 н. 72, 73 и *И. Микулчић*, Старо Скопје со околните тврдини, Скопје 1982, 55—56.

[16] Број префектура се постепено увећава. У време Константинових наследника постоје три префектуре, да би на самом крају 4. века тај број био повећан на четири. Последња је образована префектура Илирик а као време њеног коначног формирања може се узети 392. г., из које потиче закон Теодосија I упућен Аподимону, префекту Илирика (Cod. Theod. XII 12, 12). Зосимов податак да је Константин поделио Царство на четири области представља анахронизам. Зосим очигледно осликава стање свог времена — 5. век.

[17] Cf. *Popović*, Provinzen, 107. Стиче се утисак да питање управног седишта Илирика још увек није решено са сигурношћу. У ком периоду је то био Сирмијум, а кад Солун, зашто и када долази до премештања, да ли су ови градови истовремено били управни центри — Сирмијум Западног Илирика, а Солун Источног Илирика, тј. Сирмијум седиште дијецезе Паноније, а Солун дијецезе Македоније, тј. префектуре Илирик? О овоме, између осталих, *Г. Теохаридис*, Σίρμιον ἤ Θεσσαλονίκη: Ἐπανεξέτάσις μιᾶς κριτικῆς ἐξετάσεως τῆς περὶ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου παραδόσεως, Μακεδονικά 16 (1976), 269—306; исти, Ἱστορία 97—103.

[18] Реч је о догађајима о којима аутор говори у четвртом поглављу ове збирке, а везују се за словенског кнеза Првуда: "ὁ τότε τῆς τῶν ἐνταῦθα ἐπαρχότητος κρατεῖν κελευσθείς, cf. *P. Lemerle*, Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius I: Le texte, Paris 1979, 208—209 (=*Lemerle*, Miracles: Le texte). Њих *Ф. Баришић* оквирно датује у 674—677. г., уп. Византиски извори за

П. Лемерл помишља да је седиште префектуре у Солуну престало да постоји негде двадесетих година 7. в., тј. у времену између настанка Miracula s. Demetrii I и II, чиме префектура Илирик нестаје као административна категорија.[19]

Питање Илирика, како је већ поменуто, представљало је својеврстан проблем у ово време. Под Илириком се подразумевало јединствено, доста одређено географско подручје. Административним реформама које су биле условљене различитим политичким, војним, стратешким разлозима та територија је дељена у административном смислу, али се осећала потреба да некадашњи назив ипак остане, делом због политичког значаја, географског препознавања, питања права превласти, односно полагања права поседовања и сл. Илирик и јесте проблем јер представља географско подручје на које у једном дужем раздобљу полажу право и Исток и Запад. Зато је Илирик остао и на Истоку и на Западу: на Истоку као префектура, на Западу као дијецеза.

У време Константинових наследника Илирик као целина припада префктури Италија — Илирик, Африка мада га, изгледа, већ и они повремено издвајају као самосталну целину. Касније је подељен између префектуре Илирик и префектуре Италије, у оквиру које је чинио мању управну јединицу, дијецезу Западни Илирик.

Историјска граница између западног — римског и источног — византијског света повучена је 395.[20] Те године цар Теодосије I (379—395) дели Царство на источну и западну половину, мада је коначној подели Царства водила и сама идеја о подели Илирика на Источни и Западни. На Балканском полуострву последице ове поделе зачуђујуће су по својој трајности. Поменутом поделом источни део некадашње Југославије припао је источном делу Царства и био је обухваћен префектуром Илирик, тј. Praefectura Illyricum Orientale, док су западне области припале западној половини Царства и налазиле се у оквиру префектуре Италије, тј. Dioecesis Illyricum Occidentale, тј. некадашње Dioecesis Pannoniarum.

До мањих промена долази у време Теодосија II (408—450), вероватно око 424/5. г., када се провинција Pannonia Sirmiensis (Secunda) прикључује источном делу Царства.[21] У науци се доскоро мислило да се тада седиште префектуре Илирик премешта из Солуна у

историју народа Југославије I, Београд 1955, 198 н. 31а (=ВИИНЈ). *Lemerle*, Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius II: Commentaire, Paris 1981, 128—133 (=*Lemerle*, Miracles: Commentaire) сматра да они захватају прву половину 676. г. започињући, можда, већ 675.

[19] Расправљајући о географском и административном оквиру Чуда св. Димитрија, Lemerle прави разлику између збирке солунског митрополита Јована (Miracula I) и анонимне збирке (Miracula II). У том контексту расправља и о употреби термина ἔπαρχος-ὕπαρχος, његовим облицима у плуралу односно сингулару и, што је веома важно, о везивању овог термина за префекта града Солуна, тј. префекта Илирика, cf. *idem*, Miracles: Le texte, 39—40 и Miracles: Commentaire, 174—177; *idem*, Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIIIe siècle, Revue historique 211, 1954, 270—273 (=*Lemerle*, Invasions).

[20] *Острогорски*, Историја Византије, 74.

[21] *Popović*, Provinzen, 103.

Сирмијум, а да се, свега неколико година касније, у време освајања Сирмијума од Хуна 441. г., поново враћа у Солун.[22] По среди је, како је објаснио В. Поповић, погрешно тумачење термина „Attilanis temporibus" из XI Јустинијанове новеле. Овај назив се, по В. Поповићу, односи на Хуне из времена 378—380. г., када је Сирмијум заиста могао бити седиште Илирика, додуше за веома кратко време, а не на Хуне Атилиног доба (од 434. до 441. г., када Сирмијум пада у руке Хуна).[23]

Крајем 4. века провинција Македонија се још једном дели, овога пута на провинцију Macedonia prima, која захвата јужни део географског појма Македоније, док се у северозападном делу образује провинција Macedonia salutaris, по својој територији далеко мања од Прве Македоније. Овакво стање забележено је први пут у делу које се назива Спис службених рангова (Notitia dignitatum).[24] Нотиција изричито бележи префектуру Илирик, на челу са praefectus praetorio Illyrici, дијецезу Македонију са цивилним управником vicarius-ом, а у оквиру ове дијецезе набраја провинције на чијем се челу налази consularis, провинцијски управник највишег ранга: то су Macedonia (prima) и Creta, док се на челу провинције Macedonia salutaris, Epirus nova, Epirus vetus, Thessalia налазио praeses, управник са нижом титулом. Провинција Achaia била је под влашћу proconsul-a. Dardania је такође била под управом praeses-a, а помињем је, иако је припадала дијецези Дакији, јер је делимично захватала територију данашње Републике Македоније. Нотиција је настајала на основу различитих званичних управних списа, тако да су неки њени подаци у извесном нескладу због немогућности праћења брзине административних промена. Може се претпоставити да је Нотиција настала непосредно после смрти Теодосија I (децембар 395. — јануар 396. г.), јер су у овом попису јасно назначена два одељка, in partibus Orientis и in partibus Occidentis, а да је бележила промене до око 424/5. г.; то је година када је Сирмијум припојен источном делу Царства, а у Нотицији он се налази in partibus Occidentis.[25]

---

[22] Такво мишљење заступају *Теохаридис*, Ἱστορία, 103 и *А. Константакопулу*, Ἱστορικὴ γεωγραφία, 63, 78.

[23] *Popović*, Provinzen, 101, 107—108.

[24] Not. dign. I. 76, 125, *Seeck*, 3, 5.

[25] *Jones*, LRE III, 349, 381 овај документ датује углавном око 408. г., прихватајући касније ревизије за западни део, а наглашавајући претпоставку да је источни део Нотиције настао углавном после 395. г., наводећи, између осталог, чињеницу да се praepositus sacri cubiculi у Нотицији рангира одмах после praefecti (префекта преторије и градског префекта) и magistri militum а praepositus је, наводно, такав положај достигао тек 422. г. Имајући у виду да је Еутропије ову титулу носио крајем владавине Теодосија I, а знајући при том да је он (Еутропије) творац војне организације забележене у Нотицији, да је, можда, у време његове управе (396—399) створена Македонија салутарис, што већ указује да су се баш тада десиле извесне промене у Царству, не би чудило да и иза уздизања овог звања стоји баш Еутропије. То би, онда, ове делове Нотиције датовало у сам крај 4. века. *O. Seeck*, Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft XII₁, Stuttgart 1924, col. 906 (=RE) сматра да је Нотиција у свом коначном облику била написана једва нешто пре 430. г. За датовање овог документа он користи

Постојање провинције Македоније салутарис очигледно је било веома кратко. Могуће је да је створена у време настанка Нотиције 395—396. г. и да је као тек формирана ушла у уводна поглавља овог документа. Али већ наредне странице истог списа бележе измењено стање: у поглављу о префектури Илирик територија ове провинције се дели између Новог Епира и Превалитане,[26] чиме фактички бива припојена двема дијецезама и тиме нестаје као административна јединица, али и као историјски појам, иако су је неки изједначавали са каснијом Македонијом секундом. Mommsen је претпоставио да је Македонија салутарис установљена око 386. г. руководећи се појавом овог епитета код неких провинција на Истоку.[27] Овакво датовање прихвата и Jones.[28] Ако је Полемије Силвије за свој латеркулус користио списе из те, 386. г., како је Македонија код њега још увек јединствена? Додуше то није неки поуздан доказ да Македонија салутарис тад још није постојала, јер је као сасвим скорашња творевина могла да буде изостављена, нерегистрована.[29]

Пишући о подели провинције Македоније Ф. Папазоглу наводи, не упуштајући се у детаље, да је то било негде крајем 4. в., мада се осврће на податак Јована Малале који говори о стварању ове провинције. Међутим тај део у Малалином тексту је нејасан, јер очигледно не припада одељку у ком се налази. Забуну уноси и име цара који се у том пасусу помиње.[30] Али А. Константакопулу у потпуности прихвата да се ради о Теодосију I и сматра да се са великом вероватноћом оснивање Македоније салутарис може датовати у 379/380. г.[31]

Занимљиво је да је J. Bury претпоставио да је Macedonia salutaris створена за време Еутропија, који је у једном, уистину кратком периоду (396—399), био најутицајнија личност државе.[32] Еутропије је као praepositus sacri cubiculi, тј. главни надзорник свете (царске) ложнице, задобио Аркадијево поверење још док је Руфин био префект преторије. После Руфиновог убиства Еутропије је постао најмоћнији човек државе, што није необично с обзиром на положај који је заузимао и утицај који је имао на цара. У Аркади-

---

неколико аргумената, између осталог неке измене које су се одиграле у Царству а које Нотиција бележи, нпр. 427. г. када је Панонија очишћена од Хуна и враћена Царству. Теохаридис се такође, додуше веома кратко, осврће на ово питање и помиње датовање Нотиције у 400—425. г., али се опредељује за 379—408. г., в. *Теохаридис*, Ἱστορία, 92 н. 3.

[26] Not. dign. III. 13, 19, *Seeck*, 10.

[27] „Macedonia salutaris ist eine der neusten Provinzen der Notitia und wahrscheinlich zugleich mit den änlichen benannten Districten im Orient und Pontus um 386 entstanden“, v. *Th. Mommsen*, Verzeichniss der römischen Provinzen aufgesetz um 297, in: Historische Schriften II, Berlin 1908, 580.

[28] *Jones*, LRE III, 350.

[29] Овај латеркул не бележи чак ни дијецезу Македонију, а она се помиње око 372. г. у Бревијару Руфија Феста, али о томе је већ било речи.

[30] *Fanoula Papazoglou*, La Macédoine Salutaire et la Macédoine Seconde, Bulletin de la Classe des lettre de l'Academie royale de Belgique XLII, Bruxelles 1956, 121 n. 3 (=*F. Papazoglou*, La Macédoine).

[31] *А. Константакопулу*, Ἱστορικὴ γεωγραφία, 57—58 н. 95.

[32] *J. Bury*, Journal of Roman Studies X (1920) 135 и XIII (1923) 150—151 (према: *Lemerle*, Philippes, 78 n. 5).

јево име преузео је контролу над догађајима и, имајући у виду тадашњу политичку и војну ситуацију, а то је период велике визиготске опасности за источни део Царства, оформио је нову провинцију у овом делу Балкана. Намера је била да новостворена провинција послужи као „тампон зона" варварском надирању са севера. И сам положај и облик ове провинције донекле упућују на то. Војна организација коју бележи Нотиција сматра се такође делом овог способног и одлучног евнуха. Војни систем створен у ово време остао је непромењен до Јустинијановог доба.[33] Чињеница је, а у томе се мање-више и сви истраживачи слажу, да је Македонија салутарис створена у Теодосијево време, највероватније на самом крају његове владавине, а трајање јој у том случају није било дуже од једне деценије.

Као terminus ante quem за укидање ове македонске провинције узима се 402. г. У писму које је папа Инoћентије I те године упутио солунском архиепископу Анисију набројане су провинције потчињене солунској архиепископији. Македонија салутарис се не помиње међу њима. Нема је ни у писму сличне садржине које је исти папа упутио 412. г. новом солунском архиепископу Руфу.[34] Колико је Notitia dignitatum пратила динамику административних промена у Царству показује пример ове провинције: на неколико страница истог документа она и настаје и нестаје, тј. бива укинута.

На поновни помен две македонске провинције наилазимо код комеса Марцелина (comes Marcellinus): он под 482. г. бележи да је Теодерих, син Тиудимера и будући Теодерих Велики, по наредби свог стрица Валамера опустошио обе Македоније, а 517, поново пише Марцелин, разорене су обе Македоније и Тесалија и гетски коњаници су пљачкали све до Термопила и Старог Епира.[35]

Из ових података постаје очито да је последњих деценија 5. в. поново постојала провинција Друга Македонија. Када је образована, не зна се тачно, али се претпоставља да је то било између 479. и 482. г.[36] Чињеница је да се под именом ἐπαρχία Μακεδονίας β̃ јавља

---

[33] *Jones*, LRE I, 177—178.

[34] *J. Zeiller*, Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire Romain, Roma 1967, 369—370.

[35] Marc. Com. chron.: 482, 2(V): „Theodoricus cognomento Valamer utramque Macedoniam Thessaliamque depopulatus est . ."; idem: 517, 1(X): „Duae tunc Macedoniae Thessaliaque vastatae et usque Thermopylas veteremque Epirum Getae equites depraedati sunt". Marcellini V.C. Comitis chronicon, MGH, AA, XI. I, ed. *Th. Mommsen*, Berolini 1893, 92, 100.

[36] Хронолошки ослонац за ово је Малхусов опис догађаја везан за поход Теодериха Великог у Македонију. Те 479. још увек се не помиње Macedonia secunda, али податак „. . . καὶ τὴν πρώτην τῆς Μακεδονίας πόλιν τοὺς Στόβους. . ." (према: Гръцки извори за Българската история I, Извори за Българската история I, ред. *В. Бешевлиев*, София 1954, 138) Ангелики Константакопулу покушава да протумачи као доказ да је Малхус овим Стоби означио за први град Македоније, тј. њену престоницу, а не, како се обично преводи, да је Теодерих порушио најпре македонски град Стоби. Повезујући овај Малхусов податак са податком Геласија из Кизика и његове Црквене историје која настаје после 475. г., а која додуше као анахронизам за 325. г. бележи постојање две Македоније, и позивајући се на акта ефеског и халкедонског сабора (449. и 451. г.), Ангелики Константакопулу

у Хијерокловом Синекдему (Ἱεροκλέους Συνέκδημος).[37] Синекдемос представља водич кроз провинције и градове Источног римског царства, а при том набрајању експлицитно се не наводе ни префектуре, ни дијецезе, што је могло бити последица њиховог постепеног нестајања, али је редослед провинција такав да не оставља места сумњи да је та подела строго праћена. Хијерокле је овај „приручник за политичку географију" начинио у Јустинијаново доба, али на основу неког званичног списа насталог у време Теодосија II (408—450) или Маркијана (450—457), мада су његови извори остали непознати. До овог закључка се дошло, између осталог, и на основу имена неких градова насталих после средине 5. в., а који су у Синекдему остали незабележени. Terminus који на известан начин чини хронолошку везу између настанка два вишестрано важна документа, Нотиције дигнитатум и Хијерокловог Синекдема, јесте 424/5 г., тј. година припајања Сирмијума источном делу Царства. За Нотицију то је terminus post quem non, јер је у њој Сирмијум in partibus occidentis, а за настанак Хијерокловог Синекдема то је terminus post quem, јер се налази међу градовима који су под влашћу цара у Константинопољу τὸν βασιλέα τῶν Ῥωμαίων.[38] Тако би се могло рећи да се подаци у ова два документа хронолошки готово надовезују међусобно.

Претпоставља се да је последњу редакцију свог дела Хијерокле извршио пре 535. г., јер у Синекдему нема Јустинијане Приме, као што нису унете ни неке важне измене у провинцијској управи спроведене те, 535. године.

Можда би као још један terminus post quem за настанак Синекдема могао да послужи 4. васељенски сабор одржан 451. г. у Халкедону. Акта овог концила наводе епископе седам македонских градова: Хераклеје, Филипа, Добера, Сера, Стобија, Партикопоља и Баргале, са назнаком да сваки од тих градова припада провинцији Првој Македонији (Μακεδονίας α').[39] То би могло да значи да 451. г. егзистира и Друга Македонија. Међутим папино писмо из 402. г. посредно сведочи о укидању провинције Македоније салутарис, а

помера настанак провинције Македоније секунде за неколико година раније. Она чак сматра да су главни разлог за поновну поделу провинције Македоније били упади Хуна, а не Гота, па као време настанка Македоније секунде предлаже раздобље између 441. г. (када је, по мишљењу многих, дошло до премештања седишта Илирика) и 449. г. (сабор у Ефесу), уп. *А. Константакопулу*, Ἱστορική γεωγραφία, 74—79. Уочљиво је да Ангелики Константакопулу заступа „нижу хронологију": она прихвата 327. годину као terminus ante quem за настанак дијецезе Македоније, у 379—380. смешта настанак провинције Македоније салутарис, а Македонију секунду датује у време 441—449. г. То углавном одудара од важећег становишта, али неке тврдње, нпр. постојање македонске дијецезе 327. г., успева доста уверљиво да брани.

[37] Hier. Synec. 641, 1. Le Synékdèmos d'Hiéroklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre, ed. *E. Honigmann*, Bruxelles 1935, 15 (=*Honigmann*); *Kiessling*, RE VIII₂. Stuttgart 1913, col. 1487—1489.

[38] Hier. Synec. 657, 8, *Honigmann*, 21.

[39] Mansi, VI, 577 D; 607 B. Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio, ed. *J. D. Mansi*, Firenze 1768 (према: *F. Papazoglou*, La Macédoine, 118 n. 3).

Хијероклов Синекдем нас обавештава да су Стоби и Баргала, уз Аргос, Еустраион, Пелагонију, Келенидин, Армонију и Запару, градови Друге Македоније, тј. Македоније секунде.[40] Као прихватљиво преостаје нам само да црквену администрацију тумачимо као традиционалну, успорену у праћењу честих политичко-административних промена, мада, посматрано из другог угла, и као веома корисну. То би значило да акта овог сабора градове још увек третирају према ранијој провинцијској подели, када су они заиста припадали Првој Македонији.

Није ово једини случај када се у црквеним документима испољава извесна тежња да се већ превазиђено стање још одржи. Ф. Папазоглу наводи пример концила у Сардици 343. г. у чијим актима је забележено присуство епископа „Dionysius de Macedoniae de Lychnido",[41] а зна се да је 333/4. г. источно од Лихнида посведочена граница између провинције Македоније и Новог Епира. Или, када се у актима 5. екуменског сабора одржаног у Константинопољу 553. г. наиђе на „Amphipoleos primae Macedoniae",[42] а поуздано се зна да већ 545. г. не постоје две Македоније.

Настанак Синекдема могао би да се помери у време после 451. г., јер акта Халкедонског сабора не помињу Македонију секунду (додуше црквена акта, као што се види, нису баш поуздана за овакве закључке), док је Хијерокле наводи као засебну провинцију под управом хегемона (ἡγεμών) и са осам набројаних градова. Између осталог они говоре о територијалном неподударању двеју македонских провинција, Македоније салутарис и Македоније секунде. Ф. Папазолу је на основу Хијероклових података о градовима Македоније секунде и података црквених сабора, где се помињу градови Македоније приме (о територији и градовима Македоније салутарис нема никаквих директних доказа, вероватно због њеног веома кратког постојања) направила приближне границе македонских провинција, Македоније приме, Македоније салутарис и Македоније секунде, смештајући Македонију салутарис у северозападни део, а каснију Македонију секунду у северни део Македоније.[43] Хијерокле нам, између осталог, даје податак да су Македонија прима и Нови Епир биле под управом конзулара (consularis), а под влашћу хегемона, осим Македоније секунде, налазила се и Дарданија (помињем само провинције које су биле на територији данашње Републике Македоније).

Званична црквена акта, Notitiae episcopatuum и Acta conciliorum, јесу веома користан и поуздан документ у осликавању тадашње црквене, а самим тим и државне организације Царства па и овог дела Илиричке префектуре. И док акта концила наводе имена

[40] Hier. Synec. 641, 1—9, *Honigmann*, 15—16.

[41] „In subscriptionibus epistolae synodi Sardinensis ad ecclesias legitur Dionysius de Macedoniae de Lychedo, sive Lychnido", *M. le Quien*, Oriens christianus II, Parisii 1740, col. 285.

[42] Mansi, IX 392 A (према: *Ф. Папазоглу*, Градови, 92 н. 122).

[43] *Ф. Папазоглу*, Градови, 92—96, карта 2; о овоме *eadem*, La Macédoine, 115—124.

само оних епископа који присуствују одређеном црквеном сабору — мада и имена неких значајнијих који су из одређеног разлога одсутни — дотле нотиције епископата, наводећи потпун попис епископских седишта по провинцијама, осликавају црквени поредак Царства, углавном из времена Јустинијана и Ираклија. Уочено је да су ови пописи епископија често служили као директан предложак Хијероклу при састављању његовог Синекдема. Навођење имена града, тј. епископског седишта у генитиву, које је карактеристично за пописе епископија, појављује се једном и у Хијерокловом спису, који градове наводи искључиво у номинативу.[44]

Без обзира што су подаци у званичним црквеним актима уочљиво штури, што задржавају већ превазиђену номенклатуру, уносе несклад и пометњу при праћењу истовремене административно-политичке поделе Царства, што при навођењу података географски редослед потчињавају хијерархијским односима у цркви, а можда баш захваљујући томе, ови документи су помогли, како то наглашава Ф. Папазоглу, у разрешавању неколико веома значајних питања за Македонију 5—6. века: однос градова Хераклеје и Пелагоније, однос провинције Македоније салутарис и Македоније секунде и питање стобијске митрополије.[45]

По свему судећи ни ова Македонија секунда није била дугог века. Сем индиректног помена у хроници комеса Марцелина под 482. и 517. г., ова провинција се помиње у писаним изворима још једанпут, 535. г. у XI Јустинијановој новели која говори De privilegiis archiepiscopi. Из текста се види да под јурисдикцију нове архиепископије Јустинијане Приме долази и најсевернија провинција македонске дијецезе — Macedonia secunda, док Macedonia prima и даље остаје у црквеној надлежности солунског архиепископа.[46] Овом поделом источни Илирик је у црквеном погледу подељен на две независне области, при чему су неке територије, које данас припадају Републици Македонији, потпале под јурисдикцију Јустинијане Приме: провинција Македонија секунда, са главним градом Стобијем и провинција Дарданија, са главним градом Јустинијаном Примом (а од данашњих македонских градова нрп. Скупијем), док су провинције Македонија прима, са главним градом Солуном (и нпр. Хераклејом) и провинција Нови Епир, са главним градом Дирахијумом (и нпр. Лихнидом), остале у надлежности солунског архиепископа. И док је солунски митрополит био потчињен Риму, новоснована архиепископија је имала карактер самосталне и независне цркве, а то је подразумевало њену независност и од патријарха и од папе. Претпоставља се, мада то у Новели није поменуто,

[44] Hier. Synec. 673; 9: ὁ Τιμβριάδων, град у провинцији Πισιδία у Малој Азији, *Honigmann*, 27.

[45] *Фанула Папазоглу*, Хераклеја и Пелагонија, Жива антика IV-2 (1954) 308—345; *eadem*, La Macédoine, 115—124.

[46] Just. nov. XI. 5—8: „Ut Primae Iustinianae patriae nostrae pro tempore sacrosanctus antistes non solum metropolitanus, sed etiam archiepiscopus fiat, et certae provinciae sub eius sint auctoritate id est tam ipsa mediterranea Dacia quam Dacia ripensis nec non Mysia prima et Dardania et Praevalitana provincia et secunda Macedonia et pars secundae Pannoniae, quae in Bacensi est civitate." Corpus iuris civilis III, Novellae, rec. *R. Schoell, G. Kroll*, Berolini 1912, 94 (=*Schoell, Kroll*).

да је због начина на који је архиепископија основана — једностраном одлуком цара, а не канонским прописима цркве — цар имао удела и при избору новог црквеног великодостојника.

Независност новонастале архиепископије потрајала је свега десетак година, пошто је цар Јустинијан политичким разлозима био принуђен да попусти пред папиним захтевима. Као резултат царско-папског компромиса, већ 545. г. забележено је нешто друкчије стање.[47] Јустинијанова новела CXXXI из те године, са насловом Περὶ ἐκκλησιαστικῶν κανόνων καὶ προνομίων, међу провинцијама потчињеним архиепископији Јустинијани Прими не помиње више Македонију секунду,[48] па је врло прихватљиво да је ова провинција поново укинута. Док је у Нотицији јасно назначено да је Македонија салутарис након укидања подељена између Новог Епира и Превалитане, директан податак о томе шта се дешавало са провинцијом Македонијом секундом у писаним изворима не постоји. Претпоставља се да је њена територија подељена између суседних провинција — Македоније приме и Дакије медитеранее, можда и Даданије. Б. Сариа је сматрао да је Стоби прикључен Дарданији,[49] мада је вероватније да је припао Првој Македонији, у којој се налазио и при стварању Македоније салутарис, како нас индиректно обавештавају акта Халкедонског сабора. У овом смислу веома је занимљив статус области око реке Брегалнице. Ф. Папазоглу напомиње да су ове области у доба Раног Царства, будући насељене трачким елементом, улазиле у састав провинције Тракије, која је образована 44. г. н. е. Када је Аурелијан 271. г. образовао провинцију Средоземну Дакију, поменуте области су, како то недвосмислено показује натпис из Баргале датован у 371. г.,[50] прикључене овој провинцији. Из аката Халкедонског сабора 451. г. закључујемо да ове територије у једном периоду припадају Првој Македонији, вероватно у време постојања и Македоније салутарис, затим се по Хијерокловим подацима налазе у Македонији секунди, да би након укидања ове провинције области око реке Брегалнице биле поново припојене Средоземној Дакији.[51] Такво стање потврђује и Прокопијев податак у делу De aedificiis (Περὶ κτισμάτων) у коме, говорећи између осталог о Јустинијановој грађевинској делатности у Илирику, он у области Пауталије помиње град Запару.[52] По Хијероклу Запара је један од градова Македоније секунде.

---

[47] О овоме *Б. Гранић*, Оснивање архиепископије у граду Justiniana Prima 535 године после Хр., Гласник Скопског научног друштва 1 (1925) 126—129; *В. Поповић*, Грчки натпис из Царичиног града и питање убикације Прве Јустинијане, Глас CCCLX САНУ, Одељење историјских наука 7 (1990) 79—80 (=*Поповић*, Натпис).

[48] Just. nov. CXXXI, cap. III: „Τὸν δὲ κατὰ καιρὸν μακαριώτατον" ἀρχιεπίσκοπον τῆς Πρώτης Ἰουστινιανῆς τῆς ἡμετέρας πατρίδος ἔχειν ὑπὸ τὴν οἰκείαν δικαιοδοσίαν τοὺς ἐπισκόπους τῶν ἐπαρχιῶν Daciας mediterraneας καὶ Daciας ripensiας, Praevalεως καὶ Dardaniας καὶ Μυσίας τῆς ἀνωτέρας καὶ Παννονίας καὶ παρ'αὐτοῦ τούτους χειροτονεῖθαι ...", Schoell, Kroll, 655.

[49] *Б. Сариа*, Истраживања у Стобима. Топографија и историја, Гласник Скопског научног друштва 5 (1929) 10.

[50] *И. Венедиков*, Разкопки и проучвания I (1948) 84 и даље.

[51] *Ф. Папазоглу*, Градови, 93—94.

[52] Proc. De aedif., IV, 4: „Ὑπὸ πόλιν Παυτά... Ζεαπουρίες..." Procopii Caesariensis opera omnia IV, rec. *J. Haury*, *G. Wirth*, Lipsiae 1964, 122.

Бележећи у 4. књизи овог списа провинције Илирика из средине 6. века, Прокопије говори само о једној Македонији. Ф. Баришић помиње његову непрецизност због неразликовања, или бар неиздвајања двеју македонских провинција, Македоније приме и Македоније секунде.[53] Међутим то је вероватно била последица укидања ове друге провинције. Наиме после 535. г. провинција Македонија секунда се више не помиње у писаним изворима, из чега се закључује да је укинута и то у периоду између 535. и 545. г., тј. између XI и CXXXI Јустинијанове новеле. Пошто у De aedificiis постоји само једна Македонија, а такво стање се први пут помиње 545. г. (у CXXXI Јуст. новели), ова година може бити terminus post quem за настанак списа. Међутим 548. г. је terminus ante quem non, бар за оне делове који описују Јустинијанову грађевинску делатност у Африци, јер је та година означавала завршетак вандалског рата, после чега је тек могло доћи до обнављања старих и разрушених и подизања нових градова у Африци. Чињеница да нису описана утврђења у Италији наметнула је следећи закључак: дело је морало настати пре 554. г., јер је до тада на територији Италије беснео готски рат. Ф. Баришић прихвата мишљење E. Stein-а и наводи да је дело De aedificiis објављено око 554. г., мада и даље има оних који сматрају да је дело настало 558—560. г.[54]

У периоду који следи историја на бележи нове административне поделе ове територије, али је представа о административној организацији ових области у раздобљу од почетка 7. до 9. века — нејасна. Нова административна подела на Балканском полуострву започиње већ у последњој четвртини 7. столећа,[55] и она нема никаквог додира са ранијом провинцијском организацијом, јер су и услови у којима настаје ново, тематско уређење, као својеврстан облик византијске управе, суштински измењени. Када се бележе словенски, тј. аваро-словенски продори ка југу Балканског полуострва, стиче се утисак да се појам Македоније, после толико времена, опет своди на своје географске оквире.

Чак се и сам појам Македоније при опису словенских напада све ређе јавља. Углавном се помиње Тракија и уопштено Илирик. Агатија, на пример, који описује почетне године друге половине 6. века, помиње да је један одред Заберганових Кутригура 559. упућен у Грчку преко Македоније.[56] Описујући догађаје везане за Куверову сеобу из Подунавља у Керамесијско, највероватније Битољско поље, писац Miracula sancti Demetrii II наводи да Словени и Авари „опустошише скоро читав Илирик, односно његове провинције, мислим обе Паноније, исто тако обе Дакије, Дарданију, Мезију, Превалис, Родопу и све остале, па још и Тракију и подручје уз византски Дуги

[53] ВИИНЈ I, 59 н. 128 *(Ф. Баришић).*

[54] ВИИНЈ I, 20 н. 7 *(Ф. Баришић); Поповић,* Натпис, 84 н. 121, 122.

[55] Тих година се стварају прве теме на Балканском полуострву, али територија Македоније још увек није захваћена њима. Стратег теме Тракије, која обухвата области око Цариграда, забележен је први пут 687. г., уп. *Ј. Ферлуга,* О неким аспектима тематског уређења на Балканском полуострву, Зборник Филозофског факултета у Београду VIII-1 (1964) 135.

[56] Уп. ВИИНЈ I, 77 *(Ф. Баришић).*

зид те друге градове и насеља..."[57] На овом месту провинција Македонија се не помиње изричито. Занимљиво је да се Македонија експлицитно не наводи ни у Miracula I ни у Miracula II, ако се изузму ауторове речи из самог увода прве збирке, којим се он обраћа читаоцима да ће сада чути оно што је познато у целој Македонији, Царском граду и у читавом Царству.[58]

Антички појам Македоније почиње да нестаје можда већ крајем 6. столећа и то је чињеница чији разлози леже у постепеном распаду државне организације у овом делу Царства. Продором и, што је важније, трајним насељавањем Словена Македонија бива отргнута од Царства за дужи период изузев делова уз обалу, где царска власт још увек функционише. Само насељавање Словена не би могло да изазове такав крах византијске управе, али дешавања која су била покренута њиме изазвала су узрочно-последични низ промена који је у том тренутку било тешко контролисати, а камоли зауставити. Био је то крај антике за овај део Царства. И византијски писци, можда несвесно, већ од 7. века бележе новонасталу ситуацију тиме што за некадашњи административни, па чак и географски појам Македоније користе назив Склавинија, тј. Склавиније. Тај назив јављаће се до средине 9. века. Теофан, на пример, од времена словенских освајања уопште не говори о Македонији, већ тај појам замењује именом Склавинија, изузев у једном случају кад каже: „Те године Константин пороби Склавиније по Македонији, а остале присили да признају његову врховну власт."[59] Помен Македоније садржи и кратка белешка Страбоновог епитоматора, а односи се, највероватније, на 8. век: „И сада Скити Словени држе читав Епир и део Хеладе и Пелопонез и Македонију."[60]

Поменути примери показују да се појам Македоније у овом периоду не губи апсолутно, али је редак, готово до безначаја. Да појам није нестао неповратно доказује оснивање теме Македоније крајем

---

[57] Овај опис налази се у петом поглављу поменуте збирке, cf. *Lemerle*, Miracles: Le texte, 227—228. Куверову сеобу *Баришић*, ВИИНЈ I, 211—212 (превод је преузет одатле) датује у 680—685, а *Lemerle*, Miracles: Commentaire, 161—162, 173 сужава датовање на 682—684. г. Наведени одељак помиње догађаје који су се одиграли шездесетак година пре Куверове сеобе

[58] . . διὰ τὸ περίφαντον ἐν ὅλῃ τῇ Μακεδονίᾳ καὶ τῇ βασιλευούσῃ πόλει γεγονέναι, καὶ μέχρι νῦν ᾄδεσθαι παρὰ τοῖς ἁπάντων στόμασι ...", cf. *Lemerle*, Miracles: Le texte, 53. Ову чињеницу и Lemerle уочава и покушава да је објасни, cf. *idem*, Miracles: Commentaire, 61 n. 71bis. Македонија се као географски, тј. административни појам не појављује ни у другој збирци Чуда св. Димитрија, тј. ни у њеном првом поглављу, када се набрајају области које су биле опустошене од стране словенских племена (датовање између 614—616. по Баришићу), нити у њеном другом поглављу, где се наводе провинције и градови из којих пристижу избеглице у Солун и околину (датовање око 618. г. по Баришићу), cf. *Lemerle*, Miracles: Le texte, 175, 185.

[59] „Τούτῳ τῷ ἔτει Κωνσταντῖνος τὰς κατὰ τὴν Μακεδονίαν Σκλαυινίας ᾐχμαλώτευσε καὶ τοὺς λοιποὺς ὑποχειρίους ἐποίησεν" Cf. Theophanis Chronographia, rec. *C. de Boor*, I, Lipsiae 1883, 430, 20—22. Теофан овај догађај смешта у 6250. г. александријске ере, односно у 758—9. г. по C. de Boor. То датовање је опште прихваћено. Наводи га и *Мила Рајковић*, ВИИНЈ I, 230, чији превод користим овом приликом.

[60] "Καὶ νῦν πᾶσαν Ἤπειρον καὶ Ἑλλάδα σχεδὸν καὶ Πελοπόννησον καὶ Μακεδονίαν Σκύθαι Σκλάβοι νέμονται," Cf. Chrestomathiae e Strabonis Geographicorum VII. 47, Geographi graeci minores II, rec. *C. Müller*, Parisiis 1882, 574. Превод и датовање по *Б. Крекић*, ВИИНЈ I, 295.

8. столећа која, уистину, територијално нема везе са некадашњом провинцијом Македонијом, будући да захвата западне делове римске провинције Тракије. Али ово је значајно јер доказује да се историјски континуитет појма Македоније одржава а то ће се, на овај или онај начин, одржавати и кроз наредна столећа.

Zorica Kostić

SUR LES DIVISIONS ADMINISTRATIVES DE LA MACÉDOINE VERS LA FIN DE L'ANTIQUITÉ

Les grandes réformes administratives de l'empereur Dioclétien en 297 marque le début du processus de division, c'est-à-dire de réduction territoriale des provinces de l'Empire, phénomène qui se poursuivra inexorablement au cours de toutes les réformes administratives suivantes. La province de Macédoine, fondée en 148 av. n. è., a tout d'abord vu le détachement de la Thessalie, à l'époque de Dioclétien, tandis que l'Itinerarium Burdigalense (333/4) mentionne sur son ancien territoire l'existence d'une troisième province, la nouvelle Epire. Dans l'inventaire des provinces connu sous le nom de Laterculus Veronensis, généralement daté des années postérieures à 358 bien que certains le fassent remonter aux premières décennie du IVème siècle, ces trois provinces, Macédoine, Thessalie et Nouvelle Epire, appartiennent au diocèse de Mésie. Cette donnée atteste que le Laterculus Verononsis, ou le passage en question, a été établi avant le partage du diocèse de Mésie en diocèses de Macédoine et de Dacie. Si l'on acceptait de voir dans la mention Acacio comiti Macedoniae une preuve de l'existence d'un diocèse de Macédoine dès 327 ceci irait indubitablement en faveur de la datation plus précoce du Laterculus. Toutefois, compte tenu que le Breviarium de Rufius Festus, texte rédigé à l'époque de Valens (364—378), est considéré comme la première attestation sûre de l'existence de ce diocèse, la partage du diocèse de Mésie doit assurément être daté de la seconde moitié du IVème siècle, G. Ostrogorsky le situant même vers la fin de ce siècle. La façon dont Rufius Festus énumère dans son Breviarium les provinces de l'Illyrique présente une grande ressemblance avec leur inventaire dans le Laterculus Polemii Silvii, ce qui pourrait suggérer l'utilisation d'une même source lors de la rédaction de ces deux textes.

La fin du IVème siècle voit un nouveau partage de la province de Macédoine, cette fois-ci en provinces de Macedonia prima et Macedonia salutaris. Une telle situation est enregistrée pour la première fois dans la Notitia dignitatum, texte établi très probablement immédiatement après le décès de Théodose Ier, en 395. La création de la Macedonia salutaris semple pouvoir être attribuée à Eutrope, praepositus sacri cubiculi à la cour de l'empereur Arcadius. Le but visé était de constituer une «zone-tampon» face aux attaques des Wisigoths d'Alaric. Cette province a disparu très rapidement à en

juger par des missives papales datées de 402 et 412 dans lesquelles elle n'est plus mentionnée en tant qu'unité administrative. Fanula Papazoglu a par ailleurs prouvé que cette province ne doit pas être identifiée avec la province, formée ultérieurement, de Macedonia secunda que l'on trouve explicitement mentionnée dans le synecdemus d'Hiéroclis. Cette source a connu sa dernière redaction avant 535, mais elle reprend des données officielles datant de l'époque de Théodose II ou de Marcien. C'est la confrontation des données fournies par le comes Marcellinus, signalant pour 482 et 517 l'existence de deux Macédoine, et de la relation par Malchus de l'attaque des Goths de Théodoric contre Stobi en 479, récit dans lequel cet auteur ne mentionne qu'une seule Macédoine, qui amène à situer la formation de la Macedonia secunda entre 479 et 482. Cette province est explicitement mentionnée encore une fois, dans la XIème novelle de Justinien datée de 535, toutefois déjà en 545 (CXXXI Just. nov.) elle ne figure plus au nombre des provinces.

L'histoire n'enregistre plus aucun autre partage administratif de ce territoire. Dans les relations des incursions slaves, c'est-à-dire avaro-slaves en direction du sud de la péninsule balkanique, on acquiert même l'impression que la notion de Macédoine, après tant de temps, est à nouveau ramenée à son cadre géographique. Qui plus est, la notion même de Macédoine se fait de plus en plus rare dans les descriptions des attaques slaves. Il est alors avant tout fait état de la Thrace et, de façon général, de l'Illyrique. Rares sont les auteurs qui, comme Agathias par exemple, parlant des premières années de la seconde moitié du VIème siècle, mentionne la Macédoine en tant que territoire traversé par un détachement des Koutrigoures de Zabergan envoyé en 559 en Grèce. Décrivant les événement liés à la migration de Kouver depuis le bassin danubien dans la plaine Kéramésienne, très probablement la plaine de Bitola, l'auteur Miracula Sancti Demetrii II rapporte ainsi que les Slaves et les Avars ont dévasté presque tout l'Illyrique, c'est-à-dire ses provinces, sans pour autant mentionner la Macédoine dans son énumération des provinces touchées. Il est intéressant de noter que la Macédoine n'est de même pas explicitement mentionnée dans Mir. I ni dans Mir. II, si l'on fait exception des paroles de l'auteur dans l'introduction même de Mir. I.

Les dernières décennies du VIème siècle voit l'effondrement de l'administration byzantine et la fin de l'antiquité dans cette partie de l'Empire. Dès le VIIème siècle les écrivains byzantins, peut-être de façon inconsciente, enregistrent la nouvelle situation en employant le terme de Sclavinie, ou Sclavinies, pour désigner l'ancienne notion administrative, voire géographique de Macédoine. Cette appellation sera utilisée jusqu'au milieu du IXème siècle. Ainsi, à partir de l'époque de la conquête slave, Théophane ne parle plus de la Macédoine dans son récit et substitue à ce terme celui de Sclavinie, à une seule exception près. On note aussi l'emploi du terme de Macédoine dans une brève note de l'épitomator de Strabon, où il se rapporte très certainement au VIIIème siècle. La notion de Macédoine ne disparut toutefois pas complètement et sa continuité historique devait se maintenir à travers les siècles suivants.

Зборник радова Византолошког института XXXV, 1996.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XXXV, 1996

УДК [321.111 : 356/357] (=81)"05/06"

ТИБОР ЖИВКОВИЋ

О ПЛЕМЕНСКОМ УСТРОЈСТВУ И ВОЈНОЈ СНАЗИ ПОДУНАВСКИХ СЛОВЕНА У VI И VII ВЕКУ

У последњим деценијама V века војно-политичка ситуација у европском делу Византијског царства постала је повољнија одласком Острогота под Теодорихом за Италију, где су 493. године, након што су поразили Одоакара, створили сопствену краљевину. Тако је Византија добила приближно три деценије мира на западним границама, односно Балканском полуострву. Мирно раздобље, међутим, убрзо је било нарушено на прелазу у VI век упадима Протобугара у Тракију,[1] како нас обавештава Марцелин, а потом и једним знатнијим продором *Getae equites*, кроз Тракију, све до Термопила, 517. године.[2] Могуће је да се под именом Гета овде мисли на Словене или Анте.[3] Од овог времена, могли бисмо рећи, за Византију готово да није било неког краћег или дужег предаха. *In continuo*, варварски упади погађаће византијске територије на Балкану из године у годину током трајања VI века, пре свега Тракију и централне делове Илирика али и даље све до Дугог зида,[4] да би кулминирали почетком Иракли-

[1] Marcellinus comes ad. a 517; ed. *Th. Mommsen*, MGH A. A. XI (37—108) Berolini 1894, 100.

[2] Ibid.

[3] Ibid. Марцелин каже: *duae tunc Macedoniae Thessaliaque vastate et usque Thermopylas Epirum Getae equites depraedati sunt*. Податак о овом упаду не налазимо код византијских писаца. Идентификација *Getae equites* са Словенима заснива се пре свега на претпоставци да је овде реч о народу који потиче из земље коју су раније насељавали Гети, а то би почетком VI века морали бити Словени или Анти. Погледати: *A. A. Vasiliev*, Justin the First, Cambridge 1950, 308. Будући да су у питању коњаници, што по дубоко укорењеном мишљењу историјске науке Словени из овог периода највероватније нису, изгледа да су виновници овог напада били Протобугари, можда исти они који су пустошили 499. године по Тракији; *Љ. Максимовић*, Северни Илирик у VI веку, ЗРВИ 19 (1980) 17—51 такође сматра да су носиоци напада били припадници неког коњичког народа са којима су можда дошли Словени или Анти. Гетима Словене назива и Теофилакт Симоката. Међутим, на основу византијских извора изгледа да ипак можемо извести закључак о постојању словенских коњаника већ почетком VI века. О овом питању биће више речи у даљем тексту.

[4] Чешће провале Словена на Балканско полуострво отпочеће почетком Јустинијанове владавине, да би у другој половини VI века, доласком Авара у Панонију, ови напади постали далеко опаснији. Овде издвајамо као најоз-

јеве владавине потпуним сломом византијског одбрамбеног система и трајним насељавањем словенских племена на десну обалу Дунава и дубље у унутрашњост Полуострва.

У овом раду нећемо се бавити хронологијом[5] словенских упада, нити расправљати о питањима која се тичу самог насељавања Словена, већ ћемо покушати, на основу вести византијских писаца, да дамо што је могуће јаснију слику о војној вештини, тактици и снази оних словенских племена која су током VI и VII века била у додиру са Византијом, што је опет у уској вези са унутрашњим племенским уређењем, односно питањем старешинства у рату и миру. Иако су извори о овим питањима углавном штуро уједначени, сматрамо да је пажљивом интерпретацијом доступних дела византијских писаца могуће понудити задовољавајуће одговоре. Анализом оних делова текста који се односе на структуру племенске организације Словена, као и фрагмената где налазимо описе војне вештине Словена, те супротстављањем оваквих обавештења са онима која говоре о директним сукобима Словена и Византинаца, можемо извести драгоцене закључке из области нашег интересовања.

Најранији византијски извори, у погледу помена имена Словена, па чак и њиховог лоцирања, јесу Псеудо-Цезарије и Приск.[6] Међутим,

---

биљније провале Словена из 545, 550/1. у Тракију и 548, 551. у Илирик. До Дугог зида Словени су први пут сами доспели 551. године претходно поразивши Византинце код Хадријанопоља; Procopii Caesariensis, De bellis libri V—VIII, vol. II, ed. *J. Haury*, Lipsiae 1963; De Bello Gothico, III 40, 483, 7—8; Византијски извори за историју народа Југославије I, Београд 1955, 48 (у даљем тексту ВИНЈ I).

[5] О хронологији види: *B. Grafenauer*, Nekaj vprašanj iz dobe naseljavanja južnih Slovanov, Zgodovinski časopis 4 (1950) 23—126; *Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου*, Συμβολὴ εἰς τὴν χρονολόγησιν τῶν 'Αβαρικῶν καὶ Σλαβικῶν ἐπιδρομῶν ἐπὶ Μαυρικίου (582—602), Σύμμεικτα 2 (1970) 145—206.

[6] Први опис Словена, код византијских писаца, дао је Псеудо-Цезарије у своме делу *Caesarii Dialogi*. У питању је наиме одговор на 110. питање: *„Склавини и Фисонци који се називају и подунавцима, радо ждеру женске дојке јер су пуне млека и при томе одојчад разбијају о стене као штакоре. Склавини су дивљи, слободни и без поглавара, пошто своје вође и старешине стално убијају било на гозби било на путу и хране се лисицама, дивљим мачкама и вепровима и међусобно се дозивају као вукови кад завијају."* Caesarii, fratris Gregorii Theologi, Dialogi quattuor, ed. *Migne*, PG 38 (1862) col. 851—1190, 985; ВИНЈ I, 3—6. Будући да је ово дело компилација списа других црквених аутора из V века а настало је средином VI века у Киликији, у доба дакле када још увек нема контаката између Словена и ромејске цивилизације, тешко да можемо поверовати у веродостојност ових списа и прихватити их као чињенице. Стога, овај фрагмент из *Dialoga* има значаја искључиво због помена имена Словена и њиховог лоцирања негде у Подунављу, али нема вредности у смислу да нам даје објективно стање уређења и обичаја ових племена, иако податак о непостојању централне власти и честим променама старешина одговара оним датим од стране Прокопија и Псеудо-Маврикија. Предлошци за овај спис могла су бити дела Григорија из Нисе, у Кападокији, црквеног писца, испрва ретора а потом и епископа, затим Кирила из Јерусалима, Василија Великог (330—379) из Цезареје у Кападокији, такође ретора и старијег брата Григорија Ниског, као и других аутора из III и IV века. За време настанка Дијалога в. *I. Dujčev*, Medioevo Bizantino-Slavo II (1968) 193 где као време стварања овог дела стоји средина VI века. Другачије, међутим, *Ф. Баришић*, Када и где су написани Псеудо-Цезаријеви Дијалози, ЗРВИ 1 (1952) 29—49 дошао је до закључка да су *Дијалози* написани почетком V века у источној Киликији.

много значајнији за наш рад, како по обиму њихових дела тако и по садржају и квалитету написаног, свакако су Прокопије, Менандар, Теофилакт Симоката, Псеудо-Маврикије, као и *Miracula s. Demetrii I и II*, те *Ускршња хроника*

Говорећи о Словенима и Антима, Прокопије[7] каже да они од давнина живе у демократији и да им не влада један човек, те да све послове завршавају на заједничким скуповима. Готово идентичан исказ налазимо и код Псеудо-Маврикија[8] који вели да су племена Анта и Словена слободна и не дозвољавају да се њима влада, поготово не у њиховој земљи. Дакле, Прокопијеве и Псеудо-Маврикијеве белешке о друштвеном уређењу код Словена су готово потпуно сагласне, и ако их безрезервно прихватимо, на основу њих можемо закључити да су Словени и Анти живели у племенском уређењу без развијених својинских односа, слободних земљорадника-ратника, односно, ако упоредимо ове вести са Тацитом, *Germania*[9] где налазимо сличан опис племенског већања Германа који обитавају дуж Рајне, можемо схватити ово уређење као примитивну демократију где још не постоји раслојавање, што говори и о начину живота ових племена.[10]

Хронолошки гледано, следећи грчки аутор који нам даје податке о словенским племенима у непосредном суседству Византије, јесте Приск. Наиме, у опису посете византијског посланства Атили, као и самог тока путовања, Приск помиње народ који прави моноксиле, пије медос и храни се, између осталог, просом, на основу чега су у историјској науци неки аутори идентификовали овај народ као Словене. Prisci Fragmenta, ed. *L. Dindorf*, Historici graeci minores I, Lipsiae 1870, 275—352, 299, 33—300, 12; ВИНЈ 1, 9—16, 14—15. О овом извештају Приска погледати такође, *Ф. Баришић*, Приск као извор за најстарију историју јужних Словена, ЗРВИ 1 (1952) 52—63.

[7] Procopii, BG III, 14, 357, 10—11; ВИНЈ I, 25—31: ...οὐκ ἄρχονται πρὸς ἀνδρὸς ἑνὸς, ἀλλ' ἐν δημοκρατίᾳ ἐκ παλαιοῦ βιοτεύουσι...

[8] *Mauricii Strategicon*, ed. *G. T. Dennis*, Wien, 1981, XI 4, 370; ВИНЈ I, 130—141 ...εἰσὶν καὶ ἐλεύθερα, μηδαμῶς δουλοῦσθαι ἢ ἄρχεσθαι πειθόμενα, καὶ μάλιστα ἐν τῇ ἰδίᾳ χώρᾳ...

[9] P. Cornelii Taciti, libri qui supersunt, tertium edidit. ed. *E. Koestermann*, t, II, fasc 2. Germania, Agricola, Dialogus de oratoribus, Teubner, Leipzig 1970, c. XI. 12, 7—10.

[10] Доказ за непостојање социјалних подела код Словена можемо тражити у њиховом односу према заробљеницима које често одводе са собом из опљачканих области Царства и након тачно одређеног времена им дају потпуну слободу или пак дозвољавају да се у извесну откупнину врате у своју земљу. Mauricii Strategicon XI 4, 372, 13—15; ВИНЈ I, 131. Међутим, од половине VI века изгледа да Словени почињу да схватају вредност новца што за последицу мора имати поремећаје на плану друштвених односа и традиционалних схватања; тако Procopii, BG IV, 25, 624, 15—16; ВИНЈ I, 49, каже да су Словени, након што су пустошили по Илирику 551. године, приликом повлачења са византијске територије плаћали Гепидима за превоз преко Дунава један златник по глави.

Theophylacti Simocattae, Historiae, ed. *C. de Boor, P. Wirth*, Stutgardiae 1972, VI 4, 226, 11; ВИНЈ I, 112, извештава да су Словени пустошећи околину Сингидунума 593. године опљачкали 2 000 златника, позлаћен сто и хаљину. Ове две вести речито говоре о употребној вредности новца код Словена. Колико нам је познато из доступних извора Византинци никада нису ни покушали да новцем купе мир од Словена нити су ови тражили злато за мир. Ово је веома важно питање и дозвољава чак неколико претпоставки. Прво, вероватно је да су Византинци Аваре сматрали словенским господарима, па су купујући мир са њима заправо куповали и мир са Словенима. Овакав став

Међутим, Менандар, такође савременик Прокопија и Псеудо-Маврикија, даје, посредним путем, нешто другачију слику о друштвеном уређењу код Словена. Наиме, аварски хаган Бајан је 578/9, као византијски савезник, повео поход против Словена, изазван између осталог и убиством аварских посланика који су дошли пред Даурентија (Δαυρίτας) вођу Словена, и захтевали плаћање данка. Одговор словенског првака био је негативан, а Менандар чак цитира Даурентија који каже да су Словени навикли да владају туђим а не други њиховим.[11] Ова епизода отвара врло широко поље питања о проблему војно-политичких односа Авара и Словена.[12] Уз Даурентија Менандар помиње и друге вође, *архонте*, који су на челу народа и сви заједно већају о предлозима хаганових посланика. Дакле, Даурентије је овде, како изгледа, поменут као врховни поглавар коме су подређени неки мањи вођи или поглавице. Начин на који Словени доносе одлуку о рату, односно миру, очевидно иде у прилог претпоставци да су живели у војној демократији где је ипак постојала одређена традиција, можда чак и устаљени начин по питању наследне власти.[13] Сам Даурентијев положај на хијерархијској лествици словенских поглавара могао би се подвести под наслов *primus inter pares*, али никако *хегемон* или *рекс*, титуле које означавају по нашем уверењу далеко већу личну власт старешине, што ћемо показати у даљем тексту.

Византинаца био би могућ према Словенима са средњег Дунава, односно Паноније, који су сигурно били под влашћу Авара. Друго, Словени из Влашке, на које Авари шаљу експедицију 578/9. године у договору са Царством, били су независни и вршили су готово непрекидно, од почетка Јустинијанове владавине, упаде према Тракији. Ови Словени, о којима ћемо говорити више у даљем тексту, били су велика претња јужно од доњег Дунава али Византинци им никада нису плаћали нити понудили да им плаћају данак. То може значити: или су ови Словени били без јединствене политичке власти, дакле раздуњени, под вођством више главара, те самим тим није било могуће купити мир од бројних старешина, или су Византинци сматрали да ипак могу, колико толико успешно, да их држе на одстојању војном силом, што значи да ови Словени нису имали јединствено вођство које би свакако њихове нападе од стихијских могло да усмери на ширу и осмишљену акцију према Византији. Једини моменат када су влашки Словени могли да постану озбиљна војна претња Византији могао је бити крајем VI века када Царство предузима у два наврата велике експедиције преко Дунава под вођством Приска и Петра. Изгледа да је тада почео да се ствара један значајнији племенски савез под вођством Мусокија који је претио да прерасте у озбиљнију сметњу Византинцима.

[11] The History of Menander the Guardsman, ed. *R. C. Blockley*, Liverpool 1985, frg. 21, 192, 15—194, 30; ВИНЈ I, 91—92. Овај поход Авара на Словене, при чему су Византинци превезли хаганову војску преко доњег Дунава, завршио се пустошењем антске територије али без одлучне битке на отвореном тако да су ова племена највероватније сачувала своју независност како према Аварима тако и према Византији.

[12] Више података о односима ова два народа можемо добити тек новим археолошким подацима. О односима Авара и Словена в. *W. Pohl*, Die Awaren Ein Steppenvolk im Mitteleuropa 567—822 n. chr. München 1988.

[13] Menandro, frg. 5, 50, 5 ...Μεζάμηρον τὸν Ἰδαριζίου Κελάγαστου ἀδελφόν... Реч је о Мезамиру, антском посланику код Авара, чије, очигледно угледне претке, Менандар овде наводи, што нам дозвољава претпоставку да је реч о познатој владарској породици код Анта.

Поред Даурентија, код Теофилакта Симокате сачувана су и имена других словенских главара: Мусокија, Ардагаста и Пирагаста,[14] дакле из VI века. Из VII века остала су забележена имена Хакона[15] и Првуда,[16] као вођа приликом опсада Солуна — 614/16. Хакон, односно 674/77. Првуд. Нешто доцнији извор, *Тактика* Лава VI, доноси вести које указују да су Словени свакако имали поглавице. Говорећи о покрштавању Словена у време цара Василија I, Лав Мудри вели да су на тај начин Словени били ослобођени ропства сопствених владара.[17] Из овог произилази да су Словени у IX веку, за владавине Василија I (867—886) имали племенске главаре, што нам је уосталом познато и из других извора који говоре о тој епохи,[18] али не значи да су их морали имати у VI веку, мада оставља простора за овакву претпоставку.

Питање племенских главара, макар само као вођа у ратним приликама, од необичне је важности за одговор на проблематику војног уређења словенских племена.

Добра војна организација подразумева постојање одређене хијерархије која у недостатку државног апарата, изражена кроз личност поглавице, омогућава извесни степен војног организовања. Судећи према вестима византијских писаца које се односе на провале Словена преко Дунава, Словени су морали имати изграђену војну организацију на чијем је челу стајао вођа, макар вршио ту дужност само у ратним временима. Управо на овом питању старешинства морамо инсистирати уколико желимо што правилније да објаснимо племенску и војну организацију Словена.

---

[14] Simocattae, Hist. VI, 9, 236, 21; VI, 7, 232, 11; VII, 4, 252, 26; ВИНЈ I, 113—115, 117.

[15] Les plus anciens recueils des miracles de saint Demetrius I—II, le texte par *P. Lemerle*, Paris 1979, II, 1, 193, 5, 179; ВИНЈ I, 193.

[16] Miracula II, 4, 231, 3, 209; ВИНЈ I, 198.

[17] Tactica Leonic Philosophi, ed. *Migne*, PG 107 (1863) col. 669—1120. XVIII 99—108; ВИНЈ I 260; такође 258: где вели да имају много поглавица. Будући да је ово дело настало као компилација проистекла из дела старијих византијских писаца, понајвише, како се чини, Псеудо-Маврикија, за наш рад нема праву изворну вредност, премда вести које доноси вреди поменути.

[18] У глави 29. Порфирогенит, говорећи о Хрватима и Србима, каже да ова племена немају архонте већ само старце жупане ...πλὴν ζουπάνους γέροντας... . Такође, глава 32, где се наводе српски архонти Властимир, Мутимир, Стројимир и Гојник и други; cf. Византијски извори за историју народа Југославије II, Београд 1959, 15, 51; Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio, ed. *Gy. Moravcsik* — *R. J. H. Jenkins*, Washington 1967, c. 29, 124, 67; c. 32, 156, 65. Индикативно је да византијски писци VI и VII века, дакле савременици збивања на Балкану, не помињу термин жупана, већ то чине писци познијег периода када су већ успостављени заметци будућих феудалних држава Срба и Хрвата. Сматрамо да они овде дају титуле које су биле актуелне у њихово време, што говори о развоју политичког уређења ових словенских народа. Оваква претпоставка отвара могућност за закључак да су Словени током VI века живели у некој врсти војне организације која је постепено, током VII и VIII века, замењена државним устројством, при чему би појава жупана одговарала почецима промена друштвеног уређења, односно формирања феудалног система. О жупанима и архонтима код Словена Срба и Хрвата погледати: *Ј. Ферлуга*, Византија и постанак најранијих јужнословенских држава, ЗРВИ 11 (1968) 55—64.

Теофилакт Симоката, сигурно наш најдрагоценији извор, даје имена тројице словенских првака — Ардагаста, Мусокија и Пирагаста. За Ардагаста Симоката не наводи еквивалентну византијску титулу мада је по свој прилици он био поглавар значније групе Словена.[19] Пошто су Ардагастове трупе биле поражене, а сам командант се спасао бекством, Симоката нам више не говори о Ардагасту. Међутим, управо ово изостављање Ардагаста у даљем тексту дозвољава једну веома занимљиву интерпретацију. Наиме, следећи ток догађаја Симоката каже да након извесног времена Приск, сазнавши од пребега, неког Гепида, хришћанина, да у близини постоји такозвани *рекс* (τὸν ῥῆγα) Мусокије, креће поново у поход.[20] Том приликом Мусокије је био заробљен а његови људи углавном побијени. Ови догађаји збили су се током првог Приксовог похода на Словене преко Дунава, 594. године и доносе нам до сада најисцрпније обавести о старешинству и уређењу код Словена. Следеће године, пошто је Приск смењен, походе води царев брат Петар и Симоката нам поново даје име једног словенског поглавара. Овом приликом, Петар се на самој обали Дунава сукобио са словенским снагама под вођством извесног Пирагаста (Πειράγαστος).[21] Након краћег окршаја битка је решена потпуном победом Ромеја и погибијом Пирагаста. Сама титула Пирагастова остаје нејасна. Симоката га назива филархом (φύλαρχος) али исто тако и таксиархом (ταξίαρχος) што у то време и није био висок војни чин[22] посматрано са византијске тачке гледишта. Изгледа,

[19] ...τὴν ἀμφὶ τὸν Ἀρδάγαστον διατέμνονται χώραν... Simocattae, Hist. VI 7, 233, 1 из чега произилази да се под Ардагастовом земљом подразумева територија којом он влада, а нешто ранији пасус ἀκηκοώς τε τὸν Ἀρδάγαστον ποιησάμενον τὰ τῶν Σκλαυηνῶν πλήθη ἀπόδημα... указује да је Ардагаст био не само, условно речено, владар ове области, него и војни заповедник. Simocattae, Hist. VI 7, 232, 12—13.

[20] Читава операција била је замишљена и изведена врло пажљиво и ефикасно. Гепидски пребег, који је изгледа познавао Мусокија, отишао је код словенског *рекса* и затражио од њега чамце да би њима пребацио оне што су пострадали са Ардагастом, из чега произилази да је Мусокије, будући да је изашао у сусрет Гепидовом предлогу, био у одређеним односима са Ардагастом. Заправо, као могуће решење намеће се претпоставка да је Ардагаст био или потчињени племенски главар Мусокију, што је тешко доказиво имамо ли у виду да Симоката не даје његову титулу, или да је Ардагаст био један од истакнутијих војних заповедника Мусокија, што се чини више вероватним. Термин *рекса* овде има одлучујуће значење јер тачно раздваја значај Ардагаста и Мусокија. Симоката за Мусокија изричито каже ...Μουσώκιον τὸν λεγόμενον ῥῆγα ... из чега излази да му сам Симоката даје већи значај међу свим словенским поглаварима које помиње; Simocattae, Hist. VI 9, 236, 21. Околност да се у даљем излагању Ардагаст не помиње можемо објаснити његовом споредном улогом коју је имао. Да је он био независтан и војно снажан словенски поглавица Симоката би га морао поново споменути, међутим, уместо Ардагаста он своју пажњу поклања Мусокију чиме нам опет указује на хијерархијску разлику између ове двојице вођа и заправо посредно потврђује претходно изнету интерпретацију.

[21] Simocattae, Hist. VII 5, 253, 13.

[22] О чину таксиарха в. *J. F. Haldon*, Byzantine Praetorians, Bonn 1984, 394. Ако је веровати Симокати, излази да је Пирагаст у исто време био и главар неког племена и командант мање војне формације. Даљи опис догађаја изгледа да нам нуди одговоре на ову привидну збрку. Пошто је Петар наставио поход, трећега дана поново долази до окршаја који је завршен потпуним поразом Ромеја и сменом Петра са функције стратега. Из овог низа догађаја

по свој прилици, да је Пирагаст, баш као и Ардагаст, био војни командант у оквиру једне веће војне снаге која је стајала под врховном командом *рекса*, како Симоката назива Мусокија. С друге стране он је био и поглавица једног од племена, па је самом том чињеницом, највероватније, био предодређен за војног заповедника.

Симоката се углавном прецизно изражава када наводи титуле појединих владара. Тако за Албуина, краља Лангобарда каже... ...τοῦ Λαγοβάρδον ἔθνους Ἀλβοῦϊς τὴν ἡγεμονίαν ἐκέκτητο...[23] односно, ову власт даје и кроз тачно одређену титулу... τοῦ λεγομένου τῶν Λογγιβάρδων ῥηγὸς...[24] Менандар Даврита (Даурентија), поменутог словенског (антског старешину, назива ... Δαυρίτας δὲ καὶ οἵ γε ξὺν αὐτῷ ἡγεμόνες...[25] а аварског хагана Бајана ...Ὅτι Βαιανὸς ὁ τῶν Ἀβάρων ἡγούμενος...[26] Такође, Менандар Албуина назива и ... Ὅτι Ἀλβούιος ὁ τῶν Λογγιβάρδων μόναρχος...[27] Стога, из овога би се дало закључити да термини *рекс, хегемон и монарх*, коришћени код Т. Симокате и Менандра, стоје у приближно једнаком односу и обележавају најистакнутије поглаваре међу варварским првацима. Управо нам Менандар даје за право када на овај начин тумачимо међусобне односе ових титула. Менандар, говорећи о догађајима око 560. године, вели да су антске вође јако лоше прошле, у сукобу са Аварима, називајући их при томе искључиво *архонтима*.

Иако нам горе поменути византијски писци могу изгледати недоследни у титулисању варварских вођа, односно степену разликовања по снази појединих главара, они никада варварске вође не називају *василевсом* нити не одвећ моћним поглаварима дају више титуле него што сматрају да им одговара спрам њихове стварне власти.[28] Симоката у своме делу титулу василевса, од страних владара и поглавица, додељује само једном човеку, персијском цару.[29]

Олимпиодор, који је имао прилике да борави међу Хунима почетком V века (411?) каже да је био задивљен умешности у стрељаштву њихових краљева (ὁ τῶν ῥηγῶν αὐτῶν) а међу њима посебно издваја Харата као првог међу њима (Καὶ ὅπως Χαράτων ὁ τῶν ῥηγῶν πρῶτος). Овај извор нам такође говори о постојању континуитета ове титуле, јер Харат је на том положају заменио покојног

можемо закључити да је Пирагастова јединица била пре нека врста претходнице која је имала задатак да непријатеља омета и спречава прелаз преко Дунава, те је у том смислу jаснији његов чин таксиарха. С друге стране, морао је постојати неки важнији словенски поглавар, у рангу Мусокија, који је владао над већим бројем племена и чије су снаге три дана доцније однеле победу над Византинцима. Ако тако протумачимо Симокатино излагање, постаје јаснија улога Ардагаста у хијерархијским односима међу словенским главарима. Стога, вероватно је Пирагаст био заиста поглавица неког од мањих племена али у исто време и командант војне јединице која је била опет подређена неком *рексу* чије име Симоката и не спомиње, из простог разлога што Византинци нису ни стигли до њега већ су на походу потучени.

[23] Simocattae, Hist. VI, 10, 240, 9—10.

[24] Ibid. VI, 10, 241, 8.

[25] Menandro, frg. 21, 194, 38—39; ВИНЈ I, 92.

[26] Menandro, frg. 12, 132, 1; ВИНЈ I, 87.

[27] Ibid. frg. 12, 128, 1.

[28] Ibid. frg. 5, 50, 1. Ὅτι ἐπεὶ οἱ ἄρχοντες Ἀντῶν...

[29] Simocattae, Hist. III, 18, 148, 20—21 ...Χοσρόῃ, τῷ Περσῶν βασιλεῖ τῷ πρεσβύτῃ...

Донатуса.[30] Thompson сматра да су титуле код Хуна πρῶτος τῶν ῥήγων и φύλαρχος обележавале врховног поглавара свих племена, односно племенске конфедерације, док термин ῥήξ означава владара једног одређеног племена.[31] Систем субординације племенских главара али и других старешина, у смислу официра у варварској војсци, имамо забележен такође код Олимпиодора, који нам каже да је ромејски командант 408. године, у Тракији, преговарао са οἰκεῖοι λοχαγοί краља Улдиса.[32] Дакле, византијским писцима нису биле непознате функције појединих варварских официра што нам само потврђује аутентичност Симокатиних вести о чину Пирагаста.

Хипотетичко „краљевство" Мусокија, захваљујући вредним Симокатиним напоменама, могли бисмо покушати чак и да лоцирамо, што би нам, судећи према величини територије коју је захватало, могло помоћи да боље схватимо стварну моћ овог *рекса*, односно, поредећи пространство његовог домена са територијом коју је контролисао Ардагаст, било самостално било као Мусокијев подређени поглавица. Након што је Приск поразио Ардагастове трупе на обали Дунава наставио је даље, вероватно на север, док није дошао до реке Хелибакије (Ἡλιβακία) коју је прегазио и заметнуо бој у оближњим мочварама са Словенима. Након што је поразио ову групу варвара Приск је од гепидског пребега дознао да су ови Словени поданици *рекса* Мусокија који обитава 30 парасанги[33] одатле. Премда је

---

[30] Fragmenta Historicorum Graecorum, ed. *C. Mullerus*, Parisiis 1885. vol. IV, Olympiodorus Thebaei, frag. 18, 61.

[31] *E. A. Thompson*, A History of Attila and the Huns, Oxford 1948, 58. Међутим, тумачењем Симокатиног текста долазимо управо до супротног становишта; *филарх* би према томе био поглавар једног племена, док би *рекс* био на челу савеза племена.

[32] Olympiodorus, frag. 18, 61. Λοχαγός у антици је био вођа једног *лоха*, односно четовођа, нижи официр чији је непосредни командант био таксијарх, заповедник τάξις; cf. *Haldon*, o. c. 109.

[33] Парасанга је реч персијског порекла али је у грчки језик ушла још у класичном периоду. Тачну метричку вредност овде наведене парасанге тешко је тачно утврдити. Наиме, једна парасанга садржала је 30 стадија док се стадиј мерио стопама али није увек подразумевао константан број стопа. Постојале су четири врсте стадија: а) егинско-атички од 500 стопа по 0.328 m што даје 164 метра за један стадиј; б) олимпијски од 600 стопа по 0.320 m што даје 192 m за један стадиј; в) грчко-римски од 600 стопа од 0.296 m што даје 178 m за један стадиј; г) римски од 625 стопа по 0.296 m што даје 185 m за један стадиј; cf. *E. Schilbach*, Byzantinische Metrologie, München 1970, 41—42. Стога, тридесет парасанги, колико је Мусокије далеко обитавао од Хелибакије, може бити 147.6 km; 172.8 km; 160.2 km и 165 km. Средња вредност износи 161.4 km. Дакле, Мусокијева краљевина, односно место где он обитава, удаљено је барем 150 km од реке Хелибакије, која, како се чини, представља јужну границу ове територије. Северне границе тешко да можемо одредити али се на западу, судећи према догађајима из 602. године, када су Авари заратили на Анте који су тада били ромејски савезници у рату против ових истих Словена, изгледа ова територија граничила са Аварима. односно, раздвајала је једним делом, али не и читавим опсегом Аваре од Анта, јер као што знамо када су Авари 602. заратили на Анте, после чега се ови више не спомињу у изворима, није нам познато да су продирали преко територије независних влашких Словена који су, како смо претпоставили, живели на територији коју смо у претходном тексту приближно омеђили. Пошто је Гепид добио од Мусокија 150 моноксила, да би њима довезао оне који су пострадали са Ардагастом, словенска флотила је приспела на реку Пасириј,

Мусокије, захваљујући брижљиво испланираној заседи, био заробљен, организацију његове „државе" показују и догађаји од следеће ноћи када је велика словенска војска напала византијски логор и када је Генцон, заповедник пешадије, једва успео да сузбије нападаче. То нам речито говори да је „краљевина" Мусокија изгледа ипак била организована на солидним основама јер је и након уклањања врховног вође словенска војска наставила са операцијама против Ромеја највероватније под вођством поглавара које је Мусокије повео са собом и који су након владареве погибије наставили рат са Византинцима. Остаје отворено питање да ли је Мусокијев наследник стекао ово право родбинским везама или по неком другом основу.

Нешто доцнији извор, *Miracula s. Demetrii* II — који нас обавештава о Словенима око Солуна у периоду VII века — даје нам имена двојице значајнијих главара. Опсадом Солуна 614—616. године руководио је Хакон, кога византијски аутор назива *егзархом*.[34] Међутим, он не прави разлике између словенског вође и аварског хагана кога такође назива *егзархом*,[35] што нам указује да писац Miracula II није био нарочито учен и образован човек, какви су без сумње Менандар и Симоката били. Али, када говори о ринхинском владару Првуду, аутор Miracula II јасно прави разлику између њега и Хакона називајући га *рексом*[36] два пута у тексту. Такође, када говори о Куверу и сеоби Бугара, аноним нам саопштава и Куверову титулу — *архонт*.[37] Дакле, упркос своме ниском пореклу, необразовању и по свему судећи нижем црквеном положају, аноним прави знатну разлику између појединих варварских поглавара. Дистинкција коју он прави наводи нас на само једно могуће решење — да аутор *Miracula* II одређује титуле вођама Бугара, Словена и Авара на основу степена њихове војно-политичке организације, односно војне снаге. Када каже за Хакона да је *егзарх* он при томе има у виду племена којима се он налази на челу, а она су, по свему судећи, бројна. Исто важи и за хагана, за кога каже да је за поход против Солуна прикупио разнородне народе којима влада. Првуда већ назива *рексом*, а и сам опис догађаја у вези са овим словенским вла-

---

највероватније леву притоку Хелибакије, где је већ чекала ромејска заседа. Из свега овога проистиче да је Ардагаст био задужен за територију између Дунава и Хелибакије, дакле, далеко мању област од оне којом је владао Мусокије, што значи да се „краљевство" Мусокија простирало на југ све до Дунава а не само до Хелибакије како је напред речено. (Дунав постаје јужна граница овог *рекса* само у случају да смо исправно претпоставили да је Ардагаст Мусокију подређени војни командант). Даље, будући да је Мусокије био заинтересован за повраћај Ардагастових људи из византијског заробљеништва, намеће се закључак да су то заправо били његови поданици, односно да их је он сматрао својим, што нас последично доводи поново до претпоставке да је Ардагаст био један од вођа, официра, у Мусокијевом краљевству.

[34] Miracula II 1, 193, 5, 179. Καὶ τοῦτο δὲ τεράστιον μέγιστον, καὶ μνήμης ὄντως δεῖξαι ἄξιον, ὅτι ὁ τῶν αὐτῶν Σκλαβίνων εξαρχος, τοὔνομα Χάτζων... ; ВИНЈ I, 193.

[35] Miracula II 2, 212, 6—7, 189. ..Ὡς ἐξ ἄκρας τότε ὑπερβολῆς ὁ τῶν πολεμίων ἔξαρχος χάγανος; ВИНЈ I, 195.

[36] Miracula II 4, 231, 3, 209 ..κατὰ τοῦ τῶν Ῥυγχίνων ῥηγός, τοὔνομα Περβούνδου... и поново 4, 235, 29, 209 ...ὁ ῥὴξ Περβοῦνδος... ВИНЈ I, 199, 201.

[37] Miracula II 5, 289, 4, 229. Ταῦτα δὲ τοῦ λαοῦ βουλευομένου ... καὶ τούτων ἄρχοντα καὶ χαγάνον γενέσθαι.

дарем указује да је реч о изузетно моћном локалном главару. Првудово, по свој прилици одлично знање грчког језика, боравак у Солуну, где је и ухваћен, све то указује на особу која се већ уздигла од варварског порекла. Организовање блокаде Солуна — у знак одмазде због Првудовог погубљења — јасно говори о размерама његове популарности међу словенским живљем, односно степену власти коју је имао за живота. У Првудовом случају може се рећи да је он био владар над неколико словенских племена која су живела у околини Солуна и да је, судећи према његовом боравку у Солуну, био у одређеном, можда зависном положају према царском заповеднику града.

Уколико прихватимо закључак да су Словени са Подунавља живели у племенским организацијама на чијем челу су се налазили, у најблажем смислу речено, поглавари са ограниченом влашћу у време мира и значајнијом улогом у доба рата, који су свој положај стицали можда и по наследном праву, онда можемо лакше разумети успехе Словена на бојном пољу против Византије.

Премда је Прокопије био веома добро обавештен о војној тактици Словена, будући да се налазимо при Велизаровом штабу у Италији (где је међу трупама било и словенских контигената) његови описи Словена који се тичу њиховог наоружања, војне опреме и тактике, у контрадикцији су са описом догађања на бојном пољу у Илирику.[38] Прокопије каже да су Словени наоружани копљима, без оклопа, готово голи, заштићени тек лаким малим штитовима, те да у борбу ступају групно, дакле не у одређеној формацији.[39] Овакав Прокопијев опис допуњује Псеудо-Маврикије, додајући да се Словени боре осим кратким копљима још и малим луковима са отровним стрелама, а у битку ступају без бојног реда и уз вику, па ако се противник не поплаши одмах узмичу „истим правцем".[40] Готово идентичан опис словенског наоружања имамо код Лава VI[41] који је, највероватније, овај опис преузео од Псеудо-Маврикија.

Прокопије, бележећи догађања из готског рата, у неколико наврата помиње и Словене у саставу византијске војске. Оно што је за наша интересовања важно јесу задаци које су византијски официри додељивали овим словенским одредима. Словени не учествују, како изгледа, у великим окршајима на отвореном пољу, већ им

---

[38] Контрадикције о којима је овде реч односе се на Прокопијев опис војне снаге Словена и стварног стања на терену. Уколико бисмо његов опис словенских војника прихватили као тачан, тешко да бисмо могли очекивати да је таква војска у стању да извојује иоле значајнију победу на отвореном, што се у стварности догађало и о чему имамо вести од самога Прокопија. О овоме проблему више у самом тексту.

[39] Овде бисмо упутили на Тацита, *Germania*, c. VI, 9, 5—6 који нам саопштава, описујући Германе, да сви носе кратка копља, ретко мачеве, оскудно су одевени — готово голи. За разлику од Прокопија, који изгледа не увиђа у чему се састоји снага словенског бојног реда — који он нити види нити признаје за ред по мерилима византијске војне вештине — Тацит сасвим исправно примећује да је германска пешадија, која трчећи држи корак са коњицом, главна снага Германа, јер тако здружене јединице задају погубне ударце непријатељу.

[40] *Strategicon* XI, 4, 374, 50—55; ВИНЈ I, 134. О овој словенској тактици биће више речи касније.

[41] *Tactica*, 108; ВИНЈ I, 258.

византијски официри одређују посебне задатке, као „специјалним" јединицама. Знамо за случај хватања „живог језика" које је извршио словенски плаћеник код тврђаве Auximum, јужно од Анконе,[42] те жилаву и упорну одбрамбену борбу Анта за теснац у Луканији,[43] где је, како каже сам Прокопије, дошла до изражаја умешност Словена за борбу на тешком земљишту.

Током опсаде Рима 537. године, Готи су врло брзо овладали Остијом али сам град још увек је пружао отпор. Три недеље по паду луке стигло је Велизару појачање од 1600 коњаника, највише Хуна, Словена и Анта. Важан је податак о употребљивости ових трупа као и о њиховој тактици. Наиме, Велизар је ове коњанике слао у групама од 200-300 људи јер су важили као изврсни стрелци, за разлику од готских коњаника који су се борили само копљем и мачем. Будући да знамо да је међу овим трупама било Словена и Анта, можемо са сигурношћу закључити да су већ у првим деценијама VI века Словени и Анти били коњаници и добри стрелци, што налазимо и у познијим изворима.[44] Чињеница да се словенски коњаници боре на различит начин од других истоимених јединица Византинаца и Гота наводи нас на закључак да су Словени већ до 537. године, односно у првим деценијама VI века, развили посебну коњичку тактику коју бисмо, уколико нас Прокопије правилно обавештава, могли да упоредимо са начином борбе Парта, Скита и других народа са истока где се тежиште ефикасности коњице помера од тешке ка лакој, на брзе и покретне јединице које су у стању да дејствују хитро како у нападу тако и у одбрани. Византинци нису, како смо већ поменули, узимали у војну службу неувежбане трупе, тим пре што су коњичке јединице често биле главни носиоци битке, већ ратнике за које су засигурно знали да су довољно организовани и да могу, уз краће увежбавање, да се уклопе у византијску војну концепцију.[45]

Прокопије такође помиње не само словенске пешаке и коњанике на служби у византијској војсци, већ и војне заповеднике који су се истицали способношћу и доспевали до одговорних положаја.[46] Поред Хилвуда, који је постао стратег Тракије у четвртој години Јустинијанове владавине, Агатија такође — описујући борбе на источном бојишту против Персије — помиње двојицу коњичких команданата, Дабрагезу и Усигарда. За Дабрагезу Агатија изричито каже да је у

[42] Procopii, BG II, 26, 269, 4—15; ВИНЈ I, 36.

[43] Procopii, BG III, 22, 395, 1—6; ВИНЈ I, 37.

[44] Procopii, BG I, 27, 130, 13—15; ВИНЈ I, 34.

[45] *J. Lindsay*, Byzantium into Europe, London 1952, 134; износи мишљење да је позноримска, односно византијска војска, током V и VI века претрпела знатне промене. Федерати су постали најзначајнији део војске и служили су углавном као коњица под вођством царских команданата. Савезници, Хуни, Херули и други, такође су били углавном коњичка снага и борили су се под сопственим војсководјама. Дакле, уколико су Византинци узимали у војну службу Словене, као што налазимо код Прокопија, онда су и они били већим делом коњаници, као што смо навели на примеру из Италије.

[46] Procopii, BG III, 14, 353, 17; ВИНЈ I, 31. Реч је о Хилвуду, који је по свој прилици био Ант кога је Јустинијан 530. године поставио за стратега Тракије.

питању Ант, док за Усигарда само каже да је варварин али не и коме племену припада.[47] Задаци који су поверени овој двојици команданата одговарају јединици посебне намене или војној формацији састављеној од добро увежбаних војника, као што је то случај и у Италији у сукобима са Готима, како нас извештава Прокопије. Да би Византинци узели у војну службу варварске најамнике и при том их постављали за ниже официре, у случају Дабрагезе и Усигарда, или високе официре, у случају Хилвуда, ти варвари су морали бити врсни познаваоци војне вештине а не сточари или земљорадници несвикли на тежину војничког позива.

Постављање варвара на значајне командне положаје у ромејској војсци није била наравно новина уведена за владавине Јустинијана, већ пре бисмо могли рећи устаљена пракса коју налазимо и у V веку. Примера ради, византијску флоту, која је у јачини од 1 100 бродова исловила према северној Африци против Вандала, предводило је пет генерала германског порекла.[48] Такође, 441. године доместик схола запада био је Јован, Вандал, кога је убио и на том положају заменио други Герман, Arnegisclus. Те исте године, у биткама са Хунима, у близини престонице, командовали су византијском војском Аспар, Гот или Алан, који је годину дана раније водио са Хунима мировне преговоре, као и Ареобинд и поменути Arnegisclus, такође Германи пореклом.[49] Одбрана Цариграда, током другог хунског похода 447. године, била је поверена Зенону Исавријанцу, док је војска великим делом била састављена од његових саплеменика.[50]

Из овога проистиче оправдан закључак да су Словени и Анти у првим деценијама VI века, када заправо и почињу њихове чешће провале преко Дунава, били такође и у византијској војној служби, што другим речима значи да су већ тада морали бити сасвим солидно организована војна снага која се ослањала на најмање две врсте одељења — пешадијска и коњичка. Такође, без сумње су ове словенске трупе биле под командом својих старешина устројених по одговарајућем хијерархијском принципу.

Поред ових војних вештина, Словени су почетком VI века, дакле пре него што су ступили у чешће и ближе контакте са Византинцима, развили одређени степен војне умешности ратовања на мору, односно води. Поред Приска који помиње народ у Панонији који прави моноксиле, како смо већ навели и Агатија[51] говори о изградњи

[47] Agathiae Myrinaei, Historiarum libri quinque, rec. *R. Keydell*, Berolini 1967, III 21, 111, 27. ...Δαβραγέζας ταξίαρχος... Будући да је Агатија рођен 536. године, а говори, у овом случају, о догађајима из 555. године, он је савременик збивања и када употребљава чин таксиарха то ради потпуно свестан његовог значења. Пошто знамо да је Дабрагеза командовао, заједно са Усигардом, јединицом која је бројала 600 људи (Ibid. III 6, 246, 1—7) а приликом препада на персијски одред пред тврђавом Оногур командовао извиђачким одредом, јасно је да је овај чин подразумевао нижег војног команданта, што нам помаже да боље објаснимо улогу Пирагаста и одредимо његов положај у хијерархији словенских вођа.

[48] Theophanis Chronographia, rec. *C. de Boor*, vol. I, Lipsiae 1883, 101, 21.

[49] Ibid., 102, 20.

[50] Priscus, 320, 5.

[51] Agathiae, Hist. V, 21, 191, 20—30; ВИНЈ I, 79.

сплавова коју су варвари предузели приликом краткотрајне опсаде Цариграда 559. године. Међутим, док Агатија не спомиње Словене као учеснике овог похода, премда је његов извештај најпотпунији, дотле Теофан[52] помиње поред Хуна и Словене. Стога, извесно је да су градитељи ових сплавова били управо Словени. Такође, описујући догађаје из 559. Малала наводи да су Хуни и Словени провалили у Тракију.[53] Симоката пише о моноксилама које је Мусокије послао (150 чамаца) ради избављења Ардагастових људи.[54]

Приликом опсаде Солуна 614—616. године Словени су извршили општи напад на град и са копна и са мора.[55] Нешто касније, током аварско-словенске опсаде Цариграда 626. године Словени нападају са мора моноксилама.[56] Несумњиво је да нам ови подаци недвосмислено говоре о извесној умешности Словена за изградњу примитивних пловила било истесаних из једног дебла било склопљених од трске и дрвета у облику сплавова, али исто тако показују да на војном плану они нису били дорасли византијској флоти. Током VIII века сазнајемо да Словени пустоше приобалне области Тракије као и острва,[57] али не видимо даљи напредак у погледу развоја поморске вештине како у типовима бродовља тако и у тактици. Ове флотиле малих чамаца имале су, са војне тачке гледишта, веома ограничену функцију која би се могла свести на једно примарно значење — транспорт. Будући да су ове чамце Словени носили са собом током похода, као што је то случај 626. приликом опсаде Цариграда, они су им омогућавали брже покрете војске, пребацивање мањих војних формација али никако и поморску супериорност над Византијом. Авари су ову словенску способност брзе и масовне изградње чамаца изгледа веома ценили, јер приликом отпочињања већих војних операција против Царства хаган је од Словена тражио да припреме моноксиле.

Супротности Прокопијевог и Псеудо-Маврикијевог излагања односе се, како смо већ поменули, на описе борби које су вођене у Илирику и описе војног и тактичког знања Словена. Године 548. како каже Прокопије,[58] Словени су пустошили по Илирику освојивши мноштво тврђава које нико није бранио, док је за њима наступала војска илирских архоната у јачини од 15 000 људи која није имала смелости да се приближи непријатељу. Ако су Словени, према Прокопију, били тако лоше наоружани и без вођства, како онда толика византијска војска није имала смелости да удари на нападаче? Одговор би вероватно требало потражити у квалитету ових

[52] Theoph. 101, 21.
[53] I. Malalae, Chronographia, ed. *L. Dindorf*, Bonnae 1831, 490; ВИНЈ I, 84.
[54] Видети нап. 20.
[55] Chronicon paschale, rec. *L. Dindorf*, Bonnae 1832, 724, 8—12. ВИНЈ I, 147; Cf. Miracula, II, 1, 186, 172; ВИНЈ I, 191.
[56] Georgii Pisidae Expeditio persica, Bellum avaricum, Heraclias, ed. *I. Bekker*, Bonnae 1836. Bell. avar. 403—412; ВИНЈ I, 156.
[57] Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica, ed. *C. de Boor*, Lipsiae 1880, 76, 27—30; где каже да су код Словена били многи заробљеници са острва Имброса, Тенедоса и Самотраке, што указује на јаку гусарску активност трачких Словена.
[58] Procopii, BG III, 29, 423, 3—13; ВИНЈ I, 38.

византијских трупа. Пре свега, сама бројка, 15 000, морала би бити претерана уколико је реч о регуларној војсци, јер је Велизар у Италији једва имао 15 000 људи у оперативним трупама, укључујући и плаћенике из разних племена. С друге стране, тешко да је у Илирику у јеку борби у Италији стајала тако велика византијска војска која при томе и не ступа у борбу са нападачима. Пре ће бити да се ради о мањој војној јединици регуларне војске ојачане одредима локалног становништва под вођством византијских официра.[59] Из тог разлога ова на брзину сакупљена војска није могла имати потребну снагу да осујети словенски продор који се завршио негде око Драча.[60] Уколико ова епизода говори пре о слабости византијских гарнизона у Илирику, а не о стварној војној снази Словена, онда опис догађаја из 550. године даје много јаснију слику о војној снази сукобљених страна, пре свега Словена. Те године, један мањи одред Словена — у јачини од око 3 000 људи — поделивши се на две групе приближно једнаке снаге (1 800 и 1 200), упада у Тракију и поразивши заредом неколико пута Византинце на отвореном пољу, освојивши мноштво тврђава, „иако пре нису ратовали око утврда нити се усуђивали сићи у равницу",[61] крунише овај поход заузимањем великог трачког приморског града Топира.[62]

---

[59] *Ђ. Стричевић*, Увод у испитивање унутрашњости ромејског лимеса у Илирику, Лимес у Југославији 1 (1961) 177—184, указује да је стратега Петра приликом уласка у Асимунт дочекала војна јединица састављена од грађана, која му се учинила толико добро увежбаном да је пожелео да је уврсти у своју војску. Међутим, грађани му показују Јустинову новелу којом је граду дато право да држи сопствену стражу (T. Simokattae, VII, 3, 250). Могуће је, стога, да је војска коју Прокопије спомиње у Илирику била састављена од оваквих мањих јединица које су грађани ставили на располагање византијским официрима. Lindsay, o. c. 136, такође каже да су градови имали сопствене јединице у јачини од 200—400 људи, али се и он позива на исту вест као и Стричевић. Наравно, ова претпоставка нема неку снажнију потпору у вестима других византијских аутора.

[60] Случај да византијска војска са одстојања прати словенске пљачкашке одреде имамо такође 551. године када Германови синови предводе малобројну византијску војску пратећи Словене који пљачкају по Илирику и хватају оне који су заостали иза главнине без жеље да се упусте у битку на отвореном. Ову стратегију ромејских заповедника Прокопије правда малобројношћу војске и многољудношћу варвара; cf. Procopii, BG IV, 25, 623, 22—25 — 624, 1—10; ВИНЈ I, 49.

[61] Procopii, BG III, 38, 468, 15—16 ..οὔτε ἐς τὸ πεδίον καταβῆναι τολμήσαντες, ἐπεὶ... ВИНЈ I, 42. Међу пораженим византијским трупама биле су и елитне коњичке јединице из Цурула под вођством кандидата Азбада.

Уопште, говорећи о поразима више ромејских архоната у Илирику и Тракији, Прокопије исказује чуђење када каже да су ови били неочекивано поражени. Овакав Прокопијев став само потврђује наш утисак да он има генерално негативно мишљење о војној вештини Словена јер изражава неверицу да тако слабо опремљена војска односи победе „без икакве муке".

[62] Procopii, BG III, 38, 468, 20—26 — 471, 2; ВИНЈ I, 42 даје детаљан опис освајања града. Већина Словена посакривала се по неравном терену испред зидина, док је мања група, око источне капије, изазивала Ромеје на бедемима. Помисливши да су ови сва словенска снага, ромејски војници начине испад из града и почну прогонити Словене. Међутим, у том јуришу нађу се опкољени и уништени. Ипак сам град још увек није пао већ су га Словени освојили посебном тактиком. Прво су стрелама отерали браниоце са круништа бедема а затим помоћу лестви продрли у град. Систематичност којом су Словени освојили Топир, применом праве опсадне тактике коју налазимо

Уколико нас Прокопије тачно информише у погледу војне вештине Словена, када каже да су слабо организовани и лоше наоружани, онда је та обавест у супротности са описаним догађајима. Разлог овом неслагању могуће је да лежи у схватању војне вештине Словена самога Прокопија као и других византијских писаца.

Припадајући једном потпуно другачијем цивилизацијском кругу, поникли у земљи чија је војна сила израсла на најбољим традицијама Римског царства, те обухватала посебне пешачке, коњичке и пионирске јединице, изгледа да нису умели или нису желели да правилно процене познавање ове вештине код Словена. У зиму 550/551. године[63] један велики одред Словена остаје на територији Царства, а код Хадријанопоља долази до већег окршаја где византијска војска бива потпуно потучена. У јесен 551. године[64] Словени слободно пљачкају, док се византијска војска задовољава мањим чаркама.

Ситуација за Византију постаје повољнија од 591. године, када је млади персијски цар Хозроје II склопио мир са Царством,[65] што је Маврикију дало одрешене руке за офанзивнија дејства како према Словенима тако и према Аварима. Већ 593. године Приск је извојевао значајну победу над Словенима на Дунаву,[66] а исте године савладао и убио словенског *рекса* Мусокија.[67] Током 595. војсковођа Петар, царев брат, победио је и убио Пирагаста, другог словенског вођу, премда је нешто доцније поражен од Словена на реци Хелибакији.[68]

код много јачих и боље организованих војски средњега века, указује на постојање развијене тактике која би морала бити својствена добро организованој војној јединици под јединственим вођством.

[63] Procopii, BG III, 40, 481, 7—483, 15; ВИНЈ I, 48.

[64] Procopii, BG III, 40, 481, 7—483, 15; ВИНЈ I, 48.

[65] *Г. Острогорски*, Историја Византије, Београд 1969, 98. Већ смо скренули пажњу на ову офанзиву Византије 594. године која је покренута преко граница Царства, северно од Дунава. Изгледа да је Маврикије проценио ситуацију у Подунављу као веома драматичну што је захтевало брзу и снажну војну акцију, што нас доводи до питања — зашто је управо тада дошло до овог наглог погоршања на Балкану? Из до сада изложеног закључили смо да је подстрек овој војној кампањи дало необично снажење Словена северно од Дунава које смо покушали да објаснимо постојањем ширег племенског савеза под јединственим вођством, „краљевством" Мусокија. Премда нам византијски писци не потврђују директно ову претпоставку, јер не налазимо податке о постојању једне такве „краљевине", читав сплет догађаја 594/5. године упућује нас управо у том правцу, односно ка закључку да је ова војна акција Царства била инспирисана јачањем влашких Словена што се може објаснити једино њиховим племенским повезивањем у јачу политичку и војну целину. У прилог овој тези можемо подсетити на Римско-Дачки рат који је Рим започео из разлога што су Дачани били једини суседи Царства који су имали организовану државу и, у перспективи гледано, могли у догледно време озбиљније угрозити границе. Дакле, акција је имала превентивни карактер, баш као и Маврикијева офанзива на влашке Словене.

[66] Simocattae, Hist. VI 6—7, 232—233; ВИНЈ I, 113.

[67] Simocattae, Hist. VI 8—9, 235—238; ВИНЈ I, 116.

[68] Simocattae, Hist. VII 5, 254; ВИНЈ I, 119. Јаломица је лева притока Дунава, према *J. Bromberg*, Topon. and hist. miscellanies, Byzantion 12 (1937) 458.

Приликом овог похода поново се сусрећемо са словенским коњаницима који заробљавају групу византијских извиђача.[69]

Од Симокате дознајемо још једну важну вест која се тиче борбеног поретка Словена у биткама на отвореном. Наиме, након победе над Адрагастом, 594. године, Приск шаље Татимера са 300 војника да однесе плен цару. Током пута Татимеров одред напала је група Словена и Симоката каже[70] да Татимер: „немогавши да издржи *фронталну битку*, окрете се у бекство и под изненадном кишом стрела избеже опасност. У то наиђе ромејска пешадија и после жестоке борбе савладају Словене а са 50 заробљеника врате се у логор."

Најзад, након аварских успеха у Далмацији 597. године и опсаде Томија 599/600.[71] Византија покреће велику офанзиву 600. године и на Тиси задаје тежак пораз Аварима, где међу заробљеницима налазимо и Словене.[72] Две године доцније Византија склапа мир са Аварима и по свој прилици овакво стање остаје до почетка Ираклијеве (610—641) владавине.[73]

---

[69] Simocattae Hist. VII 4, 252; ВИНЈ I, 119. Код византијских писаца о Словенима се најчешће говори као о пешадинцима, те је овај податак — да су у Пирагастовој војсци постојала коњичка одељења — од ванредне важности. У питању је био, како се из текста може закључити, мањи одред, који се не помиње у опису главног сукоба. Ако су Словени имали коњичка одељења, она изгледа нису била бројна, јер би свакако била поменута код византијских писаца. Могуће је, наравно, да су овај вид војног организовања Словени преузели од Авара који су им били у суседству. Помен коњичких одељења код Словена и Анта увек је у вези са њиховим ангажовањем у византијској војсци и ово је први пут да су у питању самосталне словенске коњичке јединице. Према расположивим вестима долазимо до закључка да су Словени били претежно пешадија, али да је било и мањих коњичких одељења. Мишљење које износимо заснива се на претпоставци да су византијски писци тежиште проблема на Балкану, све до првих деценија VII века, преламали кроз односе Царства са Аварима који су били изразити коњаници, те стога, када говоре о овој епохи, када је аварска снага лежала у супериорној коњици, Словене третирају у односу према Аварима, па тако и говоре за њих да су били пешадинци. Јер, ако су Словени и располагали коњичким јединицама оне никако нису биле бројне као аварске, па су у поређењу са Аварима византијски писци Словене сматрали за пешадију. Овакав општи став према Словенима међутим сами византијски аутори напуштају када говоре о Словенима у византијској служби.

[70] Simocattae Hist. VI 8, 235, 8 ...ἀντιμέτωπον μάχην... ВИНЈ I, 114. Фронтални сукоб о коме је овде реч говори у прилог развијеној војној вештини Словена, поготову ако узмемо у обзир да се овде ради о сукобу пешадије са коњицом. Претпоставке да су Татимерове трупе биле разбијене услед вишеструке бројне премоћи Словена изгледа да немају основе јер након што се појавила византијска пешадија и победила нападаче домогла се свега 50 заробљеника, што значи да је Словена могло бити, ако не једнако колико и оних у Татимеровом одреду, онда не много више.

[71] Simocattae Hist. VII 13, 267. ВИНЈ I, 121—122.

[72] Simocattae Hist. VIII 3, 289, 11 ...Σκλαυηνῶν χιλιάδες ὀκτώ... ВИНЈ I, 124. Симоката даје податак о 8 000 заробљених Словена, на основу чега изводимо закључак да су Словени, од свих варвара у аварској војсци, далеко најбројнији. Бројнији су чак и од Авара којих је према Симокати заробљено тек 3 000. У Theoph. 282, 23 стоји да је заробљено: „3 000 Авара, 800 Словена (Σκλαυινοὺς δὲ ὀκτακοσίους), 3 200 Гепида и 2 000 осталих варвара."

[73] *F. Barišić*, Proces slovenske kolonizacije istočnog Balkana, ANUBIH XII (1969) 17, сматра да је у време цара Фоке на Балкану владао мир од 602. године па до првих година Ираклијеве владавине. *J. Kovačević*, Arheološki prilog

Као што смо могли приметити из наведених извора, током VI века долазило је до бројних сукоба између Словена и Византије у којима је ратна срећа била често колебљива. Видели смо да су Словени са знатним успехом водили борбе, што је изненађујуће имамо ли у виду њихово наоружање и опрему описану код византијских писаца. Такође, Словени су врло брзо овладали техником опсаде градова, коју су толико добро усавршили да су отпочели, сами или са Аварима, опсаде великих градова као што су Солун и Цариград. Сагледане у целини, борбе између Словена и Византије указују недвосмислено на одређену војну организацију Словена коју ромејски писци или нису довољно добро разумели, или нису желели да је прикажу у позитивнијем светлу, правдајући неуспехе сопствене војске заузетошћу Царства ратовима са Персијом и Готима.[74] Међутим. интензитет грађевинских радова на фортификацијским објектима широм Балканског полуострва стоји насупрот оваквих ставова византијских аутора. Јустинијанова дефанзивна политика у Илирику, базирана на великом броју утврђења и окретању варвара једних против других, одређује сасвим јасно оријентацију Византије у Јустинијановој епохи да се Илирик на сваки начин заштити од упада варвара док се не заврше ратови на истоку и западу. У духу такве војно-политичке оријентације Илирик је морао бити брањен мноштвом утврђења запоседнутим мањим гарнизонима. Снага византијске одбране на лимесу и у унутрашњости Балканског полуострва, како у Илирику тако и у Тракији, није била у великим војним контингентима способним да непријатеља потуку у одлучујућем боју, већ у мноштву утврда чија је изградња и обнова имала за циљ да апсорбује словенску плиму и отупи оштрицу удара. Идеја водиља оваквом концепту одбране свакако је била она да варвари немају довољно техничког знања и војне вештине за опседање тврђава. Међутим, како су догађаји показали, Словени су убрзо овладали техником опсаде, рушећи систематски одбрамбени бедем Византије. У складу са том чињеницом можемо доћи до закључка да су подунавски Словени морали бити добро организовани у војном погледу, под вођством племенских старешина, као и да су, вероватно, могли имати одређена знања по питању тактике, како у бици на отвореном пољу, тако и приликом опсада.

У чему се заправо одражавала војна снага Словена? Прво, будући да су били насељени по тешко приступачним пределима,[75] мочварама и шумама, могли су са лакоћом да одбране своја насеља. Конфигурација земљишта онемогућавала је Аварима, који су пре свега

preciziranju hronologije slovenskog naseljavanja Balkana, ANUBIH XII (1969) 64—66, наводи градове који су остали у склопу Царства до почетка Ираклијеве владавине на основу нумизматичких налаза: Виминацијум, где имамо сачуван један солид Ираклија кован око 613. године; Horeum Margi, један фолис цара Фоке; такође налаз новца из Фокиног доба из села Јарушница код Крагујевца итд.

[74] Procopii, BG III, 29, 423, 3—13; ВИНЈ I, 38, у опису упада Словена из 548. године у Илирик, каже да су Словени освајали потпуно небрањене тврђаве. Односно, Илирик је практично био без војске пошто је главнина била забављена готским и персијским ратовима.

[75] Strategicon, XI 4, 372; ВИНЈ I, 132; *Tactica*, XVIII 108; ВИНЈ I, 261.

коњаници, да их трајније угрожавају, док је такво земљиште спречавало пешадију, каква је била византијска, да развије према Словенима са гледишта војне вештине свакако супериорнији бојни поредак. Друго, Словени су могли да бирају када ће, где и са коликим снагама ударити преко лимеса. Треће, будући свесни свога инфериорнијег наоружања у односу на Византинце, морали су и своју тактику прилагодити сопственим могућностима. Када Псеудо-Маврикије каже[76] да Словени одступају истим путем којим су и кренули на непријатеља, у случајевима када се противник није поплашио, он нам заправо посредно саопштава основну словенску тактику при сукобима на отвореном пољу. Повлачећи се истим путем, они противника маме у унапред припремљену клопку, облика потковице, где чека већи део војске и где противника опкољавају и уништавају. Такав пример имамо приликом опсаде Топира. Да би извели такав маневар они су морали бити далеко више од неуређене руље, која уз дивље крике, без реда, јуриша на противника. То подразумева и војну хијерархију, примитивну, али ипак довољну да од неорганизоване масе створи какву такву војску, што опет мора имати потпору у политичком уређењу ових племена.

Сведочанство о уређености бојног реда код Словена имамо у *Miracula s. Demetrii* I, где писац каже: „Најзад, пошто се показа помоћ самог мученика, варварска војска би натерана у бекство. *Повлачећи се по одељењима* замакоше тамо одакле су дошли.“[77]

Очигледно је да се словенска тактика развијала процесом прилагођавања који је трајао јако дуго. Стога, није за чуђење да су Прокопије и Псеудо-Маврикије писали у негативном смислу о војној умешности Словена, истичући као позитивну вредност само њихову лукавост у способности постављања заседа,[78] што је опет посебна тактика настала из скромних војних могућности у поређењу са њиховим главним противницима, Византинцима и Аварима.

Како се чини, на основу Прокопија и Псеудо-Маврикија, словенска племена су се разликовала у погледу наоружања. Прокопије[79] каже да се Словени оружају малим штитовима и копљима. док Псеудо-Маврикије[80] вели да осим копаља понеки носе и тешко носиве штитове, а служе се и луковима са отровним стрелицама. На основу наших знања о Прокопијевом животу, засигурно знамо да је морао видети словенске плаћенике у Велизаровој војсци и описати их онако како их је доживео. С друге стране, Псеудо-Маврикије,

---

[76] Види нап. 40.

[77] Miracula I, 12, 107, 126, 30—31; ВИНЈ I, 176. ...ἀπεδιώχθη τὸ βάρβαρον αὐτῆς ἡμέρας τῶν τῇδε μερῶν, οὐ παρ' ὀλίγους ὑποχωρῆσαν ἧπερ εἰσέβαλε ... Из овог произилази да су Словени имали врло одређен бојни ред, пошто је овде реч о одељењима. Писац нас, нажалост, не обавештава исцрпније да ли се ту ради о групама различито наоружаних бораца. Сам догађај одиграо се 584. године приликом опсаде Солуна, дакле 16 година пре битке на Тиси где се помињу варварске фаланге, а где знамо, на основу извештаја о заробљеницима, да је било и Словена, како нас обавештава Симоката, види нап. 72.

[78] Procopii, BG II, 26, 268, 15—269, 25; ВИНЈ I, 35—36, где описује начин хватања заробљеника од стране једног словенског плаћеника, припадника Велизарове војске, у Италији.

[79] Procopii, BG III, 14, 358, 5—6; ВИНЈ I, 28.

[80] Strategicon XI 4, 374. ВИНЈ I, 133—134.

који се изгледа борио са Словенима на доњем Дунаву, као виши официр, помиње знатно разноврсније и убојитије наоружање. Помен мача код Менандра, на месту где цитира одговор словенског (антског) вође Даурентија хагановим посланицима, указује на могућност постојања племена у војном погледу боље опремљених. Из овог произилази да су панонски Словени, који су врбовани за рат у Италији,[81] били лошије наоружана група словенских племена, док су они према доњем Дунаву, из Влашке, који се најчешће и помињу како пустоше Илирик а посебно Тракију, припадали групи војно напреднијих. У прилог овом становишту иду и догађаји описани код Прокопија из 550. године, када су два малобројна одреда Словена нанела низ пораза царским командантима и одабраним византијским контигентима, а нападала су управо са доњег Дунава.

У прилог нашем становишту да су словенска племена која су вршила нападе преко лимеса била организована војна снага а не неуређена маса говори и сам Прокопије у неколико наврата. Прокопије вели, говорећи о догађајима из 550. године, да је *војска Словена* прешла Дунав и ступила у борбу са ромејским архонтима у Илирику и Тракији.[82] Описујући догађаје из 548. године, исти аутор такође помиње *војску Словена* која је прешавши Дунав пустошила по Илирику све до Драча.[83] Међутим, Прокопије Словене који провањују преко Дунава понекад назива „масом",[84] као што је то случај са Словенима који 550. прешавши Дунав стижу у близину Ниша, или „мноштвом"[85] када говори о Словенима који пљачкају Илирик у јесен 551. године.[86]

---

[81] Procopii, BG III 13, 352, 17—20; ВИНЈ I, 36 каже да је цар отпремио Нарзеса (највероватније у околину Сингидунума, BG, II 15, 219, 9) да међу тамошњим Херулима врбује плаћенике за рат у Италији. Могуће је да је ту било и Словена, како нас обавештава Симоката, види нап. 72.
су такође били у Италији.

[82] Procopii, BG III, 38, 467, 12—13. ... στράτευμα Σκλαβηνῶν ...; ВИНЈ I, 41.

[83] Procopii, BG III, 29, 423, 3—4. ... Σκλαβηνῶν στράτευμα ...; ВИНЈ I, 38.

[84] Procopii, BG III, 40, 475, 22. ... Σκλαβηνῶν ὅμιλος...; ВИНЈ I, 45.

[85] Procopii, BG IV, 25, 623, 22. ... Σκλαβηνῶν δὲ πολὺς ὅμιλος ... ВИНЈ I, 49.

[86] Несумњиво да Прокопије користи различите термине којима обележава групе Словена управо из неког одређеног разлога. Само једанпут он нам саопштава тачан број нападача, 3 000, а управо их тада назива војском. Међутим, кад говори о нападу на Илирик из 548. године, можемо претпоставити, ако прихватимо да је број од 15 000 византијских војника тачно дат и да су били малобројнији, да је нападача било барем два пута више — 30 000 људи. Поход Словена на Илирик из 551. године завршио се повлачењем нападача преко Дунава. Том приликом Гепиди су за ову услугу (пребацивање Словена чамцима) наплаћивали златник по глави. Чудно би било да су Словени плаћали овако скуп превоз и за своје породице, уколико изразе „мноштво" и „маса" схватимо као провале ратника заједно са њиховим породицама, дакле читавог племена или народа а не само војске. Такође, описујући походе Словена из 550. и 551. год. Прокопије нигде не спомиње њихове породице када говори о кретању варвара. Стога, долазимо до мишљења да Прокопије има на уму искључиво и увек словенску војску а не ратнике и њихове породице. Из истог разлога сматрамо да током прве половине VI века засигурно није могло бити никаквог насељавања Словена у унутрашњост Балканског полуострва. Супротно мишљење да је делимичног насељавања Словена било већ за Прокопијевог времена види *Barišić*, Proces slovenske kolonizacije Istočnog Balkana, 13; *Grafenauer*, o. c. 74.

Започевши почетком VI века походе преко Дунава, Словени су дошли у сукоб са византијском војском примењујући у борби против те силе војно знање које су већ стекли у ранијим периодима. Врло брзо, већ у доба раног периода Јустинијанове владавине, они ступају у византијску војску као најамници или као виши официри, што значи да су их Византинци морали поштовати по питању војног умећа. Сам след догађаја, током VI и VII века, више него јасно говори о стварној снази словенских племена, која готово неспутано пљачкају царске провинције на Балканском полуострву. Очигледно организовани у племенске организације на војном принципу — где је улога поглавара била пре ратна функција — они показују завидан ниво познавања тактике. Како смо видели из бројних примера, Словени успешно воде борбе на отвореном пољу, како у случају када су малобројнији, тако и у случају када их има знатно више него противника. Стога, могло би се рећи да је словенско освајање балканског простора и преотимање неких провинција Царству потрајало преко једног столећа не услед војне инфериорности Словена, већ пре захваљујући жилавости и отпорности саме Византије. Баш као што се и римско царство дуго са успехом бранило од упада германских и хунских народа, те тек после дуге и исцрпљујуће борбе подлегло, тако је и Византија препустила Балканско полуострво Словенима после упорне и исцрпљујуће борбе.

У познијим деценијама VII века уочавамо даљи напредак војне вештине Словена који, након нестанка Авара са историјске сцене Илирика, сами предузимају велике опсаде Солуна. Реч је о збивањима из 677. године када неки словенски мајстор припрема изградњу велике опсадне куле помоћу које ће град бити освојен.[87] Међутим, овде више није реч о потпуно варварским Словенима, већ о трајно настањеним племенима која све ређе предузимају пљачкашке походе, тргују са својим суседима Грцима, те временом постају и сами жртве византијских казнених експедиција. Стога, наше интересовање за војну снагу Подунавских Словена завршава се првим деценијама VII века када они почињу трајно насељавање Илирика. Од тог тренутка они путем олакшане комуникације са Ромејима развијају нову, савременију војну вештину, онакву каква је настајала по свим државама феудалне Европе раног средњег века.

[87] Miracula II, 4 272, 4 218; ВИНЈ I, 207. Овај покушај је пропао пошто је мајстор изненада полудео и доцније прешао Солуњанима.

Tibor Živković

SUR L'ORGANISATION TRIBALE ET LA PUISSANCE MILITAIRE DES SLAVES DU BASSIN DANUBIEN AU VIème ET VIIème SIÈCLE

Les incursions des tribus slaves à travers le bas Danube au VIème et dans la première moitié du VIIème siècle, au début efficacement contenues, aboutirent à l'installation durable des nouveaux venus et à la création des premières organisations étatiques des Slaves du sud dans la péninsule balkanique. Afin de pouvoir lutter avec succès durant plus d'un siècle contre un adversaire aussi bien organisé que ne l'était assurément Byzance, les Slaves devaient eux aussi disposer d'une bonne organisation et d'un équipement militaire suffisant. Les informations fournies par Procope nous apportent quelques détails sur l'armement des Slaves confirmant qu'il s'avérait indéniablement très modeste comparé à l'équipement militaire byzantin. Toutefois, décrivant les combats en Illyrique ou en Thrace, Procope démontre que les tribus slaves étaient tout à fait capables de l'emporter sur des troupes d'élites de l'Empire. L'exemple du siège réussi de la ville de Topir ne fait que confirmer notre supposition selon laquelle les Slaves disposaient de forces relativement bien organisées au sein desquelles devait exister une réelle hiérarchie.

La puissance militaire des peuples du VIème et VIIème siècle dépendait indéniablement du degré d'organisation des tribus les constituant. Conformément à cela la puissance militaire des Slaves, qui selont toute évidence n'était pas négligeable, semble elle aussi refléter une certaine hiérarchie et organisation tribale. En ce sens nous avons tenté de reconstituer l'espace situé au nord du bas-Danube, à savoir l'aire où s'étendait la création «étatique» du «rex» Mousochia avec les souverains qui lui étaient subordonnés et leurs territoires. La surface du territoire contrôlé par Mousochia pouvait couvrir de 3000 à 6000 kilomètres carrés. Entre d'autres termes il s'agissait lâ en fait d'une véritable Sclavinie formée dans les dernières décennies du VIème siècle. La mention de chefs slaves portant certains titres, Piragast et Ardagast, qui semble avoir été soumis au commandement suprème du «rex» révèle l'existence d'une création étatique parfaitement organisée sur le principe dit de «démocratie militaire». Il est ainsi possibe de conclure que les Slaves étaient nettement mieux organisés que ne le rapportent Procope et le Pseudo-Maurice.

L'analyse de la stratégie militaire des Slaves, établie en se fondant avant tout sur leurs propres possibilités matérielles, révèle de même l'existence d'une excellente* organisation militaire, compte tenu qu'ils devaient faire face à deux principaux adversaires, les Avars et les Byzantins, assurément supérieurs du point de vue militaire.

La conviction profondément enracinée voulant que les Slaves combattaient exclusivement à pied semble elle aussi pouvoir faire l'objet d'une sérieuse révision. En effet, Procope lui-même fait état de cavaliers slaves servant dans l'armée byzantine en Italie au cours des guerres contre les Goths, tandis que Théophilacte Simokattès note l'engagement

d'un groupe de cavaliers slaves au cours de la première campagne de Priscus en 595. Chronologiquement c'est entre ces deux auteurs qu'écrit Agathias qui nous parle de Dabrageza, officier Ante commandant une unité de cavaliers dans l'armée byzantine. Compte tenu que les Byzantins n'avait pas coutume de lever des troupes non entraînées, il est permis de conclure que les Slaves avaient une expérience du combat à cheval dès les premières décennies du VIème siècle.

L'observation de l'organisation sociale des tribus slaves au VIème et dans la première moitié du VIIème nécessiterait d'apporter une réponse à une question restée jusqu'à présent sans réponse satisfaisante, à savoir — pourquoi Byzance n'a jamais versé aux Slaves, tout comme aux Avars, un tribu annuel? Une réponse correcte à cette question contribuerait grandement à éclaircir les rapports existant entres les Avars et les Slaves.

Pour finir, il convient de mentionner deux formules employées par Procope pour désigner les groupes de Slaves qui faisaient irruption sur le territoire de l'Empire. Cet auteur utilise d'ordinaire les expressions «myriade de Slaves» et «armée slave». L'emploi du terme «armée» est en soi une preuve suffisante attestant le degré d'organisation des tribus slaves.

Зборник радова Византолошког института XXXV, 1996.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XXXV, 1996

УДК 949.502 (=862) (=861) (093.2)"06/07"

БОЖИДАР ФЕРЈАНЧИЋ

ДОЛАЗАК ХРВАТА И СРБА НА БАЛКАНСКО ПОЛУОСТРВО

(ОСВРТ НА НОВА ТУМАЧЕЊА)

Може се слободно казати да је у нашој и иностраној историографији мало о коме питању толико писано и расправљано као о сеоби Хрвата и Срба на Балканско полуострво, што је сасвим разумљиво, јер су од раног средњег века до наших дана два суседна народа обележила историју тога простора. Као и увек када се ради о важним питањима у историји појединих народа, тако су и о доласку Хрвата и Срба писали квалификовани стручњаци, али и родољубиви аматери, чија претходна знања нису била довољна да би дали убедљиве и научно засноване одговоре на многа важна питања. У настојању да овом приликом сакупим и прикажем истраживања која су се током последњих деценија бавила у наслову споменутим проблемом, узимаћу у обзир само радове засноване на провереним и поузданим методолошким темељима историографије, а оне које су писали неспремни аматери оставићу по страни.

Прилазећи постављеном задатку, најпре ваља нагласити да о доласку Хрвата и Срба на Балканско полуострво говори само један извор, чувени Спис о народима цара Константина Порфирогенита (913—959), познатији под именом De administrando imperio, како га је не баш сасвим прикладно назвао његов први издавач холандски класичар J. Меурсиус (1611). Спис DAI настао је средином X столећа (између 948. и 952. године), а био је намењен царевом сину и наследнику Роману II као упутство за обављање тешких дужности које су га очекивале на царском трону. Дело уствари представља трактат о спољној политици царства и садржи мноштво драгоцених података о народима који су живели на територији Византије или уз њене границе. Те вести су у науци дуго и помно проучаване, а резултати таквог труда многих стручњака сакупљени су у драгоценим коментарима придодатим уз ново критичко издање царевог трактата.[1] Сасвим је разумљиво да су особиту пажњу вазда при-

[1] Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio II. Commentary, ed. by *R. J. H. Jenkins, F. Dvornik, B. Lewis, Gy. Moravcsik, D. Obolensky, S. Runciman*, London 1962 (даље цитирано као Commentary). Види и богат коментар у:

влачила она поглавља царевог списа (29—36) која говоре о Далмацији, Хрватима, Србима и другим јужнословенским племенима. Резултати ранијих тумачења тих царевих вести изнети су у коментарима наведених поглавља списа DAI.[2] Оно што је о томе речено у новије време биће и предмет моје пажње у овом прилогу.

Међутим, пре но што приступим том послу, желео бих да макар само назначим неке нове тонове који су присутни у општим судовима о спису DAI. Јер, за разлику од раније преовлађујућих оцена да се овај спољнополитички трактат поверљивог карактера само условно може наводити као дело Константина Порфирогенита, почело је да јача уверење да је много значајнија била царева улога у његовој коначној редакцији. О томе сведочи пре свега увод, који је свакако написао сам Константин Порфирогенит, као и низ места у спису у којима се он обраћа сину и наследнику Роману II.[3] У спису DAI јасно се разазнају неколико целина: први део је упутство за спољну политику царства према северним народима и Скитима, а други је дипломатско упутство за деловање на тим просторима; трећи и најобимнији део говори о народима који окружују царство, а четврти описује унутрашње промене у држави Ромеја.[4]

Пошто нас овом приликом посебно занимају она поглавља списа DAI која говоре о Хрватима, Србима и другим јужнословенским племенима, подсетићемо да су у последње три деценије учињени многи значајни покушаји да се ти делови боље и потпуније објасне а у оквиру једног тако разуђеног дела какав је Спис о народима цара Константина Порфирогенита.[5] Занимање за даља испитивања и потпунија објашњења вести које о Хрватима и Србима дају поглавља (29—36) царевог списа сасвим су разумљива, јер би се без њих мало шта знало о њиховом доласку на Балканско полуострво, као и о њиховој историји у времену од VII до X столећа.[6] Извесно је да та материја захтева нова истраживања, јер питање

Константин Багрянородный Об управлении империей, текст, перевод, комментарий под редакцией *Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева*, Москва 1989 (даље цитирано као *Литаврин—Новосельцев*).

[2] Византиски извори за историју народа Југославије II, Београд 1959 (*Б. Ферјанчић*); Commentary 93—142 (*F. Dvornik*); *Литаврин—Новосельцев* 361—388.

[3] О царевој улози у редакцији списа види: *Gy. Moravcsik*, Byzantinoturcica. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker I, Berlin 1963, 361, 365; *H. Hunger*, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner I, München 1978, 363; *Литаврин—Новосельцев* 24, 26.

[4] Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio, greek text edited by *Gy. Moravcsik*, english translation by *R. J. H. Jenkins*, Washington 1967, 11 (даље цитирано као DAI); *Литаврин—Новосельцев* 24.

[5] *Р. Новаковић*, Нека запажања о 29. и 30. глави списа De administrando imperio, Ист. часопис 19 (1972) 5—54; *Б. Ферјанчић*, Структура 30. главе списа De administrando imperio, Зборник радова Византолошког института 18 (1978) 61—80; *Љ. Максимовић*, Структура 32. главе списа De administrando imperio, ЗРВИ 21 (1982) 25—32: *Nada Klaić*, Najnoviji radovi o 29, 30 i 31 poglavlju u djelu DAI cara Konstantina Porfirogeneta, Starohrvatska prosvjeta 15 (1985) 31—60: *Б. Ферјанчић*, Далмација у спису De administrando imperio — врела и путеви сазнања, ЗРВИ 30 (1991) 9—21.

[6] То се исправно понавља у Commentary 94.

доласка Хрвата и Срба на Балканско полуострво још није коначно проучено и треба осветлити још низ нејасних питања.[7]

Прелазећи у правом смислу речи на тему овог прилога, неће бити на одмет да најпре подсетимо на оно што цар писац каже о доласку Хрвата, јер се тиме држимо и реда његове приче по којој су се на Балканско полуострво најпре населили Хрвати па онда и Срби. На почетку 31. поглавља пише да Хрвати, који станују у Далмацији, воде порекло од некрштених Хрвата, названих и Белих, насељених с оне стране Турске (Угарске), близу Франачке а пограничних са Словенима, некрштеним Србима. Хрвати су пре Срба пристигли византијском цару Ираклију и по његовој заповести заратили против Авара који су пре тога прогнали Романе из земаља названих Хрватска и Србија. Ратујући по царевој заповести против Авара, Хрвати су их истерали из земаља у којима сада станују. Тада је Хрватима владао отац кнеза (архонта) Порге.[8] Међутим, у спису DAI се још на једном месту говори о доласку Хрвата на Балканско полуострво: у 30. поглављу, које има посебно место у царевом делу, а посвећено је, бар како наслов каже, области (теми) Далмацији, прича се да су у време када су Авари освојили Салону Хрвати, односно Бели Хрвати (Βελοχρωβάτοι) становали с оне стране Баварске (Багибарије). Од тих Хрвата одвојио се један род — петоро браће и две сестре (Клукас, Ловелос, Косениц, Мухло, Хрват, Туга и Буга), дошао је у Далмацију коју су држали Авари; заративши против њих, Хрвати су једне побили а друге потчинили, па су завладали овом земљом, односно Далмацијом.[8a]

Као што се из овде сажето изнетих вести разабире, у спису DAI постоје две верзије приче о доласку Хрвата на Балканско полуострво које се разликују у неким значајним стварима. У причи из 31. поглавља присутан је византијски цар Ираклије (610—641) уз чију дозволу су Хрвати пристигли у Далмацију, победили Аваре, који су претходно освојили ову област, па су се после победе и сами у њој населили. С друге стране, прича из 30. поглавља такође наглашава да су Хрвати дошли у Далмацију, победили Аваре и овде се трајно населили, али нема спомена о било каквој улози византијског цара Ираклија у овом процесу. Одавно постављеним питањем односа између две споменуте верзије бавили су се и историчари новијег времена, заступајући претежно старије оцене да предност ваља дати исказу из 30. поглавља. Ту причу о сеоби Хрвата записао је неки византијски човек из далматинских градова који је свакако био близак Хрватима, па је од њих и чуо како и када су пристигли у Далмацију. На другој страни стоји прича из 31. поглавља у коју је тенденциозно уплетен византијски цар Ираклије по чијем наређењу су Хрвати и пристигли

[7] *B. Zastérova*, Hlavní problémy z počátku dějin slovanských narodů, Vznik a počátky Slovanů I, Praha 1956, 43.

[8] DAI, c. 31, 1. 1—20; Виз. извори II, 37 сл. (*Б. Ферјанчић*).

[8a] DAI, c. 30, 1. 61—68; Виз. извори II, 30 (*Б. Ферјанчић*).

у Далмацију.[9] Она не заслужује пажњу као историјско врело за насељавање Хрвата на Балканско полуострво, јер је настојала да у читаву ствар уплете византијског цара Ираклија и да му у њој припише најважнију улогу.

У тумачењу вести о сеоби Хрвата најпре се поставило питање локализације њихове прадомовине, односно Беле Хрватске, а ваља нагласити да су и новија истраживања овде остала на старим гледиштима сажетим у радовима Б. Графенауера који је прихватио доказе Љ. Хауптмана о томе да се прадомовина Хрвата налазила у области око Кракова.[10] Много више занимања историчари су показали за нека друга питања везана за досељење Хрвата: време и начин њиховог доласка на Балканско полуострво.

Пошто је већина истраживача прихватала тезу да су Хрвати пристигли у Далмацију ускоро после пада Салоне и других градова у руке Словена и Авара, ваља напоменути да је предложена и нова хронологија овог важног догађаја, који је у старијој литератури — још од толико заслужног Ф. Булића — датиран у време око 615. године.[11] Резултати новијих археолошких истраживања у Солину установили су налазе новаца византијског цара Ираклија (610—641), што дозвољава ревизију прихваћене хронологије пада Салоне: град су по свој прилици Словени и Авари освојили нешто пре 639. године.[12]

[9] Такве оцене споменутих верзија поновљене су у: Commentary 100 sq., 114 sq; *Nada Klaić*, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb 1971, 133, 137; *L. Margetić*, Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata, Zbornik Hist. zavoda JAZIU 8 (1977) 31, 48, 61; *Литаврин—Новосельцев* 368—370. Ту тезу делимично заступа и *M. Suić*, Ocjena radnje L. Margetića: Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata, Zbornik Hist. zavoda JAZIU 8 (1977) 91.

[10] *B. Grafenauer*, Prilog kritici izvještaja Konstantina Porfirogenita o doseljavanju Hrvata, Hist. zbornik 5 (1952) 36. Ф. Дворник се само кратко изјаснио да се прадомовина балканских Хрвата налазила на територији Чешке, што су прихватили и руски коментатори списа DAI. Cf. Commentary 98; *Литаврин—Новосельцев* 370, 375, н. 14. Иако се није посебно бавио питањима најстарије историје балканских Хрвата, Р. Новаковић је у расправама о доласку Срба дотицао и питање локализације Беле Хрватске. Најпре је помислио да су Бели Хрвати, баш као и Бели Срби, били насељени око реке Лабе одакле су могли добити епитет Бели (Albis — Бела); тиме су их странци разликовали од других, односно балканских Срба и Хрвата. Уп. *Р. Новаковић*, Одакле су Срби дошли на Балканско Полуострво (Историјско-географско разматрање), Београд 1977, 37. Међутим, исти аутор је у другим приликама био склон да прадомовину Хрвата локализује у крај око горњег тока Висле. Уп. *Р. Новаковић*, Да ли су сви Захумљани Срби?, Ист. часопис 22 (1975) 95 сл.; *исти*, Одакле су Срби дошли 41—43.

[11] О томе в. Виз. извори II, 11., н. 11 *(Б. Ферјанчић)*. Ту хронологију прихвата и *L. Waldmüller*, Die ersten Begegnungen der Slawen mit dem Christentum und den christlichen Völkern vom VI. bis VIII. Jahrhundert. Die Slawen zwischen Byzanz und Abendland, Amsterdam 1976, 250—252 који у опису освајања Салоне наводи само причу Томе Архиђакона.

[12] *J. Marović*, Reflexions about year of the Destruction of Salona, Vjesnik hrvat. arheol. društva 77 (1984) 293—314. Ту хронологију прихватају *V. Koščak*, Dolazak Hrvata, Hist. zbornik 40 (1987) 345 sl., 349 (уз исправну опаску да J. Маровић погрешно закључује да су Салону освојили Хрвати), као и *I. Goldstein*, Bizant na Jadranu, Zagreb 1992, 92 sl. Треба напоменути да је још стари И. Лучић помишљао на касније датирање словенско-аварског освајања Салоне. Уп. *Bruna Kuntić-Makvić*, Kako je Ivan Lučić prikazao dolazak Hrvata u djelu

У тумачењу вести о сеоби Хрвата историчари су и даље били склони да поверење указују само причи која постоји у 30. поглављу списа DAI, насталој по казивању хрватске народне традиције.[13] Крупне промене у то устаљено мишљење унео је храбри и за нова смела решења увек спремни Л. Маргетић који је и сам био уверен да праву изворну вредност има само прича о сеоби Хрвата из 30. поглавља. Л. Маргетић понавља констатацију да редови 30. поглавља не говоре о Ромејима и њиховом василевсу као одлучујућем чиниоцу у доласку Хрвата на Балканско полуострво, али је одмах спреман да у причи о томе препозна другог чиниоца — Франке. Л. Маргетић је уверен да је улогу Франака открио баш у причи о сеоби Хрвата из 30. поглавља, иако се она, по нашој скромној оцени, из ње не може ни наслутити. Дакле, по уверењу Л. Маргетића Хрвати су пристигли у Далмацију по налогу Франака, а онда из тог уверења проистичу и његове сасвим чудне комбинације. Хрвате су у Далмацију најпре упутили Авари, који су по речима Константина Порфирогенита освојили далматинске градове и населили се у њиховом залеђу. Авари су послали Хрвате да замене њихове војничке посаде у Лици, западној Босни и Далмацији око Задра и Сплита; Авари су одатле повукли своје чете да би се боље припремили за одлучујући рат са Франциma.[14] Међутим, ако су Хрвати пристигли у Далмацију по налогу Франака, онда би, како уочава Л. Маргетић, требало померити и време њиховог доласка који се није збио у првој половини VII века непосредно после словенско-аварског освајања Салоне, већ крајем VIII столећа око 795. године, када је и почињао одлучујући обрачун Карла Великог са Аварима.[15]

De regno Dalmatiae et Croatiae, Hist. zbornik 38 (1985) 131—166; *Koščak*, Dolazak Hrvata 346—348. Не наводећи изворне податке, *Новаковић*, Одакле су Срби дошли 59, 61 тврди да је Салона разорена 602. године, а да су Аваро-Словени најкасније 582. године освојили велики део римске провинције Далмације, стигавши до реке Цетине.

[13] Оправданост уверења да 30. глава искључиво почива на хрватској народној традицији оспоравао је *Ферјанчић*, Структура 30. главе 61—80.

[14] *Margetić*, Konstantin Porfirogenet 23, 60 sl.

[15] У каснијем раду Л. Маргетић се присетио да би личност хрватског архонта Порге из 31. главе царевог списа могла поткрепити његову тезу, јер да подсетимо: тамо се каже да су Хрвати дошли у Далмацију за Поргиног оца, а да их је цар Ираклије покрстио за време архонта Порге (DAI, c. 31, 1. 20—24; Виз. извори II, 40—42 — *Б. Ферјанчић*). У 30. глави пише да су Хрвати покрштени за кнеза (архонта) Порина (DAI, c. 30, 1. 87—90; Виз. извори II, 32 сл. — *Б. Ферјанчић*). Полазећи од одавно исказане претпоставке да се под Поргом и Порином крије хрватски кнез Борна, Л. Маргетић је све то лепо уклопио у своју комбинацију: ако су Хрвати покрштени за време Порина, односно Борне, онда би њихов долазак у Далмацију под Борниним оцем заиста могао пасти у крај VIII столећа. Уп. *L. Margetić*, Još o pitanju vremena dolaska Hrvata, Zgod. časopis 42, 2 (1988) 235 sl. У наведеном раду Л. Маргетић је за час помислио да су Хрвати можда пристигли у Далмацију 70-тих година VII века „kada dolazi do vala novih snaga koje nadiru u Panoniju i koje daju temelj snazi Drugom avarskom kaganatu." С тим у вези је и продор Бугара под Аспарухом (679—80), као и сеоба Кувера из Срема у околину Солуна. Међутим, у питању је само кратка недоумица Л. Маргетића, јер се он убрзо вратио предложеној хронологији доласка Хрвата крајем VIII века. Уп. *Margetić*, Još o pitanju vremena 239.

Л. Маргетић је утрошио много труда у анализи података византијских и западних извора о односима Ромеја и Авара у доба цара Ираклија, не би ли дао још неки доказ свом тумачењу времена и начина доласка Хрвата у Далмацију. Желео је да побије сваку могућност да су Хрвати на путу из прадомовине према југу 622/3. године прошли кроз територију Првог аварског каганата, како је то на основу посматрања византијско-аварских односа претпостављао Б. Графенауер.[16] После детаљног образложења своје хронологије Л. Маргетић закључује да је за то питање спис DAI другоразредан извор, који почива на народној традицији, а његово излагање само се може допунити подацима прворазредних извора од којих Л. Маргетић нажалост не наводи ниједан, иако је био искључиво оштар према цару писцу.[17] Идеје Л. Маргетића о доласку Хрвата изазвале су одређене реакције, пре свега М. Суића који је с правом посумњао у њихову вредност и сматрао да нема праве основе за сумњу у веродостојност приче цара Константина Порфирогенита о доласку Хрвата у Далмацију после пада Салоне и других градова на далматинској обали. М. Суић напомиње да је Л. Маргетић сувише веровао кондензованој хронологији хрватске народне традиције записане у 30. глави списа DAI: она је догађаје који су се збили у току дужег временског периода сажела у трајање једне генерације, како то обично и чине народна предања. Оцењујући и оно што је о сеоби Хрвата речено у 31. глави, М. Суић прихвата ранију тезу да је овде тенденциозно наглашена улога цара Ираклија, али верује да су Хрвати ипак за његове владе пристигли у Далмацију.[18] О идејама Л. Маргетића расправљао је и П. Штих, оценивши да оне подразумевају да се за само 27 година десило много важних догађаја у римској Далмацији: Хрвати су најпре победили Аваре, затим били слободни, па су дошли под Франке, а затим су 7 година ратовали против њих и ослободили се од њихове власти. Зато П. Штих сматра да се ваља вратити ранијем тумачењу царевих вести, односно да су Хрвати приспели у Далмацију после пада Салоне и других градова Далмације, а за владе цара Ираклија.[19]

Може се мирно казати да је још веће вратоломије око времена и начина доласка Хрвата чинила толико заслужна Нада Клаић. Она је најпре прихватала овде већ споменута уверења да је веродостојна прича коју о доласку Хрвата даје анонимни аутор 30. по-

[16] *Grafenauer*, Prilog kritici 43 sl.; *Margetić*, Konstantin Porfirogenet 31 sl., 43—46; *isti*, Još o pitanju vremena 235. *Waldmüller*, Begegnungen 305 sq. наводи само верзију из 30. поглавља о сеоби Хрвата који су приспели на Балканско полуострво између 622. и 627. године. Побијајући доказе Л. Маргетића, М. Суић верује да су 622/3. године Хрвати могли проћи кроз Панонију, јер је то време трајне напетости односа Византије и Авара. Авари су 626. године велики део снага пребацили према Цариграду, па су Хрвати на путу према југу могли да прођу западним крилом аварске државе. Уп. *Suić*, Ocjena radnje 95 sl.

[17] *L. Margetić*, Još o dolasku Hrvata, Hist. zbornik 38 (1985) 238; *isti*, Još o pitanju vremena 235, 239.

[18] *Suić*, Ocjena radnje 91 sl.

[19] *P. Štih*, Karantanija = stara domovina Hrvata, Zgod. časopis 41, 3 (1987) 533 sl.; *isti*, K polemiki o vprašanju časa prihoda Hrvata, Zgod. časopis 43, 1 (1990) 111—117.

главља, а Хрвати су на путу према југу 622/3. године прошли кроз аварску државу у Панонији.[20] Међутим, касније је Нада Клаић била спремна да прихвати хронологију доласка Хрвата коју је предложио Л. Маргетић — крај VIII столећа, а потпуно је као неистинито одбацила оно што о доласку Хрвата каже спис DAI, чак и причу из 30. поглавља у коју је раније без резерве веровала. Причу о Хрватима у VII веку и њиховом рату са Аварима измислио је Константин Порфирогенит, а сами Хрвати нису ништа знали о својој прадомовини у далеком VII столећу. Далматински Хрвати јављају се у историји почетком IX века, због чега је и тачна хронологија њиховог доласка на Балканско полуострво коју даје Л. Маргетић.[21] Ако су Хрвати стигли у Далмацију крајем VIII столећа, а њихова прадомовина се тада налазила под влашћу Франака, онда је извесно да је у питању само могла бити Карантанија у којој су они тада боравили. При томе Нада Клаић подсећа на одавно познате податке о Хрватима у Карантанији,[22] наглашавајући да текст Константина Порфирогенита не противуречи овом закључку: ту се не каже да су Хрвати пристигли у Далмацију из Беле Хрватске, већ само да одатле воде порекло.[23]

На нове идеје Наде Клаић критички се осврнуо словеначки историчар П. Штих који признаје да у повељама друге половине

---

[20] *Nada Klaić*, Marginalia uz problem doseljenja Hrvata, Razprave SAZIU V (=Hauptmanov zbornik) 1966, 19—36.

[21] *Nada Klaić*, O problemima stare domovine, dolaska i pokrštenja dalmatinskih Hrvata, Zgod. časopis 39, 4 (1984) 255, 258. Коментаришући на нов начин две верзије приче о доласку Хрвата, Нада Клаић сматра да је непознати писац 30. поглавља избацио цара Ираклија из приче не би ли се тако осветио цару лажову Константину Порфирогениту. Уп. *Klaić*, O problemima 264. Чини се да је Р. Катичић добро оценио да је Нада Клаић „temeljno revidirala svoja shvaćanja o najranijoj povijesti Hrvata, pri čemu joj je kritičnost već očito bila popustila". Уп. *R. Katičić*, Uz početke hrvatskih početaka, Split 1993, 236. То је она изложила и у раду Eine erfolgreiche neue Theorie für Frühgeschichte der Slaven, Festschrift für H. Kunstmann, München 1989, 231—238.

[22] О томе в. *S. Antoljak*, Hrvati u Karantaniji, Годишен зборник на Филоз. факултет во Скопје 9 (1956) 15—38; *B. Grafenauer*, O Hrvatima u Karantaniji, Hist. zbornik 11—12 (1958/9) 208—231.

[23] *Klaić*, O problemima 261 sl. Ваља подсетити да је још стари *A. Pavić*, Cara Konstantina VII. Porfirogenita De administrando imperio glave 29—36, Zagreb 1906, 15 тврдио да су Хрвати дошли из Карантаније, али у време цара Ираклија. Уп. *Košćak*, Dolazak Hrvata 353. Немачки филолог Х. Кунстман такође је заступао идеју да су Бели Хрвати цара Константина Порфирогенита живели у Карантанији а као један од доказа служи му и вест из 30. поглавља да су Хрвати, који су остали у прадомовини, живели у суседству Франака. Cf. *H. Kunstmann*, Wer war die Weisskroaten des byzantinischen Kaisers Konstantinos Porphyrogenitos?, Die Welt der Slaven 29 (1984) 111—122. О томе в. *Katičić*, Uz početke 242. Р. Новаковић је заступао сличне идеје да су Хрвати, кренувши из своје прадомовине, боравили негде на граници балканских провинција одакле су ратовали са Аварима. Уп. *Новаковић*, Одакле су Срби дошли 63 сл. Пред крај живота Нада Клаић је поново променила своје судове о сеоби Хрвата, прихвативши идеје немачког филолога Х. Кунстмана да су Хрвати уствари из крајева Балканског Полуострва кренули према северу. Нада Клаић је веровала да су Хрвати живели у залеђу Велебита а Срби око Уне и Врбаса, па су у VI веку са Аварима кренули у средњу Европу. Један део Хрвата и Срба остао је у старом крају. Уп. *Nada Klaić*, Oko 20. — 12. II, 1987, 7.

X века постоје подаци о жупи Хрвата у Карантанији, а у другој половини XI столећа се говори о хрватској десетини.[24] Међутим, П. Штих упозорава да та жупа није била пространа, па као таква није ни могла бити прадомовина Хрвата који су касније пристигли на Балканско полуострво. С друге стране Нада Клаић није била доследна у тумачењу вести 30. главе списа DAI, јер најпре каже да у X веку Хрвати нису ништа знали о својој прадомовини пре три века, а одмах затим тврди да су у традицији сачували успомену на Франке који су их као зла коб пратили у старој а и у новој домовини.[25]

Иако су се, како смо видели, јавиле извесне сумње у веродостојност вести цара Константина Порфирогенита о сеоби Хрвата, може се казати да су се нека новија истраживања кретала у супротном правцу. То је, пре свега, учинио П. Штих, кренувши од извора — списа DAI, али само од верзије у 30. поглављу где се каже да су Хрвати дошли у Далмацију после освајања Салоне од стране Словена и Авара, дакле за владе цара Ираклија. То је било довољно цару Константину Порфирогениту да придода да су Хрвати овде пристигли и победили Аваре по наређењу ромејског цара Ираклија.[26] Такво мишљење о веродостојности приче о сеоби Хрвата садржане у 30. поглављу, које почива на хрватској народној традицији, прихватили су и руски коментатори у новом преводу царевог списа.[27] Недавно је И. Голдштајн поново разматрао питање досељења Хрвата, исправно као главно врело наводећи Константина Порфирогенита, али се чини да ипак даје предност верзији која о томе постоји у 30. поглављу царевог списа.[27a]

Ако смо у уводном делу овог прилога констатовали да се у новијим истраживањима постепено враћало поверење у вредност читавог списа DAI као врела за историју низа народа који су живели уз границе царства Ромеја, слично се може рећи и за његове вести о доласку Хрвата на Балканско полуострво. Чини се да је у том значајном послу најдаље отишао Р. Катичић, исправно нагласивши да о доласку Хрвата у Далмацију говоре три извора: Константин Порфирогенит, поп Дукљанин и Тома Архиђакон, али је био спреман да изричиту предност да цару писцу који је донео и најстарију верзију о том значајном догађају.[28] Друга заслуга Р. Катичића је у томе што је подсетио на важну околност да је и 31. поглавље део списа DAI, па да према томе обе верзије приче о доласку Хрвата ипак потичу из истог дела. На то се у стручној литератури готово заборавило, па се прича о доласку Хрвата из 30. поглавља, која је приписивана анонимном писцу, сматрала јединим поузданим врелом, а цар Константин Пор-

---

[24] За изворне податке и основну литературу о томе в. *Štih*, Karantanija 539, n. 67.

[25] *Štih*, Karantanija 536.

[26] *Štih*, Karantanija 534 sl.; *isti*, K polemiki 112 sl.

[27] *Литаврин—Новосельцев* 376, н. 4.

[27a] *I. Goldstein*, Hrvatski rani srednji vijek, Zagreb 1995, 87—89.

[28] *Katičić*, Uz početke 261 где се духовито напомиње да је још И. Лучић поклањао поверење вестима Константина Порфирогенита о доласку Хрвата.

фирогенит, који је писао 31. поглавље и који је у свему желео да истакне улогу цара Ираклија, проглашен је лажовом.[29] Сматрајући да се обе приче о сеоби Хрвата — она из 30. али и она из 31. поглавља списа DAI — могу прихватити као веродостојне, Р. Катичић закључује да су Хрвати пристигли у Далмацију као федерати у споразуму са византијским царем Ираклијем.[30] Није без значаја напоменути да су и неки други истраживачи ране хрватске повести помишљали да су Хрвати дошли у Далмацију у споразуму са царем Ираклијем, јер је без таквог позива тешко објаснити њихов покрет са севера, а позив се потпуно уклапа у столетну политику Римског царства које је једне варваре користило у борби против других.[31] Најзад, недавно је и И. Голдштајн обазриво веровао у извесну улогу цара Ираклија, односно Византије у насељавању Хрвата, прихвативши идеју Р. Катичића да су дошли као федерати царства Ромеја.[31a]

Идући редом излагања списа DAI, сада ћемо се позабавити доласком Срба на Балканско полуострво и тумачењима која су се о том питању јавила у новијим истраживањима. Међутим, прет-

---

[29] *Katičić*, Uz početke 250. Аутор сматра да су 29. и 31. глава царевог списа састављене због Бугара, па се у њима истиче да су Хрвати увек признавали власт ромејског цара а никада Бугара; то се може рећи само за 31. главу јер о томе у 29. глави нема спомена, а Бугари се чак и не наводе. С друге стране 30. глава настала је због Франака: ту се каже да су Хрвати некада били под њима, али да су се онда ослободили од франачке власти.

[30] *Katičić*, Uz početke 47—49. О Хрватима као византијским федератима в. и *R. Katičić*, Οἱ ἀρχὲς τῆς κροατικῆς παρουσίας στὴν Ἀδριατική, Ἠπειρωτικὰ χρονικά 24 (1982) 52—65. Доказе за своју теорију Р. Катичић је потражио у адресама писама царева Ромеја околним владарима а које су забележене у Спису о церемонијама цара Константина Порфирогенита: ту је кнез (архонт) Хрвата наведен пре српског а и пре других јужнословенских владара (Constantini Porphyrogeniti De cerimoniis aulae byzantinae I, ed. *J. Reiskius*, Bonnae 1829, 611). Касније, а особито за цара Василија I (867—886) првенство је припало Србима „koji su za Bizant tada bili kudikamo važniji". Уп. *Katičić*, Uz početke 49 sl. Иако ове комбинације изгледају примамљиве, чини се да аутор заборавља на време када је сачињена листа споменутих адреса у Спису о церемонијама: у питању је средина X века. С друге стране, Хрвати су споменути на првом месту и у спису DAI. Ваља напоменути да је већ Мирјана Ћоровић-Љубинковић помислила да су Хрвати а и Срби као федерати насељени у споразуму са царем Ираклијем, што је било сасвим у духу византијске политике према околним народима, наслеђеном од Рима; Хрвати и Срби су населили важну територију „залеђа јадранског пута". Уп. Мирјана Ћоровић-Љубинковић, Односи Словена централних области Балкана и Византије од VII до XII века, Материјали 9, Београд 1972, 88—90.

[31] *Košćak*, Dolazak Hrvata 355. Хрвати су „kao narod konjanika i stočara" на позив цара Ираклија запосели Норик, Савску Панонију, Далмацију, Превалитану и Епир да би сузбили против-византијски савез између Авара и Лангобарда у Италији. Уп. *V. Košćak*, O nekim pitanjima hrvatske povijesti u ranom srednjem vijeku, Hist. zbornik 37, 1 (1984) 216. Очигледно је В. Кошћак сувише увећао хрватски етнички простор у раном средњем веку, при чему је свакако био понет идејом о Црвеној Хрватској и Хрватима у Дукљи. Тезу о доласку Хрвата на Балканско полуострво у време Ираклија заступа и *J. Ferluga*, Byzanz auf dem Balkan im frühen Mittelalter, Südost Forschungen 44 (1985) 3; *idem*, Gli Slavi del sud ed altri gruppi etnici di fronte a Bisanzio. Gli Slavi occidentali nell'Alto Medioevo, Settimane di Studi del Centro Italiano di Studi sull' Alto Medioevo 30, Spoleto 1983, 315.

[31a] *Goldstein*, Hrvatski rani srednji vijek 96.

ходно ћемо подсетити на вести о томе садржане у 32. поглављу царевог списа које је по оцени стручњака уствари једна историја Срба унета у DAI.[32] Иако цар писац говори само на једном месту о сеоби Срба на Балканско полуострво, мора се признати да је његова прича богатија од оног што у истом спису каже о сеоби Хрвата. Срби потичу од некрштених Срба, званих и Бели, настањених с оне стране Турске (Угарске) у земљи која је од њих названа Бојки; ти Бели Срби се граниче са Франачком и Великом Хрватском, званом и Белом, а у својој земљи станују од давнина. Пошто су двојица браће од оца наследили власт над Србима, један од њих је са половином народа пребегао цару Ираклију и овај му за насељавање даде крај (τόπος) Сервију у области (теми) Солуна, која отада ово име и носи. После неког времена одлуче Срби да се врате у прадомовину и цар их отпусти, али када су прешли Дунав, покају се и затраже преко заповедника (стратега) Београда да им цар Ираклије да другу земљу за насељавање. Пошто су данашња Србија, Паганија, земља Захумљана, Травунија и земља Конављана биле под влашћу цара Ромеја, а биле су опустошене од Авара, цар Ираклије насели Србе у тим земљама и они од почетка беху потчињени цару Ромеја. Када је Бугарска била под влашћу Ромеја, умро је српски владар (архонт) који је пребегао цару Ираклију.[33]

Пошто су, како рекосмо, вести цара писца о сеоби Срба на Балканско полуострво пропраћене занимљивим детаљима, који истовремено могу обогатити али и замутити слику о том важном догађају, сасвим је разумљиво да су оне привукле пажњу новијих истраживача историје Срба раног средњег века. Пишући доста о сеоби Хрвата у Далмацију, овде већ помињани Л. Маргетић се дотакао и питања доласка Срба, вративши се старој теорији коју су заступали Ф. Рачки и Љ. Хауптман, а коју је даље пренео Б. Графенауер.[34] Цар писац је измислио читаву причу о сеоби Срба по ономе што је знао о Хрватима, а 31. и 32. глава списа DAI су сличног карактера, па се на основу њихових података ништа не може казати о доласку Хрвата и Срба на Балканско полуострво. Међутим, Л. Маргетић ипак верује да је очувана нека традиција о доласку Срба на Балканско полуострво који су се крајем VIII столећа — када и Хрвати — као ратничка дружина населили „u Sklaviniji Srbiji", а касније су проширили власт и на друге Склавиније.[35]

[32] О томе в. *Г. Острогорски*, Порфирогенитова хроника српских владара и њени хронолошки подаци, Ист. часопис 1—2 (1948) 24—29 (=Сабрана дела IV, Београд 1970, 79—86); *Максимовић*, Структура 32. главе 25—32.

[33] DAI, c. 32, l. 1—31. Виз. извори II, 46—50 *(Б. Ферјанчић)*.

[34] *Grafenauer*, Prilog kritici 21 sl.

[35] *Margetić*, Konstantin Porfirogenet 75—80. Исти аутор чак помишља и на могућност да су Срби, као и Хрвати, стигли на Балканско полуострво уз сагласност Авара да би заменили њихове посаде у утврђењима. Ту тезу он поткрепљује постојањем топонима типа Обров на Скопској Црној Гори и на Косову. Полазећи од података 32. главе о српским архонтима, али не знајући за расправе о тој историји Срба (Г. Острогорски, Љ. Максимовић), Л. Маргетић рачуна да је Вишеслав, први кнез Србије, завладао десетак година

Остављајући по страни чудне и недовољно аргументоване комбинације Л. Маргетића,[36] морамо се обратити оним истраживањима која су покушавала да донесу нова тумачења царевих вести о доласку Срба на Балканско полуострво. Најпре је посвећивана пажња подацима о прадомовини Срба, односно о Белој или некрштеној Србији о чијем положају на широком простору иза Мађарске а између Лабе и Пољске су и раније у стручној литератури изрицани различити судови. Много пажње овом питању посветио је Р. Новаковић, полазећи од унапред стеченог убеђења да сам Константин Порфирогенит тврди да су Срби са северозапада стигли на Балканско полуострво.[37] Извесно је да се тако нешто не може наслутити из података цара писца, јер би иначе била сасвим сувишна и неразумљива дуга расправљања о положају прадомовине Срба па и Хрвата. У трагању за локализацијом прадомовине Срба, односно Беле Србије, Р. Новаковић се уствари вратио на већ одавно исказивано мишљење да се она налазила у Полабљу. Настојећи да у подацима цара писца открије елементе који би упућивали на западну локализацију Беле Србије, он је пре свега обратио пажњу на детаљ да се она налазила близу Франачке.[38] Међутим, Р. Новаковић је желео да изнесе још неке доказе за западну локализацију Беле Србије, на пр. име Бојки којим су Бели Срби, бар по цару писцу, називали своју земљу. По његовом уверењу тај назив, који долази од имена келтског племена Боји, односи се на Чешку (Bojohemum), што је довољан доказ да прадомовину Срба ваља тражити на северозападу простора иза Турске (Угарске) где је смешта спис DAI.[39] Знатну пажњу Р. Новаковић је посветио занимљивом податку цара писца да су Бели Срби од давнина били настањени у својој прадомовини, а пошто се она по његовом убеђењу налазила у Полабљу, то значи да су Словени овде живели сигурно пре V или чак пре IV века после Христа.[40] Касније је Р. Новаковић посебну пажњу

после доласка Срба на Балканско полуострво, што показује да су они овде пристигли негде крајем VIII века. Уосталом, сам Константин Порфирогенит каже да су се Срби доселили после Хрвата. Уп. *Margetić*, Konstantin Porfirogenit 77 sl.

[36] *Новаковић*, Одакле су Срби дошли 36 сл. не наводи ауторе који су негирали веродостојност вести Константина Порфирогенита о сеоби Срба, али се пита „да ли би било на свом месту да један владар остави сину у наследство измишљотине о народима о којима је требало знати што прецизније податке".

[37] *Новаковић*, Одакле су Срби дошли 17 сл. Исти аутор сматра да су и Хрвати са северозапада стигли на Балканско полуострво. Уп. Исто 56.

[38] *Новаковић*, Одакле су Срби дошли 32 сл. Аутор без икаквог доказа верује да се овај податак односи на време око 531. године, па чак и да су Словени тада на тој страни допирали до близу Рајне.

[39] *Новаковић*, Одакле су Срби дошли 30—32.

[40] Исто 39. сл. Податак да су Срби од давнина живели у Белој Србији може значити време „од које стотине или које хиљаде година". Уп. *Р. Новаковић*, Где се налазила Србија од VII до XII века, Београд 1981, 72—76. Полазећи од ове констатације, аутор заиста прави невероватне комбинације да су Словени, а можда и Срби и Хрвати, учествовали у боју на Каталаунским Пољима (451), или да су делови Словена, па и Срба, стигли у Британију „и пре V века чак и пре наше ере". Аутор не наводи било какав изворни податак за ове констатације. Уп. *Р. Новаковић*, Срби. Име Срба кроз време и простор, Београд 1993, 48, 79 сл.

обратио на податак Баварског географа IX века који каже да су Срби (Zeriuani) простран и моћан народ од кога су произашли сви Словени; то свакако показује да су тада Срби били познати као стар и моћан народ.[41]

Локализацијом Беле Србије у област Полабља Р. Новаковић је, како рекосмо, обновио одавно изнету тезу, а да при томе уопште није узео у обзир доказе који су против ње изношени у старијој литератури. Додуше, он неодређено каже да су неки предбалканску Србију налазили у Галицији, иако Константин Порфирогенит ничим то није наговестио, јер ниједном речи није указао на тај источни простор. Р. Новаковић се даље пита да ли су негде у источној Галицији остали подаци о постојању неке српске заједнице у којој је остао део Срба. Цар писац би, по његовој оцени, бар нечим наговестио да се прадомовина Срба налазила на источном простору.[42] Ваља напоменути да је тезу о локализацији Беле Србије у долину Лабе бранио и Ф. Дворник, али том питању није посветио особиту пажњу.[43]

Што се тиче изнетих идеја Р. Новаковића, извесно је да сваки историчар може да се определи за одређену тезу, поготово када се ради о тако сложеним питањима у која спада и локализација Беле Србије. Међутим, чини се да је споменути аутор у том послу учинио неколико крупних пропуста. Пре свега, он је остао чврсто уверен да сам Константин Порфирогенит својим подацима локализује Белу Србију на запад у област око Лабе при чему пропушта да постави суштинско питање: ако су цареви подаци тако одређени и јасни, зашто су се старији историчари толико трудили да одгонетну на којој страни великог простора, који је по цару писцу с оне стране Турске (Угарске), ваља тражити прадомовине Хрвата и Срба, односно Белу Хрватску и Белу Србију. С друге стране, Р. Новаковић је потпуно запоставио резултате бројних истраживача који су, користећи и податке других извора раног средњег века, покушавали да одреде положај прадомовине Хрвата и Срба. У питању је пре свега толико заслужни Љ. Хауптман, чије погледе негде наводи Р. Новаковић, али изоставља оне његове резултате који би указивали на источну локализацију прадомовине Хрвата и Срба.[44] Чини се да Р. Новаковић није узимао у обзир још неке важне ствари везане за локализацију Беле Србије. Он прихвата тумачење да се Бела Хрватска налазила у горњем току Висле, али као да не увиђа да се то не може ускладити са локализацијом Беле Србије у Полабље, јер сам цар писац изричито каже да се Бела Хрватска налазила у суседству Белих Срба. Најзад, Р. Новаковић није узео у обзир одавно познате резултате лингвиста по којима језик Лу-

---

[41] Исто 73—75.

[42] *Новаковић*, Одакле су Срби дошли 58 сл. Један од доказа за локализацију Беле Србије на запад по Р. Новаковићу је и податак да је Бела Хрватска нападана од Печенега, док се то не каже и за прадомовину Срба. Уп. Исто 45—47.

[43] Commentary 130 sq.

[44] За резултате Љ. Хауптмана в. *Grafenauer*, Prilog kritici 34 sl.; Виз. извори II, 37 сл., н. 113, 46 сл., н. 144—146 (*Б. Ферјанчић*).

жичких, односно Полапских Срба, нема сличности са српскохрватским језиком, а да с друге стране у карпатској зони украјинске језичке територије постоје речи које се сматрају „јужнословенским особеностима", а оне су постојале и у време када су се преци јужних Словена одатле покретали.[45]

Већ смо констатовали да је прича Константина Порфирогенита о сеоби Срба на Балканско полуострво пропраћена неким занимљивим детаљима који су вазда привлачили пажњу истраживача. Они су то чинили не би ли нашли потврде за веровање или за сумњу у веродостојност царевих вести. Прича почиње епизодом да су одлуком цара Ираклија Срби насељени у крају Сервије у области (теми) Солуна која по њима и носи то име, а о томе су и раније исказивана различита тумачења. И током последњих деценија било је стручњака који су сумњали у истинитост цареве приче да су Срби могли бити насељени у околини града Сервије.[46] Међутим, ваља признати да су бројнији истраживачи који су веровали у истинитост цареве приче да су Срби првобитно насељени у околини града Сервије у залеђу Солуна. Неки су то чинили без улажења у додатна објашњења,[47] док су други настојали да своје погледе објасне новим размишљањима. Овде треба пре свега навести С. Антољака који је тумачио да су се уз дозволу цара Ираклија Срби

---

[45] В. сажете резултате у *П. Ивић*, Српски народ и његов језик, Београд 1981, 16 сл. Исти аутор наглашава да постоји језичка граница између западног и источног јужнословенског говора, а њена линија иде „од ушћа Тимока преко источних подножја планина дуж српско-бугарске границе до Осогова, а затим у широком луку кроз североисточну Македонију до Овчег Поља и даље јужно од Тетова ка албанској граници око Шар-планине". Разлике између тих варијанти су врло старе „свакако не мање од хиљаду година, али нема сигурних доказа да су постојале пре сеоба". Аутор верује да те разлике показују и два миграциона таласа Словена на Балканско полуострво. Уп. Исто 18 сл.

[46] То су тврдили *К. Амандос*, Ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους I, Атина 1963² 277; *Е. Христофилопулу*, Βυζαντινὴ Ἱστορία II, 610—867, Атина 1981, 348, н. 1. Р. Лилије је такође сумњао у веродостојност цареве приче, али је чини се без икакве основе веровао да је име града Сервије повезано са Србима и да су они тамо касније били насељени као војници. Cf. *R. J. Lilie*, Kaiser Herakleios und die Ansiedlung der Serben, Südost Forschungen 44 (1985) 29—31, 33. Аутор је заборавио на чињеницу да је име града множинског облика τὰ Σέρβλια, а да је име земље Срба у сингулару ἡ Σερβλία, па је према томе по свој прилици немогуће доводити ове две речи у везу. *Новаковић*, Одакле су Срби дошли 64 сл. најпре је помишљао да су Срби напустили Аваре у време њиховог похода на Цариград (626) и да их је тада Ираклије населио у околини Солуна. Исти аутор је касније променио мишљење, сумњајући у веродостојност приче Константина Порфирогенита: Срби нису могли бити смештени у граду који је по њима добио име, а да касније населе велики простор од Цетине на западу па до Ибра, Ситнице и Дрине на истоку. То је био само део Срба, а други њихов већи део населио је крајеве јужно од Дунава: Подунавље, дуж Велике Мораве, Млаве и Ресаве, а можда и источније према Поречкој Реци и Тимоку. Уп. *Р. Новаковић*, Још о пореклу Срба и сва србска идолу служаше Дагону, Београд 1992, 62—65; Ф. Дворник верује да је цар био „impressed by military qualities" Срба, па их је населио у околини стратегијски важног града Сервије. Њихове ратничке способности он је спреман да тумачи иранским пореклом Срба. Cf. Commentary 132.

[47] *А. Н. Стратос*, Τὸ Βυζάντιον στὸν ζ' αἰῶνα Β', 626—634, Атина 1966, 823; *Waldmüller*, Begegnungen 306 sq.

населили у околини Сервије где су већ масовно били насељени македонски Словени. Срби, који су овде били потпуно изоловани од македонских Словена, нису се најбоље осећали, па су зато и одлучили да се врате у ранију постојбину. Чудно је да је С. Антољак спреман да већ у време цара Ираклија види корене српско-македонског антагонизма.[48] Још чуднија тумачења царевих вести изнео је Ђ. Јанковић, предлажући да се то првобитно боравиште Срба, односно крај око Сервије, пребаци на сасвим другу страну Балканског полуострва. Према његовој комбинацији, нечувеној у било каквом озбиљном научном раду, цар писац није мислио да је у питању град у области Солуна већ Салоне (Солина), а онда би Сервија била добро познато место Срб у околини Книна, које је око 150 km далеко од Салоне. Тако су по предању Срби уствари стигли у залеђе Солина, односно у западну Далмацију.[49] Не улазећи у методолошки недопустиво прекрајање података извора, само бисмо хтели да подсетимо на сву бесмисленост комбинације Ђ. Јанковића: да ли је могуће и помислити да је византијски цар, говорећи о славном граду Солуну (Θεσσαλονίκη) уствари имао у виду Салону (Σαλῶνα), главни град римске провинције Далмације, који се под тим именом више пута спомиње у истом спису DAI. Споменута комбинација је очигледно направљена да би се потврдила што ранија присутност Срба у залеђу далматинске обале, а при томе нису поштовани основни принципи методологије историјских истраживања.

У царевој причи о перипетијама Срба важан детаљ представља њихово обраћање византијском заповеднику (стратегу) Београда преко кога су, пошто су одустали од повратка у прадомовину, молили цара Ираклија да им додели другу земљу за насељавање. Одавно је у стручној литератури исказивана сумња да је у време цара Ираклија (610—641) могао постојати византијски заповедник (стратег) у Београду, док су на другој страни неки истраживачи сматрали да цареву вест не треба олако одбацивати.[50] Сличне дилеме присутне су и у новијим радовима. Тако је грчки научник А. Стратос веровао у постојање византијске власти односно заповедника у Београду за владе цара Ираклија, тумачећи да је после 626. године овај цар предузео офанзиву према унутрашњости Балканског полуострва, којом приликом је византијска војска продрла до Београда и овде насељене Словене потчинила својој власти.[51] Цареву причу о по-

[48] *С. Антољак,* Константин Порфирогенит како извор за раната средновековната историја на македонскиот народ, Средновековна Македонија I, Скопје 1985, 65 сл.

[49] *Ђ. Јанковић,* Етнички простор Срба на Балкану у средњем веку у светлу археолошких и писаних извора, Етнички простор Срба I, Београд 1993, 19 сл. Аутор закључује: „Ова домишљања показују да се проблем тачности података о насељавању Срба не може решити без археолошких испитивања".

[50] В. пре свега *Ф. Баришић,* Византиски Сингидунум, ЗРВИ 3 (1955) 12 сл.; Виз. извори II, 49, н. 151 *(Б. Ферјанчић); Јованка Мијушковић-Калић,* Београд у средњем веку, Београд 1967, 26.

[51] *Стратос,* Βυζάντιον 537 сл. Ф. Дворник је веровао да је Византија повратила Београд после пораза Авара под Цариградом (626), или можда после хрватске офанзиве у Далмацији. Cf. Commentary 133.

вратку Срба у прадомовину преко Београда Р. Новаковић је најпре прихватио, видећи у правцу њиховог кретања доказ да су Срби са северозапада стигли на Балканско полуострво.[52]

Током последњих деценија огласили су се и они који су у спомену византијског заповедника Београда видели један од разлога за сумњу у веродостојност цареве приче о сеоби Срба на Балканско полуострво. То је пре свега учинио према царевим вестима увек неповерљиви Л. Маргетић, напоменувши да је стратег у Београду производ цареве провизантијске тенденциозности „koju i ovdje možemo brisati iz fonda temeljnih vijesti".[53] На сасвим чудан начин податак о стратегу у Београду тумачио је немачки византолог Р. Лилије, сматрајући да је он потекао од Срба, јер извор VII века није могао употребити облик Београд (Βελέγραδον), већ само Сингидунум који није тако брзо нестао. То није могао учинити ни сам цар писац, јер у 25. глави списа DAI наводи облик Сингидунум; при томе аутор губи из вида важну чињеницу да је Београд (Βελέγραδα) забележен и у неким другим поглављима царевог списа.[54] Да би читавој царевој причи о сеоби Срба улио више уверљивости, Р. Лилије подсећа на вест Томе Архиђакона да су се житељи Салоне одселили у један град коме су по реци у свом граду дали име Yadria. Исправно одбијајући сваку помисао да је у питању Задар, аутор верује да се ради о Биограду који се у неким изворима зове Zara vecchia. У томе Биограду се налазио и византијски стратег коме су се обратили Срби пристигли у залеђе далматинске обале.[55] Извесно је да и оригинална идеја немачког византолога припада домену научне фантастике, јер у изворима нема података који би је оснажили.

Остављајући по страни друге сасвим произвољне комбинације о византијском стратегу у Београду у време цара Ираклија, треба се окренути неким оценама које су питање доласка Срба на Балканско полуострво посматрали као целину. Мирјана Ћоровић-Љубинковић помислила је да су Срби заиста насељени као федерати у време цара Ираклија, што је била добра пракса наслеђена још из римског времена.[56] Када је у питању тумачење царевих вести о доласку Срба на Балканско полуострво и овде је током последњих деценија највише комбинација изрекао Р. Новаковић, понекад сасвим заборављајући оно што је раније о томе писао. Он је најпре био спреман да верује у истинитост цареве приче, исказујући то јасно речима да „нико не сумња да су Срби стигли на Балканско Полуострво у време цара Ираклија (610—641)". Међутим, у истом раду, а без навођења било каквих доказа Р. Новаковић одједном истиче

[52] *Новаковић*, Одакле су Срби дошли 57 сл.

[53] *Margetić*, Konstantin Porfirogenet 78. Аутор сматра да није могуће да је цар у својим архивима нашао словенски назив за Београд у време цара Ираклија.

[54] DAI, c. 40, 1. 29 et 32, c. 42, 1. 2 et 16; *Lilie*, Herakleios 31 sq. У читавој причи о сеоби Срба аутору сметају термини тема и стратег које он погрешно схвата у техничком смислу.

[55] *Lilie*, Herakleios 36—41.

[56] *Мирјана Ћоровић-Љубинковић*, Односи Словена 81—85.

да су крајем VI или почетком VII столећа Срби дошли на Балканско полуострво, а да су из своје прадомовине Беле Србије кренули још почетком VI века.[57] Касније је Р. Новаковић сасвим променио мишљење, одбијајући сваку помисао да је у време цара Ираклија постојао византијски заповедник (стратег) у Београду, а то му је било довољно да одбаци и читаву причу Константина Порфирогенита о сеоби Срба на Балканско полуострво.[58] У ранијим радовима Р. Новаковић је у анализи царевих вести о сеоби Хрвата и Срба много полагао на изречени детаљ да су они пребегли (προσφεύγω) цару Ираклију, што по његовој оцени показује да нису из далека стигли на византијску територију, већ да су привремено боравили у римској Панонији или Норику, где су били под аварском влашћу, а онда су одатле на позив цара Ираклија прешли на византијску територију. Сам Р. Новаковић признаје да у изворима нема података о прибалканској Србији и Хрватској, али он ипак верује да су оне могле постојати и то на правцу према Балканском полуострву.[59] Крећући се даље путевима комбинација које не почивају на анализи изворних података, Р. Новаковић помишља да су Срби, стигавши на Балканско полуострво, најпре поселили крајеве око Уне, а онда је један од браће узео део народа и прешао је на византијску страну.[60]

Друго важно питање о коме спис DAI доноси обиље разноврсних података односи се на територије насељене Хрватима и Србима после њиховог доласка на Балканско полуострво, као и на могуће промене настале до средине X века, када је царево дело и написано.[61] Пре него што се позабавимо новим тумачењима царевих вести о просторима које су у раном средњем веку заузимали Хрвати, обратићемо пажњу на такође важно питање континуитета византијске власти у градовима далматинске обале. Јер, права слика о томе може суштински утицати на судове о областима у којима су живели Хрвати тога времена. У царевом делу постоје изричити подаци о византијској власти у градовима Далмације, пре свега онај из 30. поглавља где се каже да су Словени, односно Авари, освојили читаву Далмацију и населили се у њој, а да су само приморски градићи (τὰ πρὸς θάλασσαν πολίχνια) остали под влашћу Ромеја.[62] Други значајан податак о византијској власти на обали Далмације односи се на време цара Василија I (867—886) који је средио односе између приморских градова и Словена у залеђу: оно што су градови раније плаћали византијском стратегу сада су давали Словенима у залеђу, а стратегу је припала само симболична сума.[63]

---

[57] *Новаковић*, Одакле су Срби дошли 36, 31.

[58] *Новаковић*, Још о пореклу Срба 67.

[59] *Новаковић*, Одакле су Срби дошли 50—53.

[60] Исто 60.

[61] Говорећи о делу цара Константина Порфирогенита, Р. Катичић сматра да он преноси вести из старијих извора, али да се не може одредити из кога врела потиче неки запис. Међутим, исти аутор ипак констатује да „sam opis hrvatskih i srpskih zemalja prikazuju stanje kakvo je bilo u njegovo (tj. u carevo) vrijeme oko polovice desetoga stoljeća". Уп. *Katičić*, Uz početke 52. Чини се да је наведена оцена сувише одлучна и да не одговара карактеру царевог списа у коме се разазнају различити хронолошки слојеви података.

[62] DAI, c. 30, 1. 56—60; Виз. извори II, 29 (*Б. Ферјанчић*).

[63] DAI, c. 30, 1. 124—142; Виз. извори II, 36 (*Б. Ферјанчић*).

Међутим, поред ових јасних података Л. Маргетић је остао убеђен да у раном средњем веку није постојала никаква византијска власт на источној обали Јадрана; она је успостављена тек крајем VIII века. Л. Маргетић је најпре нетачно навео да се у 30. глави говори о власти Романа над далматинским градовима, а затим је у истом раду решио да још несрећније неутралише вредност споменутог податка: писац 30. главе погрешно је преписао извештај који је нашао у царској архиви — уместо Романи, како је писало, он је ставио Ромеји.[64] Све те методолошки недопустиве комбинације Л. Маргетић је чинио не би ли неким додатним доказима ојачао своју тезу да су се Хрвати населили у Далмацију крајем VIII столећа а по наређењу Франака. Идеју Л. Маргетића прихватио је В. Кошћак, потпуно заборавивши на већ споменути податак 30. главе о власти Ромеја над приморским градићима; он сматра да је некаква византијска власт у Далмацији постојала само између 812. и око 827. године, а да су у X столећу тема Далмација и њен намесник (стратег) само формално уношени у службене пописе царства.[65] Извесно је да нема ваљаних разлога за сумњу у постојање византијске власти у градовима далматинске обале у које се пред надирућим Словенима и Аварима склањало романско становништво.[66] Присуство Цариграда на овом простору, како рекосмо, потврђују подаци самог цара писца, а како је оштроумно запазио Р. Катичић, и вести о Саксонцу Готшалку који је боравио на двору кнеза Трпимира; у спису о његовој мисији становници далматинских градова названи су „Latini Graecorum imperio subiecti".[67]

Када се говори о византијској власти у далматинским градовима преовлађивало је уверење да она није допирала далеко од њихових бедема, али су се у новим радовима појавили покушаји да се њен домет прошири дубље у унутрашњост. Учинио је то Р. Новаковић претпоставком да се по одредбама Ахенског мира склопљеног 812. године између цара Ромеја и Карла Великог, византијска власт проширила далеко у залеђе, што се очигледно коси са податком из 31. поглавља списа DAI да се рушевине Салоне налазе у земљи Хрвата; тај детаљ свакако показује да се византијска власт није простирала далеко од бедема Сплита.[68]

---

[64] *Margetić*, Konstantin Porfirogenet 19, 62 sl., n. 151.

[65] *Košćak*, O nekim pitanjima 217, 224 sl.; *isti*, Pripadnost istočne obale Jadrana do splitskih sabora 925—928, Hist. zbornik 33—34 (1981) 294; *isti*, Dolazak Hrvata 369 sl.

[66] Од литературе в. *Ј. Ферлуга*, Византиска управа у Далмацији, Београд 1957, 38—49; *Suić*, Ocjena radnje 93; *Ž. Rapanić*, Istočna obala Jadrana u ranom srednjem vijeku, Starohrvatska prosvjeta, ser. III 15 (1986) 7—30; *Goldstein*, Bizant na Jadranu 83—110.

[67] *Katičić*, Uz početke 46. Исти аутор подсећа и на податке из 29. главе да су се Романи склонили у градове на мору (Котор, Дубровник. Сплит, Трогир, Задар, Раб, Крк и Осор) и да их држе до данас. То свакако сведочи да је на јадранској обали постојала нека византијска власт. Уп. *Katičić*, Uz početke 138, n. 14.

[68] *Новаковић*, Где се налазила Србија 23—38. За исправно негирање овог мишљења в. *I. Goldstein*, Ponovno o Srbima u Hrvatskoj u 9 stoljeću, Hist. zbornik 37 (1984) 239 sl. В. такође и *Katičić*, Uz početke 104 који се не позива на споменути податак из 31. главе. Cf. DAI, c. 31, 1. 26—30; Виз. извори II, 42 *(Б. Ферјанчић)*.

Ако је из података Константина Порфирогенита јасно да је после крупних етничких промена на Балканском полуострву Византија задржала неку власт у градовима на далматинској обали, поставља се питање шта се у спису DAI каже о простору који су по досељењу у Далмацију заузели Хрвати. Прича о њиховој сеоби на Балканско полуострво из 30. главе наводи да су они дошли у Далмацију, победили овде затечене Аваре и завладали су том земљом. С друге стране, у 31. глави се прича да су Хрвати, који сада станују у Далмацији, пристигли по наредби цара Ираклија и победили Аваре који су раније завладали овом земљом.[69] Очигледно је да се овде под Далмацијом подразумева територија истоимене римске провинције која је дубоко задирала у унутрашњост Балканског полуострва, па ти подаци не могу много помоћи у омеђивању етничког простора Хрвата у раном средњем веку. Међутим, срећна је околност да у царевом спису има и прецизнијих података о областима које држе Хрвати. Тако се у 30. глави наглашава да је земља Хрвата подељена у 11 жупанија, а то су: Ливно, Цетина, Имотски, Плива, Песента, Приморје, Брибир, Нона, Книн, Сидрага и Нин; осим тога њихов бан (βοάνος) управља Крбавом, Ликом и Гацком.[70] У истом поглављу царевог дела пише и то да земља Хрватске почиње од реке Цетине и да се према приморју простире до граница Истре, односно до Лабина, а да се према брдима протеже и даље од области Истре; према Цетини и Ливну Хрватска се граничи са Србијом.[71] Најзад, ваља подсетити да се према редовима 31. главе у крштеној Хрватској налазе следећи насељени градови (κάστρα): Нин, Биоград, Велица, Скрадин, Ливно, Столпон, Книн, Карин и Клабока.[72]

Одавно је уочено да тумачење наведених података о територији Хрватске намеће одређене недоумице, јер са једне стране она се простирала од Цетине до Лабина и Истре, док се са друге стране наведене жупаније и насељени градови налазе на знатно ужем простору који се према северу не пружа даље од крајева Крбаве, Лике и Гацке. Ф. Дворник је запазио да у царевим описима није споменута ниједна жупанија северно од Псета, као ни између жупаније Плива и реке Босне, а у X столећу Хрватска је свакако обухватала и тај део Босне. Пошто је описима обухваћен само део хрватске обале, царев извештач је вероватно потицао из Сплита, јер да је био из Задра, обратио би више пажње на северозападну Хрватску.[73] Нада Клаић верује да цареви подаци о жупанијама и градовима потичу из почетка X века, а да је Хрватска осим Ливна и Имотског обухватала и „udaljenije krajeve u porječju gornjeg Vrbasa“. У описивању обима Хрватске писци 30. и 31. главе „ograničili su se na pozna-

[69] DAI, c. 30, l. 61—69; c. 31, l. 3—20; Виз. извори II, 30, 37 (*Б. Ферјанчић*).

[70] DAI, c. 30, l. 90—95; Виз. извори 33 сл. (*Б. Ферјанчић*). Детаљну анализу ових података даје *Goldstein*, Hrvatski rani srednji vijek 152—157.

[71] DAI, c. 30, l. 113—117; Виз. извори II, 35 (*Б. Ферјанчић*).

[72] DAI, c. 31, l. 68—70; Виз. извори II, 44 (*Б. Ферјанчић*).

[73] Commentary 121 sq.

tiji i važniji dio hrvatske države".[74] Руски коментатори царевог списа тумачили су да се опис жупанија у Хрватској, која обухвата мању територију, односи на IX век, када је Хрватска имала и мањи обим; с друге стране подаци који границе Хрватске простиру све до Истре потичу из X столећа.[75] Недавно И. Голдштајн такође сматра да су у Хрватској IX и X века постојале и друге жупаније које цар писац није споменуо „zbog neobaviještenosti ili iz nekog drugog razloga". На другом месту исти аутор наводи да је у раном средњем веку Хрватска била омеђена залеђем јадранске обале, простирала се у делу западне Херцеговине, западне и средње Босне, Лике, Гацке и Крбаве, док је у приморју допирала до Винодола и Лабина.[75a]

Мора се признати да су се у последњим деценијама јавили покушаји да се смањи и онај обим Хрватске који се разабире из царевих набрајања њених жупанија и насељених градова. Учинио је то Р. Новаковић, пошавши од одавно уочене вести франачких извора о устанку Људевита Посавског. Он је, нашавши се у опасности, утекао 822. године из околине Сиска међу Србе, који су држали велики део Далмације, убио је једног од њихових кнезова и заузео његов град. Посматрајући наведену вест, Р. Новаковић закључује да је Људевит Посавски из околине Сиска могао побећи само међу Србе који су живели у пределу Уне, па и западно од ње у подручју данашње Лике. Потврду за ово Р. Новаковић налази у новом тумачењу података списа DAI о хрватским жупанијама: области Лике, Крбаве и Гацке „нису улазиле у састав ни географске ни политичке Хрватске". Ту су тада били насељени Срби који су се из Паноније кретали према југу, па су, према томе, прве српске племенске организације биле на северозападу Балканског полуострва, одакле су се померале према југу и југоистоку.[76] У недавно објављеној књизи Р. Новаковић је на приложеној карти означио подручје које је, према подацима 30. и 31. главе списа DAI, покривала Хрватска; узео је у обзир само редове о жупанијама и градовима Хрватске, а заборавио је податке о њеним границама које се простиру од Цетине до Лабина и Истре.[77] Ваља напоменути да се јавило још једно тумачење франачких извора о бекству Људевита Посавског; склонивши се међу Србе, он се нашао у средњовековној жупанији Срб, забеле-

---

[74] *Klaić*, Povijest 284—289. Нада Клаић сматра да су се границе Хрватске делом поклапале са историјским границама римске провинције Далмације. Границу на југоистоку — ток реке Цетине прекорачио је Томислав. Уп. Isto 284—287.

[75] *Литаврин—Новосельцев* 373, н. 26.

[75a] *Goldstein*, Hrvatski rani srednji vijek 157, 31.

[76] *Новаковић*, Одакле су Срби дошли 54—56; *исти*, Где се налазила Србија 31—33, 36 сл., 42; *исти*, Трагом старих повеља и других извора (3. Да ли смо сигурни шта значи „И њихов бан држи под влашћу Крбаву, Лику и Гацку" и на које се време односи то стање?), Ист. часопис 20 (1973) 6—14. Те идеје је без икаквог упућивања на литературу преузео Ђ. Јанковић који наводи да се у IX и X веку Србија на крајњем западу „ослањала на област Гудушчана у данашњој Лици који су касније укључени у Хрватску". Тек после смрти српског кнеза Часлава око 950. године Хрватска се проширила на области (бановину) Крбаву, Лику и Гацку. Уп. *Јанковић*, Етнички простор 27.

[77] *Новаковић*, Срби 224.

женој у XIV веку.[78] Пажљива анализа текста 30. поглавља списа DAI несумњиво показује да су се Крбава, Лика и Гацка, којима је управљао бан Хрвата, налазиле у саставу оних граница које цар писац даје њиховој држави.[79] Што се тиче претпоставке да је Људевит Посавски, склонивши се међу Србе, стигао у место Срб на горњој Уни, Р. Катичић је духовито приметио да та српска општина није могла заузимати велики део Далмације.[80] Према томе у тумачењу занимљиве вести франачких анала да се Људевит Посавски склонио међу Србе који настањују велики део Далмације, треба се вратити старијем мишљењу да се ради о делу Босне која је била у саставу римске провинције Далмације.[81] То је у новијим радовима учинио и Р. Новаковић, али без икаквог упозорења да је некада мислио сасвим друкчије.[82]

Када се говори о простору који су у раном средњем веку запоселили Хрвати, треба навести и драгоцену вест 30. поглавља да се од Хрвата, приспелих у Далмацију, одвојио један део и населио Илирик и Панонију; ти Хрвати су имали самосталног кнеза (архонта), који је размењивао пријатељска посланства са кнезом (архонтом) Хрватске.[83] У новијим истраживањима су се јавила и нова тумачења ових занимљивих вести, пре свега оног дела који се односи на Илирик, док је за спомен Паноније извесно да се односи на насељавање дела Хрвата у крајевима између Саве и Драве.[84] Питање Илирика најпре је покушао да реши С. Антољак, предложивши мало вероватну претпоставку да се ради о Хрватима који су живели у Карантанији.[85] Друго ново тумачење појма Илирик чини се још мање вероватним, а изнео га је В. Кошћак; у питању је Дукља,

---

[78] *Klaić*, Povijest 211 sl.; *ista*, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb 1990, 51, n. 54. *Јанковић*, Етнички простор 27 без навођења литературе каже да се Људевит Посавски склонио „у данашњи Срб код извора Уне". То је прихватио И. Голдштајн, верујући да је топоним Срб могао постојати и у IX веку, а настао је јер се ту населила мања група Срба која је убрзо нестала. Уп. *I. Goldstein*, Ponovno o Srbima u Hrvatskoj u 9. stoljeću, Hist. zbornik 37 (1984) 243 sl. Исто у *Goldstein*, Hrvatski rani srednji vijek 168.

[79] DAI, c. 30, 1. 93—94; Виз. извори II, 33 сл. (*Б. Ферјанчић*).

[80] *Katičić*, Uz početke 172 sl. Сличне аргументе даје и Историја српског народа I, Београд 1981, 147, н. 18 (*С. Ћирковић*).

[81] *С. Ћирковић*, Историја средњовековне босанске државе, Београд 1964, 39: *М. Благојевић*, Преглед историјске географије средњовековне Србије, Зборник Историјског музеја Србије 20 (1983) 51

[82] *Новаковић*, Срби 225.

[83] DAI, c. 30, 1. 75—78; Виз. извори II, 31 сл. (*Б. Ферјанчић*).

[84] *Margetić*, Konstantin Porfirogenet 26 sl. сматра да је део Хрвата приспео у Панонију тек у X столећу за владе Томислава. *Новаковић*, Срби 223 сл. тврди да у раном средњем веку Хрвата није било ни у Босни ни у Панонији, а њихово право ширење према истоку почиње тек од 1102. године уз благонаклоност угарске монархије на рачун „босанско-српских и панонскосрпских територија, што је потрајало до 1918. године". Дакле, по Р. Новаковићу у раном средњем веку у Босни и Славонији живели су само Срби. За исправно тумачење ових вести в. *Suić*, Ocjena radnje 93.

[85] *S. Antoljak*, Hrvati u Karantaniji (Prilog seobi Hrvata iz Dalmacije u prekosavske krajeve u 7. stoljeću), Годишен зборник на Филоз. фак. на Универ. во Скопје 9 (1956) 15—38; *isti*, Obnovljeno i nadopunjeno tumačenje jednog pasusa u 30-toj glavi Porfirogenitovog De administrando imperio, Годишен зборник на Филоз. фак. на Универ. во Скопје 31—32 (1979/80) 63—86.

односно провинција Epirus nova која се према југу простирала до Љеша и Валоне.[86] На исти начин цареве податке недавно тумачи и И. Голдштајн: у питању је област некадашњег римског Илирика „što obuhvaća i današnju Crnu Goru i djelove Srbije". До XII века хрватско име нестало је из Црне Горе.[86a] Овде већ спомињани В. Кошћак правио је и друге комбинације, желећи да оспори устаљено веровање да се граница Хрватске према југу није простирала даље од реке Цетине. За владе цара Лава VI (886—912) Византија је власт „nad jadranskim Sklavinijama" уступила хрватском кнезу Бранимиру који је требало да осигура мир и ред у Јадранском мору, што нису били у стању да учине ни царство Ромеја а ни савезнички му Млечани. Тада су под власт Хрвата дошле не само Паганија, већ Захумље, Травунија и Дукља. Такво стање је потрајало до владе Томислава.[87] За овако смеле комбинације нема основа у изворима, а пре свега у самом спису о народима цара Константина Порфирогенита.

Најзад, треба напоменути да су се јавиле и нове комбинације везане за етничко порекло житеља Паганије за које се у 36. поглављу списа DAI каже да воде порекло од некрштених Срба пребеглих цару Ираклију.[88] Нада Клаић сматра да у време насељавања Неретљани, односно Пагани нису припадали „ni hrvatskoj ni srpskoj grupi", а да цар Константин Порфирогенит говори о њима као о Србима зато што је слику свог времена пренео у VII век.[89] Ф. Дворник је такође посумњао у цареве вести да су Травуњани и Неретљани (Пагани) Срби, јер се то не слаже са његовим подацима о Србима који су из Београда населили „the new Serbia". У време Константина Порфирогенита та племена су била под политичким утицајем Срба, па је зато цар пренео да су она и три века раније била српска.[90] Р. Катичић је уочио да се у 36. глави списа DAI каже да Неретљани (Пагани) потичу (κατάγονται) од некрштених Срба, односно од њиховог кнеза (архонта) који је добегао цару Ираклију; исто се каже и за Травуњане.[91] По његовој оцени ради се само о политичкој зависности и потчињености племенској власти; такво стање било је у првој половини X века, али више не у време писања дела цара Константина Порфирогенита.[92]

Сасвим је разумљиво да је у новијим истраживањима доста пажње посвећено и простору који су у раном средњем веку заузи-

---

86 *Košćak*, Dolazak Hrvata 380 sl.

86a *Goldstein*, Hrvatski rani srednji vijek 91. Исти аутор на другом месту (ibid. 32) сматра да је готово сигурно да су већ у време досељавања неки Хрвати населили и област Дукље.

87 *Košćak*, O pitanjima 226—229; *isti*, Pripadnost 332 sl. Исти аутор се позива на вести 29. главе списа DAI да су у војсци византијског цара Василија I која је кретала у Италију учествовали и Хрвати (DAI, c. 29, l. 109—110; Виз. извори II, 18). То су били Хрвати из Захумља, Травуније и Дукље. Уп. *Košćak*, O pitanjima 223; *isti*, Pripadnost 312 sl.

88 DAI, c. 36, l. 5—7; Виз. извори II, 64 (*Б. Ферјанчић*).

89 *Klaić*, Povijest 212 sl. Такво тумачење недавно је поновио *Goldstein*, Hrvatski rani srednji vijek 196.

90 Commentary 139.

91 DAI, c. 36, l. 5—7, c. 34, l. 4—7; Виз. извори II, 64, 61 (*Б. Ферјанчић*).

92 *Katičić*, Uz početke 58—60.

мали Срби, а о томе ипак највише података даје Константин Порфирогенит. У подужој причи о сеоби Срба, чији смо садржај већ препричали, на крају се каже да су они, опет уз дозволу византијског цара Ираклија, запоселе садашњу Србију, Паганију, земљу Захумљана, Травунију и земљу Конављана. Те земље су биле под влашћу цара Ромеја, али су запустеле од Авара који су из њих протерали Романе.[93] У истом поглављу које, како је протумачено и прихваћено, представља једну историју Срба унету у дарево дело, налазимо неке важне податке о простору Србије раног средњег века. Желећи да освети пораз свога оца Пресијама, бугарски кнез Борис је заратио на Србију, али је његова војска поражена а заробљен је и његов најстарији син Владимир; после склопљеног примирја синови српског кнеза Мутимира довели су Владимира безбедног до границе, тј. до Раса.[94] Најзад, ту је и белешка о насељеним градовима у крштеној Србији, као и у земљици (χωρίον) Босни.[95]

Горе смо навели да су према вестима из 32. главе Срби у време цара Ираклија населили Србију, Паганију, Захумље, Травунију и Конавље, а ваља подсетити да у поглављима о житељима тих крајева цар писац остаје доследан изнетим подацима: наглашава да су Захумљани Срби, потичући од оног кнеза (архонта) који је добегао цару Ираклију, а да Травуњани и Неретљани (Пагани) воде порекло од некрштених Срба, чији је кнез (архонт) добегао цару Ираклију.[96] Најзад, значајни подаци о простору Срба у раном средњем веку налазе се и у 30. поглављу списа DAI, где се описују границе јужнословенских области или Склавинија, како их зове цар писац. Ту се каже да се области Дукље и Травуније са стране гора граниче са Србијом, а за земљу Захумљана се каже да се спреда (εἰς κεφαλήν) граничи са Србијом; Хрватска се код Цетине и Ливна граничила са Србијом. Што се саме Србије тиче, она се налази спреда (εἰς κεφαλήν) свих других земаља, односно Склавинија, са севера се граничи Хрватском а са југа Бугарском.[97]

Из наведених вести о простору Срба раног средњег века разабире се да цар писац јасно разликује крајеве које су Срби населили по доласку на Балканско полуострво од оног што је обухватала њихова држава, односно Србија.[98] Посматрајући оно што у делу DAI пише о Србији и територијама насељеним Србима, види се да су цареви подаци о томе сасвим усаглашени: по вестима 32. главе Срби

[93] DAI, c. 32, l. 21—25; Виз. извори II, 49 (*Б. Ферјанчић*).

[94] DAI, c. 32, l. 51—53; Виз. извори II, 52 (*Б. Ферјанчић*). Тај рат је по свој прилици вођен пред крај владе Михајла Бориса око 880. године. Уп. *Љ. Максимовић*, О времену похода бугарског кнеза Бориса на Србију, Зборник Филозофског факултета у Београду XIV—1 (1979) 69—76.

[95] DAI, c. 32, l. 149—151; Виз. извори II, 58 (*Б. Ферјанчић*).

[96] DAI, c. 33, l. 7—10, c. 34, l. 3—6, c. 36, l. 5—7; Виз. извори II, 59, 61 сл., 64 (*Б. Ферјанчић*).

[97] DAI, c. 30, l. 95—103, 111—119; Виз. извори II, 34—36 (*Б. Ферјанчић*).

[98] То јасно уочава *B. Grafenauer*, Die ethnische Gliederung und geschichtliche Rolle der westlichen Südslawen im Mittelalter, Ljubljana 1966, 20; *П. Влаховић*, Српски род Црногораца, Етнички простор Срба I, Београд 1993, 193, исправно наглашава да се Неретљани, Захумљани, Травуњани и Конављани рачунају у Србе, али да Срби у ужем смислу живе у крштеној Србији.

су поред Србије населили Паганију, Захумље, Травунију и Конавље, а у поглављима посвећеним становницима тих области (33—36) цар писац каже да су они Срби или да воде порекло од Срба. Дакле, мора се признати да су, бар по царевим подацима, дошавши на Балканско полуострво Срби запоселн прилично велики простор, а са тим се слаже и већ споменута вест франачких извора о бекству Људевита Посавског међу Србе (822) који су насељавали велик део Далмације, при чему се свакако има у виду истоимена касноримска провинција.

Међутим, као да ни тај велики простор, који подаци списа DAI омеђују Србима раног средњег века, није био довољан појединим новијим истраживањима, па су настојали да га прошире. У том послу најдаље је отишао Р. Новаковић који констатује да Константин Порфирогенит говори једино о Србима у оквиру римске провинције Далмације, али он верује да је у раном средњем веку Срба било и у другим крајевима Балканског полуострва, само што их цар писац не спомиње. Ти Срби су могли живети на подручју некадашње Трибалије, Мезије или Приобалне Дакије (Овостране), али нажалост аутор не наводи било какве изворне податке за своју смелу комбинацију.[99] С друге стране су неки стручњаци били умеренији у омеђивању етничког простора Срба раног средњег века. Тако је учени П. Ивић рекао да је средњовековна Србија као штокавски дијалекатски тип „судећи по казивањима Константина Порфирогенита у X веку и по границама српских династа у потоњој епоси" осим Рашке обухватала Травунију, Дукљу, Захумље и Босну.[100] Ваља истаћи да су још неки новији истраживачи проширивали етнички простор Срба а да при томе нису водили рачуна о вестима цара писца. П. Влаховић пише да Константин Порфирогенит „под српским именом спомиње Босанце, Рашане, Требињце, Конављане, Дукљане, Захумце и Неретљане".[101] Слично сматра и Ђ. Јанковић, наводећи да по Константину Порфирогениту „Срби живе у Дукљи, Травунији, Конављу, Захумљу, Паганији и Србији". На другом месту исти аутор, полазећи од откривених хумки, каже да су у VII и VIII столећу Срби насељавали крајеве до слива Уне на западу.[102] Извесно је да је требало боље завирити у спис цара Константина Порфирогенита па видети да он Дукљу не наводи међу областима насељеним Србима, а ни у глави о Дукљанима не каже да су они Срби нити да од њих воде порекло.[103]

У посматрању етничког простора Срба раног средњег века важно место има питање односа јужнословенских кнежевина уз јадранску

---

[99] *Новаковић*, Још о пореклу Срба 57 сл.

[100] *Ивић*, Српски народ и његов језик 41.

[101] *Влаховић*, Српски род Црногораца 195.

[102] *Јанковић*, Етнички простор 24 сл. Исти аутор наводи да се Дукља простирала „у залеђу Драча, Љеша, Улциња, Бара и Котора". Следећи описе цара писца, то се може казати само за залеђе градова Улциња, Бара и Котора, а никако Љеша и Драча.

[103] *Новаковић*, Где се налазила Србија 74 сл. опрезно истиче да је Константин Порфирогенит пропустио да за Дукљане каже да су Срби. Чини се да такав поступак у анализи извора није методолошки оправдан.

обалу према Србији у унутрашњости. Јер, да подсетимо цар писац каже да су кнезови (архонти) Травуније увек били послушни кнезу (архонту) Србије, као и да је српски кнез Властимир удао своју ћерку за Крајину, сина Белоја, жупана Травуније. Желећи да прослави зета, Властимир га је именовао за архонта и учинио га самосталним.[104] С друге стране у 32. глави записано је да је око 916. године у време преговора српског кнеза Петра и драчког стратега Лава Рабдуха Паганија била под влашћу кнеза Србије.[105] Те јасне вести цара писца о простирању власти Србије довео је у сумњу Р. Новаковић, често мењајући своје мишљење и не водећи рачуна о оном што је раније већ тврдио. Он најпре каже да и Константин Порфирогенит „у неколико махова спомиње зависност Захумља, Травуније, па чак и Паганије од српског владара".[106] Исти аутор је касније сумњао да се Травунија увек налазила под влашћу кнеза Србије, верујући да је тако било само до 924/5. године, а да је за српског кнеза Часлава Травунија постала самостална.[107] Најзад, исти аутор каже да су у време кнеза Петра све јужнословенске приморске области осим Паганије биле самосталне у односу на Србију.[108] Ваља нагласити да је Р. Новаковић изнео још неке чудне идеје везане за судбину споменутих јужнословенских области у раном средњем веку: подручје Србије није се првобитно налазило у тзв. Рашкој, већ негде западније „ближе приморским српским областима".[109] Осим тога, Р. Новаковић сматра да је после доласка Срба на Балканско полуострво њихова територија била јединствена и да су Срби насељавали баш оне крајеве које наводи цар Константин Порфирогенит. Промене су настале касније са слабљењем византијске власти, па су се почетком IX века појавиле и мање државе: Травунија, Паганија,

---

[104] DAI, c. 34, l. 7—11; Виз. извори II, 62 (*Б. Ферјанчић*). На основу тих вести *Благојевић*, Преглед историјске географије 60 исправно закључује да је „Травунија у политичком погледу била дуже време чврсто повезана са Србијом". Исто и у Историји српског народа I, 148 (*С. Ћирковић*).

[105] DAI, c. 32, l. 81—85; Виз. извори II, 54 (*Б. Ферјанчић*).

[106] *Р. Новаковић*, О границама Србије и српске државе у X веку, Зборник Филозофског факултета у Београду 8 (1964) 166. Нешто даље исти аутор ипак констатује да цар писац каже да су Дукља и Захумље признавали власт српског кнеза, али опрезно мисли да је такво стање кратко трајало.

[107] *Р. Новаковић*, Још нека размишљања о обиму Србије IX и X века, Зборник Филозофског факултета у Београду X—1 (1968) 142 сл., н. 9, 146. Као доказ аутор наводи податак из 32. главе да су у време цара Ираклија Срби населили Србију, Паганију, земљу Захумљана, Травунију и земљу Конављана, што по њему сведочи да је Травунија била самостална. Знаке самосталности Травуније он види и у чињеници да становници Дубровника за околне винограде плаћају трибут архонту Захумљана и архонту Травуњана. Cf. DAI, c. 32, l. 21—23, c. 30, l. 138—143; Виз. извори II, 48, 36 (*Б. Ферјанчић*). Чини се да је у наведеним доказима Р. Новаковић превидео две важне ствари: међу областима које су у време цара Ираклија запосели Срби наведено је и Конавље, а та област по спису DAI није била кнежевина, односно архонтија. Што се тиче трибута Дубровчана, речено је да га они плаћају кнезу (архонту) Травуније, а цар писац каже да су кнезови Травуније увек били под влашћу кнеза Србије.

[108] *Новаковић*, Где се налазила Србија 56.

[109] Исто 22.

Захумље.[110] Посматрајући ове комбинације, намеће се питање каква је то византијска власт у времену од VII до почетка IX века постојала у унутрашњости Балканског полуострва и који извори о томе говоре.

Сада ћемо се позабавити тумачењима која су у новијој литератури изречена о обиму Србије, бар према подацима списа DAI. Р. Новаковић је исправно уочио да Константин Порфирогенит „нигде не приказује територијални положај Србије онако како то чини описујући друге области", али сматра да се из 32. главе ипак о томе може нешто разабрати.[111] У неким истраживањима, која су полазила од вести цара писца, констатовано је да оне омеђују доста скромну територију Србије, а као пример навешћемо Ф. Дворника који сматра да су први српски кнезови владали крајевима у долинама горњег тока Дрине и њених притока (Пиве, Таре, Лима, Увца), као и горњег тока Мораве са Рашком и Ибром.[112] Питањем обима Србије раног средњег века веома се бавио Р. Новаковић, полазећи највећим делом од података списа цара Константина Порфирогенита. Та крштена Србија се у X веку простирала од долине Ибра и западних страна Копаоника па до Дрине на западу, њеног тока између сливова Таре и Пиве до Вишеграда. На северу граница те Србије била је на планинском венцу Радочело, Голија, Јавор, Мучањ, Златибор, Тара и Звијезда, на југу и југозападу граница Србије ишла је од Пивске планине до падина Рогозне према Звечану и ушћу Ситнице.[113] Међутим, другом приликом исти аутор констатује да се на основу података из 32. главе списа DAI може закључити да се Србија простирала од западних огранака Копаоника до Саве на северу, док би на западу обухватала Босну и досезала скоро до Врбаса, али по његовој напомени тако проширена Србија не одговара опису њеног положаја из 30. главе истог списа.[114] Извесно је да је Р. Новаковић изгубио из вида да се баш у том делу царевог списа налази податак који недвосмислено потврђује далеко простирање Србије према западу: каже се да се Хрватска на Цетини и код Ливна граничи са Србијом.[115]

У новијим радовима било је и настојања да се друкчије тумаче цареве вести о границама Србије. Први је то учинио већ спомињани Р. Новаковић, верујући да је средином IX века Србија имала велики обим; простирала се од близу реке Цетине на западу до граница са Бугарском на југу.[116] На другом месту Р. Новаковић кратко напомиње

---

[110] Исто 78 сл. По ауторовој оцени зато Константин Порфирогенит и назива њихове становнике Србима, али их одваја од Србије. Ти крајеви су збацили византијску власт. Уп. Исто 80.

[111] *Новаковић*, О границама Србије 154 сл.

[112] Commentary 134.

[113] *Новаковић*, О границама Србије 175.

[114] *R. Novaković*, Još o nekim pitanjima teritorijalnog prostranstva Srbije i Hrvatske sredinom X stoljeća, Hist. zbornik 19—20 (1966/7) 270 сл.

[115] DAI, c. 30, 1. 116—117; Виз. извори II, 35 (*Б. Ферјанчић*).

[116] *Новаковић*, Где се налазила Србија 56 сл. Полазећи од неуспеха који је у походу на Србију претрпела војска бугарског кнеза Бориса, Р. Новаковић верује да је она тада била пространа држава, чију су територију после смрти кнеза Властимира поделили његови синови: источни део добио је Мутимир, средишњи Стројимир, а западни Гојник. За сличне идеје в. и *Новаковић*, Још нека размишљања 162 сл.

да се према северозападу, односно према Хрватској, Србија простирала до предела између горњег Врбаса, Грмеча и Динаре.[117] Недавно је П. Влаховић изнео уверење да је Србија раног средњег века највећи обим имала за владе кнеза Часлава (927—око 950) који је државу проширио на Босну до Пливе, Цетине и Ливна, док је на истоку граница била код Раса а на северу на Руднику и можда на Сави.[118] У опису пространства Србије најдаље је отишао Ђ. Јанковић, наглашавајући да је у IX и X веку „Србима доступно међуречје Уне и Крке са данашњом Банијом и Кордуном (докле су се простирала подручја погодна за сточарење)“; Срби су се могли ширити планинама у правцу Огулина.[119]

У новијим радовима особита пажња обраћана је подацима списа DAI о међама Србије на западу, односно према Хрватској.[120] У разрешењу питања граница Србије на тој страни разуме се да се као најважније поставља питање положаја и статуса Босне коју цар писац спомиње у 32. глави посвећеној историји Срба; ту се каже да се у земљици (χωρίον) Босне налазе насељени градови Катера и Десник.[121] Полазећи од тих података, Нада Клаић је написала да Константин Порфирогенит „Bosnu ubraja u srpske zemlje, ili tačnije zemlju pod srpskom političkom vlašću“.[122] Ф. Дворник наглашава да је по податку из 32. главе списа DAI Босна била у саставу Србије, али сматра да се то десило тек 949. године пред крај владе српског кнеза Часлава, а после убиства кнеза Мирослава и немира у Хрватској у чијим је границама Босна раније била.[123] Знатно више пажње статусу Босне раног средњег века посветио је Р. Новаковић, али се мора упозорити да је више пута мењао своје погледе. Полазећи од података 32. главе царевог списа, он је ипак признао да се Босна налазила у саставу Србије, односно да је била под њеном политичком влашћу; исто тако прихватио је чињеницу да је Тузла — Салинес у царевом делу — била међу градовима у Србији, али је помишљао да такво стање није морало бити баш за време кнеза Часлава, него после а можда и пре њега.[124] Међутим, исти аутор је

---

[117] *Новаковић*, Где се налазила Србија 48.

[118] *Влаховић*, Српски род Црногораца 195.

[119] *Јанковић*, Етнички простор 27.

[120] *Новаковић*, Где се налазила Србија 39 сл., 48 тачно уочава да су Срби били непосредни суседи Хрвата, као и да се према спису DAI јасно види да између Србије и Хрватске у старој римској провинцији Далмацији није постојала трећа држава.

[121] DAI, c. 32, 1. 151; Виз. извори II, 58 *(Б. Ферјанчић)*.

[122] *Klaić*, Povijest 282.

[123] Commentary 99 sq. Ту се уствари понавља мишљење *F. Šišića*, Povjest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1925, 463.

[124] *Novaković*, Još o nekim pitanjima 278. Извесно је да време после Часлава мора отпасти, јер оно излази из видокруга списа DAI, насталог између 948. и 952. године. С друге стране, треба имати у виду и чињеницу да је историја Срба, изложена у 32. поглављу списа DAI, стигла до времена доласка Часлава на власт у Србији 927. године. Уп. *Максимовић*, Структура 32. главе 31. Р. Новаковић наводи и вести попа Дукљанина о ратовању Часлава на Дрини против угарског великаша Киша, па верује да је он можда пред крај владе заузео североисточни део Босне, али то је већ било после настанка списа DAI. Уп. *Новаковић*, О границама Србије 160 сл., н. 24.

другом приликом одлучно сматрао да у време кнеза Часлава Србија није могла обухватати ни град Тузлу а ни Босну све до Врбаса на западу.[125] Касније је ту сумњу временски проширио, сматрајући да у IX и у првој половини X века Србија није обухватала Босну и данашњу северозападну Србију, области које су биле „далеко од првобитне Србије".[126]

Читајући спис DAI, Р. Новаковић је уочио да у њему постоје подаци који сведоче да су се међе Србије раног средњег века простирале даље према западу но што је он тумачио. То је, пре свега, податак из 30. главе да се Захумље са севера граничи Хрватском а спреда (εἰς κεφαλὴν) са Србијом за који Р. Новаковић има своје тумачење: цар писац је уместо Срби овде погрешно унео појам Србије.[127] Извесно је да споменута комбинација, која треба да буде доказ одређеном тумачењу података списа DAI, почива на методолошки недопустивом поступку прекрајања изворних података. Сличног карактера је и друга комбинација Р. Новаковића о податку да се Хрватска према Цетини и Ливну граничи са Србијом: то није Србија, која би се налазила на истоку или југоистоку Хрватске, већ су у питању Срби насељени у Захумљу.[128] Р. Новаковић подсећа и на податке 30. главе о жупанијама у Хрватској од којих су најисточније биле Цетина, Имотски и Плива: ту се као хрватске пограничне жупаније према Србији само наводе Цетина и Ливно, а да је Србија држала Босну то би се могло рећи и за Пливу.[129] Најзад, међу насељеним градовима у крштеној Србији у 32. глави списа DAI наводи се и Салинес (Σαλινές) а тај град је у свим досадашњим истраживањима идентификован са Тузлом.[130] Пошто би тај важан податак обеснажио његово уверење да се Србија раног средњег века није простирала и на Босну, Р. Новаковић је одбацио усвојену идентификацију, тражећи споменути град Константина Порфирогенита у топонимима типа Слатина, али у оним крајевима које је по његовом убеђењу обухватала Србија раног средњег века.[131]

Пошто је одлучно сумњао у то да је Србија за владе Часлава а и раније обухватала и Босну, Р. Новаковић је на различите начине размишљао о њеном статусу и положају. Најпре је веровао да је у време тешких прилика у Србији — ратови са Симеоном и бугарско освајање Србије (924) — Хрватска проширила своју територију на исток од Врбаса до Дрине, обухвативши тиме и Босну.[132] Потврду

---

[125] *Novaković*, Još o nekim pitanjima 270—274.

[126] *Новаковић*, Где се налазила Србија 60, 67 сл.

[127] *Novaković*, Još o nekim pitanjima 266—268. За податак cf. DAI, c. 30, 1. 103—104; Виз. извори II, 34 *(Б. Ферјанчић)*.

[128] *Novaković*, Još o nekim pitanjima 269. На сличан начин аутор тумачи и податак да се Србија са севера граничила Хрватском: у питању су области Захумља и Паганије које су биле насељене Србима.

[129] *Новаковић*, Још нека размишљања 151 сл.

[130] *С. Ћирковић*, Босна и Византија, Посебна издања Академије наука и уметности Босне и Херцеговине књига XC, Одељења друштвених наука 33, Сарајево 1989, 26.

[131] *Новаковић*, Још нека размишљања 170; *исти*, Где се налазила Србија 60, 67 сл.

[132] *Novaković*, Još o nekim pitanjima 270—274, 277 sl.

за ову тезу Р. Новаковић тражи у 40. глави списа DAI где се наводи да се Угри на истоку граниче са Бугарима од којих их одваја река Дунав; на северу од Угара су Печенези, на западу Франци а на југу Хрвати. Ти Хрвати, који живе јужно од Угара, могли су бити само они из Босне, а да су Срби тада држали Босну, они би били и споменути као гранични народ Угара. Такво тумачење споменутог податка уверава аутора да „српска држава по свој прилици није ни допирала до доње Дрине и Саве, већ да је била нешто јужније".[133] Међутим, Р. Новаковић је исказивао и друкчије идеје о положају Босне у раном средњем веку, верујући да је она имала посебно место баш као и друге јужнословенске области споменуте у царевом спису. При томе се позива на самог Константина Порфирогенита који, по његовом уверењу, одваја Босну од Србије, али наводи и каснијег византијског историчара Јована Кинама који каже да река Дрина одваја Босну од остале Србије, као и да Босна није потчињена архижупану Србије, већ да народ у њој има посебан начин живота и управљања.[134] Извесно је да се из излагања 32. главе списа DAI тешко може закључити да се Босна одваја од остале Србије, а што се тиче вести историчара Јована Кинама, она се ипак односи на сасвим друго време, средину XII века, када су се измениле прилике у јужнословенским земљама, па се не може узимати као релевантна за раније стање. Пошто је био на путу да закључи да је у раном средњем веку Босна била самостална, Р. Новаковић се пита зашто није наведена у адресама писама које византијски цареви упућују јужнословенским владарима, наведених у Спису о церемонијама цара Константина Порфирогенита.[135] Осим једног изузетка ту су споменути владари (архонти) оних јужнословенских области које су забележене и у спису DAI, па се чини сасвим природним што нема владара Босне који није ни постојао у време писања царевог дела.[136] Ако се пажљиво погледају редови списа DAI, јасно је да се област Босне налазила у саставу Србије, али имена насељених градова у њој (Катера и Десник), као и податак да се Тузла (Салинес) налазила у Србији, сведоче да је та Босна обухватала само крајеве у долини истоимене реке.[137]

---

[133] DAI, c. 40, l. 40—44; *Novaković*, Još o nekim pitanjima 270, 277 sl., 282—285; *исти*, Још нека размишљања 156—158. Међу доказима да Србија у време Часлава није држала Босну Р. Новаковић наводи и околност да су за време Симеона (око 925) Бугари баш у Босни ратовали против Хрвата. Уп. *Новаковић*, Још нека размишљања 148.

[134] J. Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum, ed. A. *Meineke*, Bonnae 1836, 104; Византијски извори за историју народа Југославије IV, Београд 1971, 28 *(Нинослава Радошевић и Јованка Калић); Новаковић* Где се налазила Србија 84 сл. Да је Босна у раном средњем веку била самостална Р. Новаковић закључује и по вестима попа Дукљанина о рату угарског великаша Киша и српског кнеза Часлава. Уп. *Новаковић*, Где се налазила Србија 112—115.

[135] *Novaković*, Još o nekim pitanjima 278 sl.

[136] Constantini Porphyrogeniti De cerimoniis aulae byzantinae I, ed. *I. Reiskius*, Bonnae 1829—1830, 691; Виз. извори II, 78 *(Б. Ферјанчић)*.

[137] *Благојевић*, Преглед историјске географије 53; *Ћирковић*, Босна и Византија 25 сл.

Р. Новаковић није доводио у сумњу само цареве податке о западним границама Србије, већ је то чинио и када су у питању неке у науци одавно објашњене вести о међама Србије на другим странама. Међу царевим подацима о том питању увек је особита пажња посвећивана опису рата који је бугарски владар Борис (851—889) водио против Србије, односно против синова кнеза Властимира. Бугарска војска је у томе походу поражена, а заробљен је и Борисов најстарији син Владимир, па је Борис „због синовљевих мука" склопио мир са Србима и синови кнеза Мутимира спровели су заробљеног Владимира до границе, тј. до Раса.[138] У старијој литератури није било спора у тумачењу ове јасне вести, само је постојала извесна дилема да ли се под Расом разуме град или област. Р. Новаковић није о томе размишљао, већ је на друге начине коментарисао царев податак. Најпре је сматрао да се он односи само на IX век и да такво стање границе Србије није морало остати и у X веку. С друге стране, исти аутор констатује да се Рас не спомиње међу насељеним градовима у крштеној Србији, па нагађа да се није ни налазио у њеним границама, или да је можда био порушен и расељен.[139] Касније је Р. Новаковић био још одлучнији у тумачењу података о Расу; сумњао је да је у питању крај око данашњег Новог Пазара, па је без икаквих доказа навео да би оправданије било границу Расе као области потражити негде у долини Лима или Ћетиње.[140] Ваља напоменути да су се идеје Р. Новаковића разликовале и у погледу граница Србије према југоистоку. Он је најпре сматрао да је Србија на југу почињала од Белог Дрима код Призрена и простирала се до Лима, Таре и Пиве, па је по свој прилици обухватала и Метохију.[141] Међутим, другом приликом исти аутор је тврдио да граница Србије у том правцу није ишла даље од западних падина Копаоника, али ни јужније од Звечана или од венца Суве планине до Хајле.[142] Р. Новаковић је био спреман да редуцира и границе Србије према северу које нису ишле даље од планина Чемерно, Голија, Јавор, Мучањ, Муртеница, Златибор, Тара и Звијезда.[143]

Ако је Р. Новаковић желео да ревидира ранија тумачења података које о међама Србије даје спис DAI и да их на неким странама сузи, било је покушаја да се обим Србије раног средњег века увећа. Учинио је то Ђ. Јанковић, али без навођења било каквих доказа; он

[138] DAI, c. 32, 1. 44—53; Виз. извори II, 52 *(Б. Ферјанчић).*

[139] *Новаковић,* О границама Србије 160.

[140] *Новаковић,* Где се налазила Србија 53 сл. Нешто касније исти аутор анализира вести о ратовима Симеона против Србије и повратку Часлава у земљу, па закључује да је Србија тада била пространа, али да није обухватала област Рашке. Један од доказа за то може бити и чињеница да цар писац не спомиње Рас међу насељеним градовима у Србији. Уп. *Новаковић,* Где се налазила Србија 56—60. На другом месту исти аутор каже да је у време кнеза Мутимира Србија могла досезати до Раса, али да тако није морало бити и у X веку за владе Часлава, када се Србија према истоку простирала и даље од Раса. Међутим, Р. Новаковић два пута наглашава да Константин Порфирогенит „говори о Србији као о малој области". Уп. *Новаковић,* О границама Србије 163 сл., 169.

[141] *Новаковић,* Још нека размишљања 158 сл.

[142] *Новаковић,* О границама Србије 169—171.

[143] Исто 159, 162, 165—167.

каже да је према југоистоку Србија допирала до Бугарске на реци Вардару а позива се на спис Константина Порфирогенита.[144] Ђ. Јанковић има још смелије комбинације, тврдећи да су Србе у IX и X веку окруживала нека племена „која су била и у суседству Срба на Лаби, али су се касније стопила у јединствени српски народ".[145]

Одавно је уочено да у омеђивању обима Србије раног средњег века драгоцени могу бити подаци о насељеним градовима у крштеној Србији које даје 32. глава списа DAI. У новијим истраживањима неки аутори су као Ф. Дворник углавном поновили мишљења старије литературе о идентификацији тих градова,[146] али је било и покушаја да се та важна расправљања освеже и новим идејама. Чинио је то овде много пута спомињани Р. Новаковић, верујући да градове које цар писац спомиње у крштеној Србији ваља тражити у крајевима западно од Лима.[147] Р. Новаковић је најпре разматрао положај града Достиника (Дестиника) који се два пута спомиње у царевом спису: најпре се каже да је Клонимир пребегао из Бугарске са намером да узме власт у Србији (897/8) и да је стигао у Достиник, један од њених градова;[148] други пут је Дестиник споменут међу насељеним градовима у крштеној Србији.[149] Р. Новаковић исправно закључује да се град Достиник (Дестиник) налазио на истоку тадашње Србије, свакако ближе граници са Бугарском, а на путу који је Клонимира водио из те земље према Србији. Он је најпре помишљао да се град налазио на излазу из Руговске клисуре, али га је тражио и на другом месту између села Суво Грло и Бање, или на Белом Дриму, источно од Ђаковице.[150] Чини се да је најдрагоценија идеја Р. Новаковића о положају града Дреснеика који он тражи у селу Дрсник, близу Клине где су откривени остаци насеља и утврђења, али би свакако требало испитати да ли се овде налази и слој раног средњег века.[151] Извесно је да би потврда ове претпоставке била особито зна-

---

[144] *Јанковић,* Етнички простор 25. Мало касније исти аутор наводи да се граница Србије према југу простирала између сливова Западне и Јужне Мораве; вероватно је била на развођу Мораве и Вардара, као и Вардара и Дрима. Уп. Исто 27 сл.

[145] *Јанковић,* Етнички простор 21 сл.

[146] Commentary 135, 137. Сасвим произвољно а без позивања на старија тумачења о овим градовима говори и Ђ. Јанковић, наводећи да је Дреснеик град Дрежник близу Уне. Уп. *Јанковић,* Етнички простор 25.

[147] *Новаковић,* Где се налазила Србија 61—64. Исти аутор је сматрао да наведени градови у Србији указују на ширу територију од оне коју је Србија имала у време кнеза (архонта) Часлава, па се према томе ти подаци односе на старије време. Уп. *Novaković,* Još o nekim pitanjima 285. Овде треба подсетити да је царев град Лесенеик старија литература локализовала у слив доње Дрине, полазећи од чињенице да је он у царевом спису наведен после Тузле (Салинес). Тај град Р. Новаковић тражи на сасвим другој страни: помишља на речицу Лешницу која се с десне стране улива у Лим на око 10 km северно од Берана; ту има и топонима Градина и Подграђе. Уп. *Новаковић,* Још нека размишљања 169 сл.; *исти,* Где се налазила Србија 68 сл.

[148] DAI, c. 32, 1. 74—77; Виз. извори II, 53 *(Б. Ферјанчић).*

[149] DAI, c. 32, 1. 150; Виз. извори II, 58 *(Б. Ферјанчић).*

[150] *Новаковић,* Још нека размишљања 163 сл.; *исти,* Где се налазила Србија 61 сл. Тај пут је Клонимира водио преко Босиљграда, Врања, Гњилана и Приштине, или преко Ћустендила, Криве Паланке, Куманова, Урошевца и Штимља.

[151] *Новаковић,* Још нека размишљања 161; *исти,* Где се налазила Србија 62 сл. О тој претпоставци в. и *Благојевић,* Преглед историјске географије 57 сл.

чајна за омеђивање територије Србије раног средњег века која би се могла простирати и на област Метохије.

Најзад, желели бисмо да споменемо и нека нова тумачења важних података које у 33. глави списа DAI налазимо о пореклу рода захумског кнеза Михајла Вишевића. Јер, ваља подсетити да у белешци из споменутог поглавља пише да „род антипата и патрикија Михајла Вишетиног, архонта Захумљана, потиче од некрштених становника на реци Висли, који су названи и Лицики".[152] У ранијим радовима тај занимљив податак је коришћен као један од важних доказа за источну локализацију прадомовине Срба, односно Беле Србије, јер ако су Захумљани Срби — а то каже цар писац — род њиховог кнеза (архонта) потицао је са Висле где се по многим тумачењима и налазила прадомовина Срба одакле су они пристигли на Балканско полуострво. У ново друкчије тумачење царевих вести први је закорачио В. Кошћак, подсетивши на уверење да је на реци Висли, одакле је потицао род Михајла Вишевића, било и средиште прадомовине Хрвата, односно Беле Хрватске. На основу тога он закључује да је Михајло Вишевић владао Захумљем „kao dijelom hrvatske savezne države".[153] Полазећи од уверења да су Срби пристигли на Балканско полуострво из Полабља, Ф. Дворник сматра да Михајло Вишевић није био Србин, а штавише сумња и да су Захумљани били Срби; верује да се неки предак Михајла Вишевића придружио Хрватима, када су они из своје прадомовине око Висле кренули према југу.[154] Међутим, извесно је да је у новом тумачењу ових особито значајних података најдаље отишао Р. Новаковић, кренувши од убеђења да се прадомовина Срба — Бела Србија налазила на западу у сливу реке Лабе. Анализирајући садржај кратког 33. поглавља, споменути аутор у њему види два различита податка о Захумљанима: за њих се најпре каже да су Срби, а затим се говори о пореклу рода њиховог кнеза (архонта) Михајла Вишевића који је потицао са реке Висле. Р. Новаковић упоређује тај податак са оним што цар писац у 32. поглављу каже о прадомовини Срба, па остаје зачуђен што он и тамо није споменуо реку Вислу као оријентир за положај Беле Србије. Према томе род захумског кнеза потицао је из сасвим друге области која се налазила далеко на истоку од Беле Србије, смештене у област Полабља. Зато он верује да род Михајла Вишевића није био српског порекла, већ да је у питању посебна етничка група коју цар писац назива Лицики, а која је можда била сродна Белим Хрватима, па је са њима и стигла на Балканско полуострво.[155] Посматрајући наведено тумачење Р. Новаковића, ваља с једне стране упозорити да је он пропустио да истакне важну околност: кратко поглавље о Захумљанима и земљи коју настањују састављено је од две белешке које почињу карактеристичном свезом ὅτι или ἰστέον,

[152] DAI, c. 33, l. 15—19; Виз. извори II, 60 *(Б. Ферјанчић)*.

[153] *Košćak*, Pripadnost 336.

[154] Commentary 139.

[155] *Новаковић*, Да ли су сви Захумљани Срби 31—33; *исти*, Одакле су Срби дошли 68—71.

ὅτι и које се, како је то одавно уочено, срећу у већем броју поглавља царевог списа. Прва белешка говори о пореклу Захумљана, њиховом имену и земљи коју су населили, а друга о пореклу њиховог кнеза (архонта) Михајла Вишевића који је носио византијске чинове антипата и патрикија.[156] Међутим, ипак се чини да је на основу читања 33. поглавља тешко закључити да цар писац на било који начин одваја род Михајла Вишевића од његових Захумљана за које је рекао да су Срби, потичући од оног кнеза (архонта) који је Србе довео цару Ираклију. Ту се за Михајла Вишевића ипак наглашава да је кнез Захумљана. С друге стране, извесно је да је у тумачењу вести 32. и 33. главе списа DAI Р. Новаковић пропустио неке важне чињенице, везане за царево дело и његов карактер. Јер, њега чуди што у опису положаја Беле Србије у 32. глави није истакнута Висла као један од оријентира за њену локализацију; с друге стране се у 33. поглављу иста река наводи као одредница за област из које је потицао род Михајла Вишевића. Одавно је уочено да је спис DAI сачињен на основу обавештења која су из различитих врела притицала у царску палату. У неким случајевима су та обавештења изнета као белешке које се лако разазнају по свезама ὅτι или ἰστέον, ὅτι. Међутим, баш такво богатство и разноврсност царевог списа условили су неуједначеност па и неусаглашеност његових бројних података. То је уосталом и честа карактеристика бројних средњовековних извора од којих се не може тражити опште сагласје изнетих података, како се то очекује од трактата модерне науке. Зато је и цар писац у 32. поглављу изнео оне оријентире који су били записани у једном врелу, односно у историји Срба, а о Михајлу Вишевићу је преузео друге податке које је нашао у извештају о његовом роду.

На почетку овог прилога нагласио сам да ми је намера била да прикажем и оценим тумачења која су у новијој стручној литератури исказивана о вестима списа DAI о доласку Хрвата и Срба на Балканско полуострво, као и о простору који су они заузимали у раном средњем веку. Посматрајући најпре радове који су се бавили питањем досељења Хрвата, могли смо закључити да нису убедљиво деловале комбинације које су тај важан догађај за даљу историју Балканског полуострва померале далеко од времена означеног у спису цара Константина Порфирогенита, односно од првих деценија VII столећа, а после словенско-аварског продора све до источне обале Јадранског мора и освајања тамошњих градова. Штавише, у новијим радовима се запажа повратак поверења у веродостојност података о сеоби Хрвата, што је сагласно са општим ставом модерне науке према изворној вредности списа цара Константина Порфирогенита, намењеног његовом сину и наследнику Роману II као упутство за обављање тешких владарских дужности које су га очекивале на престолу василевса Ромеја. Извесно је да су се Константин Порфирогенит и његови бројни, а именом најчешће непознати сарадници, помно трудили да у спису тако важног карактера будућем цару презентирају веродостојне и проверене

[156] DAI, c. 33, l. 1—21; Виз. извори II, 59 сл. (*Б. Ферјанчић*).

податке о народима који су окруживали царство Ромеја. Зато звуче неубедљиво оцене заслужне Наде Клаић да је причу о сеоби Хрвата измислио цар лажов и изложио је у 31. поглављу, а онда је унеколико променио непознати писац 30. поглавља. После неких оцена да се та 30. глава по структури и начину рада не разликује од других делова списа DAI, значајно је да су се стручњаци досетили да је и 31. глава са толико проскрибованом причом о сеоби Хрвата ипак део царевог списа, па су били спремни да поклоне поверење и тој верзији у којој главну улогу има византијски цар Ираклије. Тај заокрет је допринео једнаком поверењу у веродостојност вести разних делова царевог списа и равноправном третману различитих верзија о сеоби Хрвата који су заиста могли стићи на Балканско полуострво у споразуму са царем Ираклијем, а после освајачког таласа Словена и Авара који су такође за његове владе срушили власт Ромеја у градовима на далматинској обали.

Што се тиче царевих вести о доласку Срба на Балканско полуострво, ваља напоменути да су оне пропраћене неким занимљивим преокретима који су, сасвим разумљиво, вазда изазивали различита тумачења. У новијој литератури најпре је обновљена неоправдана сумња у веродостојност вести цара писца о сеоби Срба; он о томе није ништа знао, па је све измислио на основу познате му приче о доласку Хрвата. Питање локализације Беле Србије, прадомовине балканских Срба, било је предмет поновног разматрања у новијој литератури, а у томе послу су се неки историчари враћали на старе и одавно напуштене идеје да се Бела Србија налазила у Полабљу, тамо где су живели тзв. Лужички Срби. У враћању на та стара тумачења сасвим су занемаривани сви докази који су раније изношени против западне локализације прадомовине балканских Срба, чији је положај померан према истоку, тамо где се налазила и суседна јој Велика или Бела Хрватска. У тумачењу пута и начина којима су Срби приспели на Балканско полуострво, исказиване су сасвим произвољне комбинације које су град Сервију у околини Солуна — прво место њиховог боравка — померале у сасвим други крај на далматинску обалу и у залеђе града Салоне. Чини се да је у новијим истраживањима сасвим оправдано преовладало поверење у веродостојност вести цара Константина Порфирогенита о доласку Срба на Балканско полуострво које су садржане у једној историји Срба унетој у царево дело. Вести списа DAI о доласку Хрвата и Срба на Балканско полуострво, два народа суседна не само у новим крајевима, већ и у прадомовини, ваља равноправно и заједно посматрати и коментарисати.

Друго важно питање које је било предмет пажње овог прилога тицало се етничког простора који су Хрвати и Срби, бар према подацима списа DAI, заузимали у раном средњем веку. У царевом делу се доста јасно омеђују крајеви које су Хрвати запоселили по доласку на Балканско полуострво. То су биле земље од Цетине на југоистоку до Лабина и Истре на северозападу које су се у унутрашњост простирале до Имотског и Ливна, као и до реке

Врбаса; на тим странама Хрватска се граничила са Србијом. Подаци о жупанијама и насељеним градовима у Хрватској обухватају ужи простор него што га одређују споменуте границе, па је извесно да је њих саопштио византијски чиновник из неког од далматинских градова, преносећи оно што му је географски било ближе и самим тим и боље познато. Најзад, ваља напоменути да се у 30. глави царевог списа јасно говори о Хрватима који су населили крајеве у Панонији, између токова Саве и Драве.

Што се тиче података списа DAI о крајевима које су у раном средњем веку запоседали Срби, сасвим је јасно да цар писац доследно разликује шта је обухватала Србија а које крајеве су насељавали Срби. Описи граница Србије знатно су уопштенији од оних које у царевом делу налазимо о Хрватској, или о другим областима (Паганија, Захумље, Травунија, Дукља), што је сасвим разумљиво, будући да су обавештења стизала из далматинских градова (30. глава), а ту се мање знало о географским приликама у дубљој унутрашњости Балканског полуострва где се и налазила Србија. Међутим, срећна је околност да у 32. глави, која представља историју Срба унету у спис DAI, налазимо драгоцене податке о границама Србије. Комбинацијом вести расутих у разним деловима царевог списа могу се обележити међе Србије раног средњег века: она се према југоистоку простирала до долине Ибра, западних падина Копаоника и Метохије, а према северу је очигледно допирала скоро до Саве. Сасвим је извесно да се Србија простирала и западно од тока доње Дрине, обухватајући град Тузлу, као и област Босне, ограничену у раном средњем веку само на долину истоимене реке.

Сакупивши све што је у новијим радовима речено о бројним подацима које спис DAI Константина Порфирогенита доноси о најстаријој историји Хрвата и Срба, може се констатовати да све више јача поверење у изворну вредност царевог дела. Такав став је сасвим у складу са оценама које су у историјској науци присутне о другим деловима царевог списа са великим бројем података о другим народима насељеним уз границе царства Ромеја. Спис DAI, како рекосмо, био је намењен будућем византијском цару Роману II као упутство за обављање тешких владарских дужности, па је сасвим природно очекивати да су се његови састављачи, предвођени Константином Порфирогенитом, трудили да новом василевсу пруже проверене и поуздане податке. Тако су свакако поступили пишући делове о Хрватима и Србима.

Božidar Ferjančić

L'ARRIVÉE DES CROATES ET DES SERBES DANS LA PÉNINSULE BALKANIQUE

(OBSERVATION DES NOUVELLES INTERPRÉTATIONS)

L'auteur désire présenter et porter une appréciation critique sur les nouvelles interprétations avancées dans la bibliographie spécialisée au sujet des données historiques relatives à l'installation des Croates et des Serbes dans la péninsule balkanique. Il s'agit plus précisément de l'analyse des données fournies par le De administrando imperio de l'empereur byzantin Constantin Porphyrogénète, seule source nous renseignant sur cette question importante. Adoptant l'ordre suivi par l'exposé de l'empereur, l'auteur se penche tout d'abord sur les nouvelles interprétations des données relatives à la migration des Croates. Il convient immédiatement de remarquer que les dernières recherches. lorsqu'il s'agit de l'arrivée des Croates, donnent à nouveau l'avantage au récit offert par le chapitre 30 de l'oeuvre du Porphyrogénète, récit ne faisant nullement état d'un rôle de Byzance dans ce processus qui est situé après la prise de Salone par les Slaves et les Avars. A la différence de cette première version, l'arrivée des Croates se voit explicitement liée au nom de l'empereur Héraclius (610—641) dans le chapitre 31 du De administrando imperio; ils sont venus dans la péninsule balkanique avec son consentement, en reconnaissant l'autorité de l'Empire romée. Les nouvelles interprétations des données en question sont le fait de L. Margetić qui, ce faisant, a repoussé l'arrivée des Croates à la fin du VIIIème siècle, époque à laquelle ils se seraient installés dans de nouvelles contrées avec l'autorisation des Francs. Cette opinion a été acceptée par la très méritante Nada Klaić qui dans des travaux antérieurs s'était pleinement prononcée, en ce qui concerne la migration des Croates, en faveur des informations fournies par l'empereur écrivain dans le seul chapitre 30 de son oeuvre, lequel aurait même pour base la tradition populaire croate. Dans de nouveaux travaux cet auteur a cette fois réfuté toute véracité à la relation de l'arrivée des Croates, en y voyant une pure invention de l'empereur Constantin Porphyrogénète afin de mettre en valeur le rôle de Byzance dans ce processus. Les Croates seraient donc arrivés avec l'accord des Francs vers la fin du VIIIème siècle, tout comme le considère L. Margetić: ils seraient venus de Carinthie où sont effectivement conservées des traces de leur passage. Dans d'autres recherches récentes on voit néanmoins apparaître une tendance à contester les idées précédemment exposées et à accorder de nouveau foi aux informations fournies par l'empereur écrivain. Il s'agit là avant tout des travaux de P. Stih, V. Koščak et M. Suić chez lesquels l'emporte de nouveau la conviction selon laquelle les informations contenues dans le chapitre 30 du De administrando ont une réelle valeur. Un grand progrès dans l'étude de cette importante question a été fait par R. Katičić qui est parti de l' indéniable constatation que le chapitre 31 proscrit fait lui aussi partie intégrante de l'oeuvre de l'empereur, et que l'on se doit, par conséquent, de l'utiliser comme une source parfaitement valable nous informant sur l'arrivée des Croates. Conformément à

cela, il admet l'authenticité du récit selon lequel les Croates sont arrivés dans les Balkans avec l'accord de l'empereur Héraclius, voyant en cela la poursuite de la pratique bien connue des empereurs romains consistant à implanter les tribus et les peuples nouveaux venus en tant que fédérés sur le territoire de l'Empire.

La nouvelle bibliographie spécialisée fait également une large place à la discussion sur l'arrivée des Serbes dans la péninsule des Balkans, événement relaté par le chapitre 32 du De administrando imperio, en s'intéressant également, ce faisant, aux informations concernant la localisation de leur ancienne patrie, c'est-à-dire de la Serbie Blanche. On dénote dans l'analyse de ces données l'apparition d'une tendance à contester l'interprétation généralement admise selon laquelle la Serbie Blanche se trouvait sur le cours supérieur de la Vistule. Ceci est tout particulièrement le fait de R. Novaković qui part de la conviction que les données fournies par Constantin Porphyrogénète lui-même révèlent que l'ancienne patrie des Serbes doit être recherchée à l'ouest, là où se trouvaient les contrées des Serbes de Lusace. Il semble donc que les auteurs de telles tentatives visant à réactualiser d'anciennes théories aient par trop négligé les résultats des recherches (Lj. Hauptman, B. Grafenauer) concluant que la Serbie Blanche doit être recherchée plus à l'est, dans les contrées de Pologne où elle se trouvait au voisinage même de la Croatie Blanche. Il reste tout à fait naturel que, par sa richesse en rebondissements et en détails intéressants, le récit de l'empereur sur l'installation des Serbes ait retenu l'attention de nouveaux chercheurs. Dans leurs réflexions ceux-ci ont réservé une place particulière à l'épisode sur le séjour provisoire des Serbes dans la région voisine de Servia (ou plus largement, les environs de Thessalonique), à leur intention de retourner dans leur ancienne patrie et à Belgrade qui se trouvait sur leur chemin. Désireux d'offrir une nouvelle interprétation de ces informations certains auteurs ont toutefois procédé à de véritables chamboulements trouvant difficilement place dans des travaux scientifiques digne de ce nom. Il a ainsi été affirmé que l'empereur Constantin Porphyrogénète ne pensait nullement dans son récit à Servia en Grèce du nord, mais à Srb sur le cours supérieur de l'Una, ce qui impliquerait qu'il n'est pas question ici de Salonique, mais de la ville de Salone sur le littoral adriatique (Đ. Janković). Une seconde thèse, à ce qui semble également inacceptable (R. Lilie) affirme que les Serbes, dans leur marche devant les ramener dans leur ancienne patrie, atteignirent finalement sur le littoral croate aux environs de la ville de Biograd qui est mentionnée dans le chapitre 31 de De administrando imperio. Ceci pourrait ainsi prouver que les Serbes ont originellement peuplé les contrées occidentales de la péninsule des Balkans, à proximité de la côte adriatique. Des idées semblables, selon lesquelles les Serbes auraient tout d'abord peuplé les contrées voisines de la rivière Una, ont été exposées par R. Novaković qui affirme qu'ils se sont tout d'abord brièvement arrêté en Norique et Pannonie romaine, avant de s'avancer dans la péninsule balkanique.

A l'arrivée des Croates et des Serbes dans la péninsule balkanique est également liée l'importante question concernant les contrées occupées et tenues par ces deux peuples jusqu'au milieu du Xème siècle, époque

où Constantin Porphyrogénète rédigea son oeuvre. Ce point a lui aussi reçu différentes interprétations dans la nouvelle bibliographie. Lorsqu'il s'agit des contrées peuplée par les Croates, il convient tout d'abord de signaler une tendance à nier l'existence de toute autorité byzantine sur la côte de Dalmatie durant le haut moyen âge (L. Margetić). Il s'avère toutefois que les auteurs de telles interprétations n'ont nullement tenu compte des informations, fournies par le texte même de De administrando imperio et d'autres sources, sur le pouvoir de Byzance dans ces régions. Sur les contrées croates cette même oeuvre nous offre, il est vrai, des données ne s'accordant pas entre elles: d'après la description offerte des villes et des joupanies de Croatie il est permis de conclure que cette dernière s'étendait de Cetina à Kupa, cependant, ce même texte rapporte par ailleurs que les frontières septentrionales de la Croatie couchent à Labin et à l'Istrie. On enregistre même dans la nouvelle littérature des tentatives visant à réduire encore davantage l'aire de la Croatie. Ceci est le fait de R. Novaković qui suppose que les contrées de Lika, Krbava et Gacka avaient été peuplées par les Serbes dès le haut moyen âge et qu'elles ne faisaient pas partie de la Croatie. C'est parmi ces Serbes qu'aurait trouvé refuge Ljudevit Posavski lorsqu'il fuyait devant l'armée franque (822). En ce qui concerne les régions peuplées par les Serbes, il est permis de dire que l'on a oublié dans les nouvelles études que l'empereur Constantin Porphyrogénète fait une nette distinction entre le territoire englobé par la Serbie et certaines autres contrées également peuplées par des Serbes (Paganie, Zachlumie, Travunie). Le tracé des frontières de la Serbie au haut moyen âge a été largement traité par R. Novaković qui affirme tout d'abord que l'empereur écrivain parle uniquement des Serbes installés dans les frontières de la province romaine de Dalmatie. Selon lui, on trouvait alors d'autres Serbes intallés dans des contrées voisines n'entrant pas dans le cadre de la Dalmatie romaine. Ce même auteur a aussi déployé de grands efforts afin de contester certaines interprétations largement admises lorsqu'il s'agit des données concernant les frontières de la Serbie au haut moyen âge. Il réfute tout d'abord les anciennes convictions relatives à ses frontières occidentales, affirmant que la Serbie s'étendait aussi sur la Bosnie qui, selon lui, jouissaient d'une position spéciale, semblable à celle qu'avaient les contrées slaves mentionnées dans De administrando imperio. Il semble que dans ces tentatives R. Novaković a négligé les données fournies par l'empereur écrivain d'après lesquels il ressort clairement que la Bosnie faisait alors partie intégrante de la Serbie. Par ailleurs, R. Novaković remet également en question les données fournies par cet empereur sur les autres frontières de la Serbie, tant à l'est, au sud-est qu'au nord, et en vient même à nier l'importance de la région de Ras en tant que repère sûr lorsqu'il s'agit de l'étendue de la Serbie en direction de l'est. Les nouvelles recherches ont également prêté attention aux données fournies par l'empereur écrivain sur les Paganianes (Nérétlianes) et leur région. Sans la moindre raison valable on a douté de la véracité de ses dires lorsqu'il rapporte que les Nérétlianes tiraient leur origine des Serbes, en y voyant une affirmation dictée par des mobiles politiques. D'autre part on a exposé une nouvelle interprétation de l'information concernant l'origine de la famille du prince de Zahumlje, Mihailo Više-

vić, qui, sans raison valable, s'est vu détaché, sur le plan ethnique, des Zachlumianes dont Constantin Porphyrogénète rapporte également qu'il s'agit de Serbes. Faisant un bilan des nouvelles interprétations des informations fournies par le De administrando imperio sur l'arrivée des Croates et des Serbes, ainsı que sur leur territoire, l'auteur considere qu'il convient de rétablir le crédit anciennement accordé aux données fournies par cette source historique unique. Cette oeuvre a en effet été conçue comme un manuel éducatif traitant de la politique extérieur de l'Empire et destiné au successeur de l'empereur Romain II (959—963). De fait, il est certain qu'y ont été introduits des données authentiques sur les peuples qui vivaient alors aux frontières de l'Empire. Pour cette raison il convient d'accorder pleinement foi aux informations fournies par Constantin Porphyrogénète sur la venue des Croates et des Serbes, sur leur histoire jusqu'au milieu du Xème siècle et sur les contrées qu'ils peuplaient alors. Ces façons de voir concordent avec le rétablissement général du crédit accordé à la véracité des données fournies par le texte de De administrando imperio.

Зборник радова Византолошког института XXXV, 1996.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XXXV, 1996

УДК 281.1 (=861) (=862)"08"

Љубомир Максимовић

ПОКРШТАВАЊЕ СРБА И ХРВАТА*

Историјски развитак Срба и Хрвата у раном средњем веку био је у многоме одређен њиховим положајем на размеђу византијског и римско-франачког простора. Сличност тадашњег положаја Срба и Хрвата изискује да историјски феномени који га обележавају, па тако и христијанизација, буду изучавани паралелно код једних и других, јер је само применом таквог метода могућно доћи до иоле сигурнијих спознаја о раном животу било српских било хрватских племена. Наиме, будући да живот њихов на рубовима двају светова, по неким мишљењима и двеју цивилизација, није побуђивао довољно интересовања у оновременим културним средиштима, а сопствену писменост нису развили одмах по доласку у нова, балканска станишта, рана историја Срба и Хрвата остаје, по многим својим обележјима, мистерија за данашњег истраживача. Стога се реконструкција најважнијих општих питања те историје, кад је и могућна, не може замислити без упоредне анализе, без посматрања целине збивања, јер иначе би основица истраживања била толико узана да би се тешко дошло до било каквог поузданијег резултата.

Разуме се да ова околност увелико одређује и начин формирања данашњих сазнања о самом уласку Срба и Хрвата у цивилизовани свет, односно о њиховој христијанизацији као симболу ове прекретнице у животу свих варварских народа Европе. Али ни применом реченог метода наука још није рекла своју последњу реч. То значи да је проблем времена и начина христијанизације Срба и Хрвата још увек актуелан, а дискусија о њему незавршена и библиографски веома разуђена.[1]

---

* Овај текст представља темељну прераду, са знатним допунама, рада The Christianization of the Serbs and the Croats, in: The Legacy of Saints Cyril and Methodius to Kiev and Moscow, Thessaloniki 1992, 167—184.

[1] Одговарајућа библиографија, нарочито у модерној хрватској историографији, достигла је енормне размере, па недостатак простора чини немогућним њено потпуно навођење. Стога ћу се у наредним напоменама задржавати само на најважнијим или најинтересантнијим погледима. Неприступачан ми је, на жалост, остао рад: *N. Budak*, Frühes Christentum in Kroatien, Karantanien und dem Alpen—Adria—Raum im Frühmittelalter, Wien—Köln—Weimar 1993, 223—234.

Приступајући овом проблему, управо због реченог, рубног, географског положаја носилаца оба племенска имена, истраживач се неизбежно суочава са два питања. Прво се састоји у одређивању стварне улоге ћирило-методијевског културно-историјског феномена приликом увођења Срба и Хрвата у хришћански свет. Друго се своди на дилему није ли њихов специфичан историјско-географски, односно геополитички положај учинио покрштавање сложенијим него у осталим пословењеним крајевима Балкана.

До одговора на прво питање воде нас путеви распростирања најстаријег словенског писма — глагољице, која је пред крај IX века постала културни спецификум Хрватске и Далмације. У те крајеве глагољица је стигла из Моравске преко Паноније, што њено ширење на југ и југозапад хронолошки везује, најраније могућно, за Методијев епископат над Панонијом (869—885).[2] Али тада је, као што се обично узима, процес християнизације, код Хрвата пре свега, али у великој мери и код Срба, већ био прешао свој апогеј, а можда и био углавном завршен. Овом спознајом је унеколико одређен и одговор на друго питање.

Очевидно је, наиме, да је историјски и географски положај Срба и Хрвата условио да њихово покрштавање претходи ћирило-методијевском делу, док је њихов потоњи културни развитак био тим делом у многоме одређен. Тако постаје извесно да се християнизација словенског света у најзападнијим деловима Балкана пре може сматрати процесом него намах изведеним чином.[3] Ово уочавају данас многи истраживачи, чак и они који говоре о кратком или компактном току християнизације[4] или, с друге стране, они који говоре о њеним

---

[2] Питање правца, времена и начина ширења глагољице у Хрватску и Далмацију је одавно научно обрађивано и у основи решено, па ћу се задржати само на синтетским освртима: Народна енциклопедија I, Београд 1924, 472 (*А. Белић*); Enciklopedija Jugoslavije III, Zagreb 1958, 462—65 (*J. Hamm*); *A. P. Vlasto*, The Entry of the Slavs into Christendom: An Introduction in the Medieval History of the Slavs, Cambridge 1970 (даље: *Vlasto*, The Entry), 196 f., 208; *J. Ferluga*, Byzanz auf dem Balkan im frühen Mittelalter, Süd-Ost Forschungen 44 (1985) 10.

[3] Cf. *F. Dvornik*, Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle (даље: *Dvornik*, Les Slaves), Paris 1926, 77 f.: *idem*, The Slavs: Their Early History and Civilization (даље: *Dvornik*, The Slavs), Boston 1959, 77; Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio, II. Commentary, London 1962 (даље: DAI, II. Commentary), 126; *Vlasto*, o. c. 188, 207; *D. Obolensky*, The Byzantine Commonwealth, London 1971, 59 f.; *Ferluga*, Byzanz 8 f.; *L. Waldmüller*, Die ersten Begegnungen der Slaven mit dem Christentum und den christlichen Völkern vom VI. bis VIII. Jh., Amsterdam 1976, 309 f., 587; R. Katičić, Filološka razmatranja uz izvore o začecima hrvatske države, Starohrvatska prosvjeta III/16 (1986, ed. 1987) 91 [=Die Anfänge des kroatischen Staates, in: Die Bayern und ihre Nachbarn, I, Denkschriften der philosoph. — hist. Kl. Österr. Ak. d. Wiss. 179 (1985) 311]; *Е. П. Наумов*, Константин Багрянородный о крещении сербов и хорватов. Введение христианства у народов центральной и восточной Европы (сборник тезисов), Москва 1987, 29—30; *idem*, Общественно — политические сдвиги в сербских и хорватских землях и христианская миссия на Балканах (даље: Наумов, Сдвиги), Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси, Москва 1988, 70 сл., 74; *I. Goldstein*, Hrvatski rani srednji vijek, Zagreb 1995, 135 sl., 227 sl.

[4] *Nada Klaić*, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb [2]1975, 195.

раздвојеним токовима, међусобно до те мере временски удаљеним, да не би могли бити сматрани фазама једног те истог процеса.[5]

Споменуо сам већ да сиромаштво (спорадичних) изворних сведочанстава битно ограничава, готово онемогућава, стварање целовите представе о примању хришћанства у Срба и Хрвата. Утолико пре, ако је овде, као што се a priori може наслутити, у питању процес који, с обзиром на темпо еволутивног догађања у раном средњем веку, није морао бити везан само за једну генерацију. Највећи део таквог једног процеса неумитно остаје покопан у сплету питања која, због непостојања шире изворне подлоге, остају без сигурних одговора.

Ипак, постоји извор, византијски извор, који нашу тему не дотиче усамљеном вешћу, него јој пружа известан, слојевито изнијансиран контекст. Тај извор — De administrando imperio,[6] заједно са комплементарним текстом из истог ауторског круга: Vita Basilii[7] — нашироко је познат, подвргаван различитим анализама, али кад је реч о християнизацији Срба и Хрвата није до краја научно процењен и искоришћен.

Штавише, управо у вези са досељавањем и хрисгијанизацијом Срба и Хрвата југословенска наука је, за разлику од иностране, током више деценија повремено оспоравала изворну вредност списа De administrando imperio. Оваква тенденција је, чак, временом постајала све изразитија. Почело се са одрицањем вредности података о Србима (cap. 32), уз образложење да представљају копију података о Хрватима,[8] а затим се посумњало у тачност вести о покрштавању Хрвата (cap. 29, 30, 31), које су проглашене међусобно контрадикторним, па тиме добрим делом и неупотребљивим.[9] Овај хиперкритички

[5] *D. Mandić*, Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti, Rim 1963, 109—144.

[6] Критичко издање: Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio, edd. *Gy. Moravcsik—R. J. H. Jenkins*, Washington ²1967. Релевантни подаци за нашу тему концентрисани су у поглављима 29—32. Осим у многим појединачним студијама, информације из DAI коментарисане су у целини у: Византијски извори за историју народа Југославије II (даље: ВИНЈ II), Београд 1959, 9—58 *(Б. Ферјанчић);* DAI, II. Commentary 94—137. Мада одлични, ови коментари понегде запостављају теме у вези са покрштавањем. Ово запостављање је још уочљивије у Константин Багрянородный, Об управлении империей, edd. *Г. Г. Литаврин—А. П. Новосельцев*, Москва 1989. За новију литературу, посвећену искључиво Хрватима в. *Nada Klaić*, Najnoviji radovi o 29., 30 i 31. poglavlju u djelu Konstantina VII Porfirogeneta, Starohrvatska prosvjeta III/15 (1965) 31—60.

[7] Старо издање у употреби: Theophanes Continuatus, V, ed. *I. Bekkerus*, Bonnae 1838, 288.11—289.2, 291.1—292.13.

[8] Најангажованији представници овог гледишта: *B. Grafenauer*, Prilog kritici izveštaja Konstantina Porfirogenita o doseljavanju Hrvata, Historijski zbornik 5 (1952) 21 sl., 27 sl.; *Klaić*, Povijest 194; *L. Margetić*, Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata, Zbornik Hist. zavoda JAZU 8 (1977) 15, 20, 75 sl. У тематски шире постављеним студијама, супротно од изнетог гледишта, вестима о Србима поклоњено је поверење: ВИНЈ II, 46—58; DAI, II. Commentary, 133; Историја српског народа I, Београд 1981, 150 сл. *(С. Ћирковић); J. Ferluga*, Gli Slavi del Sud ed altri gruppi etnici di fronte a Bisanzio, Settimane 30 (Spoleto 1983) 330.

[9] Cf. *Grafenauer*, Prilog 1 sl.; *S. Gunjača*, Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji II, Zagreb 1973 (даље: Ispravci II) 99 sl., 127 sl., 133 sl., 136 sl.; *Klaić*, Povijest 133, 194 sl.; *ista*, O problemima stare domovine, dolaska i pokrštenja Hrvata, Zgodovinski časopis 38/4 (1984) 263 sl.; *ista*, Najnoviji radovi 53;

став, са знатним бројем присталица у словеначкој и хрватској историографији, проистекао је углавном из веровања, данас са разлогом оспореног,[10] да 30. поглавље има другачије корене од 29. и 31. поглавља.

Најзад, покушајем датирања сеобе Хрвата пред крај VIII века, уместо у прву половину VII века, фактички је оспорена хронолошка поузданост главних података из De administrando imperio, бар што се тиче најстарије историје Хрвата.[11] У питању је до сада најозбиљнија ревизија сазнања о раном присуству Словена у западним деловима Балкана, будући да њене последице својим значајем превазилазе тадашњи хрватски простор. Међутим, овакви погледи немају стварног ослонца ни у De administrando imperio, ни у било ком другом извору, већ се заснивају на комбиновању белина у изворном материјалу и досадашњој несигурној хронологији археолошких остатака.[11a] Тако нису ни могла бити оспорена раније понуђена решења појединачних проблема, нпр. везивање доласка Неретљана на велика далматинска острва за VIII век.[12]

У овом контексту оспоравања вредности нашег основног писаног извора, одлучујући допринос сигурности просуђивања могла би дати археологија, што до сада није остварено због велике „беле мрље" која покрива VII и VIII век на простору римске Далмације. Недовољна ширина истраживања, исказана у сразмерно малом броју обрађених локалитета, и немогућност да се познати материјал прецизно класификује у хронолошком и типолошком погледу условили су да ова празнина још увек остаје нерешив научни изазов.[13] Последњих

Margetić, Konstantin 21 sl., 24; *M. Suić*, Ocjena radnje L. Margetića »Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata«, Zbornik Hist. zavoda JAZU 8 (1977) 91 sl., 96; *S. Viljan*, Evoluzione statale degli Sloveni e Croati, Settimane 30 (Spoleto 1983) 121, 138; *V. Košćak*, Dolazak Hrvata, Hist. zbornik 40/1 (1987) 353.

[10] *Б. Ферјанчић*, Структура 30 главе списа De administrando imperio, ЗРВИ 18 (1978) 79 et passim.

[11] *Margetić*, Konstantin, passim; *Klaić*, O problemima stare domovine 254 sl., 262 sl. За другачије мишљење в. нарочито: *Suić*, n. d., passim; *V. Košćak*, Pripadnost istočne obale Jadrana do splitskih sabora 925—928, Hist. zbornik 33—34 (1980/81) 294 sl.; *isti*, Dolazak 377 sl.; *P. Štih*, Karantanija — stara domovina Horvatov, Zgodovinski časopis 41/3 (1987) 534, 538; *I. Goldstein*, Bizant na Jadranu, Zagreb 1992, 126 sl.

[11a] Немогућно је овде улазити у детаљну критику на наведеном гледишту заснованих интерпретација података из DAI. У суштини, ради се о старом методолошком проблему. Изворни подаци третирају се као производ незнања или тајних намера њихових твораца и то на такав начин као да је модерни истраживач боље и непосредније упознат са ситуацијом од Константина Порфирогенита и његових изворника. Циљ оваквог прилаза је више да исправља него да интерпретира оно што извор саопштава.

[12] Уп. *Љ. Максимовић*, О времену доласка Неретљана на далматинска острва, Зборник радова Фил. факултета у Београду 8/1 (1964) 145—152.

[13] Како је показао *Košćak*, Dolazak 370 sl., археолошки налази на обали и у залеђу источног Јадрана нису од помоћи приликом покушаја реконструкције опште ситуације у VII и VIII веку, кад је реч како о Словенима (пре свега Хрватима) тако и о било ком другом етникону, укључујући и Аваре. Не треба губити из вида да изоловани налази аварских предмета не значе много, јер су такви предмети били статусни симболи код свих племена која су улазила у аварски савез или са њим имала непосредне контакте. Cf. *H. Preidel*, Awaren und Slawen, Süd-Ost Forschungen 11 (1952) 33—45. Такође, данас се сматра да је везивање топонима типа „обров" за Аваре крајње дискутабилно.

година, међутим, појавило се у хрватској археологији гледиште да је у оквирима речене беле мрље ипак могућно идентификовати гробне и архитектонске налазе словенске, што би значило и хрватске провенијенције.[14] Док се у научној јавности ово гледиште не стабилизује, не би се на њега смело одвише позивати, али је несумњиво његово потенцијално значење за будуће анализе података из De administrando imperio. С друге стране, као посредан доказ о доласку Срба већ у VII веку, могла би се додати доста експлоатисана, мада у последње време унеколико доведена у сумњу и релативизована могућност да је најранији спомен српског имена у византијским текстовима везан за 680/81. годину и град Гордосервон у Битинији.[15] У сваком случају, историјски контекст за ову хипотезу постоји и састоји се у чињеници да су византијске колонизационе мере на правцу Балканско полуострво — Мала Азија биле интензивније управо од друге половине VII века.[16]

Није овде место за анализирање изворне вредности читавог списа De administrando imperio. Чинили су и чине то позванији од мене, у прикладнијим околностима.[17] Желео бих само да подвучем да споменути критицизам, чак хиперкритицизам у вези са основним темама најраније српске и хрватске историје никад није почивао на увиду у читав спис, чији је инспиратор био Константин VII Порфирогенит, него на анализи само појединих његових глава или, чак, појединачних одломака. При томе, често се полазило од предубеђења да је цар-писац био оптерећен пропагандним византијским егоцентризмом и стога намерно искривљавао неке историјске ситуације.

Ниједно од ова два међусобно повезана полазишта не може опстати. Временска и типолошка слојевитост извора на којима почива DAI, као и несавршеност његове коначне обраде, не нарушавају битно његову кохерентност, а пажљивом критиком извора у многим случајевима могу бити на задовољавајући начин протумачени. Ако је византологија ове околности разјаснила у вези са земљама и народима

Од екстензивне одговарајуће библиографије довољно је навести: *Margetić*, Konstantin 56 sl.; *Suić*, n. d. 79.

[14] О овој могућности информисао ме је својевремено, пред избијање ратног сукоба у Југославији, колега Игор Фисковић, махом на основу резултата сопствених истраживања. Не знам да ли је он у последње време нешто публиковао у том смислу, али још прошле (1995) године није било никаквог одговарајућег одјека у хрватској историографији. Уп. *Goldstein*, Hrvatski rani srednji vijek 104—115. Као претеча Фисковићевих схватања, још је *J. Belošević*, Materijalna kultura Hrvata od VII do IX stoljeća, Zagreb 1980, passim, а посебно 13, 133, покушао да идентификује хрватске некрополе VIII века између Зрмање и Крке, претпостављајући њихово постојање и у претходном столећу. Што се тиче остатака хрватских цркава тог времена, сви покушаји њихове идентификације показали су се неутемељеним, као што је показао *Gunjača*, Ispravci II, 99.

[15] Последњи већи синтетски осврт у коме се прихвата српско порекло топонима Гордосервон: Историја српског народа I, Београд 1981, 144 *(С. Ћирковић)*. За релативизовање ове могућности уп. *J. F. Haldon*, Byzantium in the Seventh Century, Cambridge 1990, 124 n. 98.

[16] Cf. *G. Ostrogorsky*, Geschichte des byzantinischen Staates, München [3]1963, 98, 108 sq. (са још увек релевантном библиографијом).

[17] В., пре свега, исцрпне коментаре у ВИНЈ II; DAI II. Commentary; Константин Багрянородный, edd. *Литаврин—Новосельцев*, као и *Ferluga*, Slavi del Sud 315.

изван српског и хрватског подручја,[18] онда нема разлога да вести посвећене том подручју буду у науци третиране на неки специфичан, другачији начин. С друге стране, карактер читавог списа као поверљивог трактата, намењеног образовању принца — наследника у домену спољне политике, историјској истини даје битну предност над пропагандистичким тоновима. То све не значи да сваки појединачни податак мора бити у потпуности поуздан, али значи да је оријентисање у времену, простору и значајним историјским појавама у основи поуздано. Зато се спис De administrando imperio не сме доводити у положај кривца чију би невиност, због понеког греха, требало непрекидно доказивати.[19]

Али, и ако се реконструисању покрштавања Срба и Хрвата на основу De administrando imperio приступа без споменутог предубеђења или једностраности коју доноси искључивост парцијалног интересовања, пут истраживача тиме не постаје мање мукотрпан. Главни узрок лежи не само у оскудности, него и у привидној контрадикторности података којима располажемо. Наиме, у 29. поглављу списа речено је да су сва српска и хрватска племена покрштена за цара Василија I (867—886),[20] што се у случају Срба обично и прихвата у науци,[21] али касније излагање доноси друкчију хронологију. У поглављу 30. покрштавање Хрвата везује се за крај владе извесног Коцилиса, односно по његовој данас уобичајеној идентификацији са франачким великашем Кадолахом, за другу и трећу деценију IX века.[22] У 31. поглављу, пак, као иницијатор овог чина, оствариваног

[18] Уп. опште коментаре у делима нав. у претходној напомени.

[19] В. горе, нап. 11а. Негативни однос према DAI понекад је толико снажан да се извесним деловима текста о Хрватима одриче не само поузданост (*Klaić*, Povijest 36 sl.), него и литерарна вредност (*Margetić*, Konstantin 22 sl.)!

[20] DAI, 124.62—126.77. В. и горе, нап. 9.

[21] Суштина овог податка, бар кад је реч о Србима, одавно је прихваћена у општим историографским прегледима. Cf. *Dvornik*, The Slavs 123; *Waldmüller*, Begegnungen 588; Историја српског народа I, 315 (*Д. Богдановић*). Међутим, немогућно је прихватити да је први српски епископат основан у Расу одмах после 871, како сматра *Vlasto*, The Entry 208. Уп. *Јованка Калић*, Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године, Сава Немањић — св. Сава, историја и предање, Београд 1979, 29. Одавно је сугерисано да се податак из DAI односи на неко изасланство са којим је коначно започела интензивна мисионарска делатност: *F. Dölger*, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches I, München—Berlin 1924, No 503 (oko 880); *I. Dujčev*, Une ambassade byzantine auprès des Serbes au IXe siècle, ЗРВИ 7 (1961) 53—60 (између 867. и 874).

[22] DAI, 144. 84—90. О идентификацији Коцилиса као Кадолаха в. (остављајући по страни старију библиографију са истим погледом): *B. Grafenauer*, Vprašanje konca Kocljeve vlade v Spodnji Panoniji, Zgodovinski časopis 6/7 (1952/53) 171—190; *T. Wasilewski*, Bizancjum i Słowianie w IX wieku, Warszawa 1972, 204 sq.; *Margetić*, Konstantin 26; *В. К. Ронин*, Франко-хорватские отношения в трактате Константина VII Багрянородоного „Об управлении империей", Виз. Врем. 44 (1983) 60—67; *Štih*, Karantanija 544. Данас је изузетно ретка идентификација Коцилиса као панонског кнеза Коцеља из осме деценије IX века: *Klaić*, O problemima stare domovine 265 sl. Сама, пак, христијанизација Хрвата обично се везује за трећу деценију IX века, односно за време непосредно после Ахенског мира: *Klaić*, Povijest 197 sl., 206; *I. Beuc*, Još o problemu formiranja država u Južnih Slovena, Radovi Instituta za hrvatsku povijest 8 (1976) 140; *Vilfan*, Evoluzione 106, 138; Константин Багрянородный, edd. *Литаврин-Новосельцев* 372 н. 22; *Goldstein*, Hrvatski rani srednji vijek 137 sl., 227 sl. (с тим што је процес током IX века настављен).

иначе из Рима, наведен је цар Ираклије (610—641),[23] онако као што је то у случају Срба учињено у 32. поглављу.[24] Овако рани спомен покушаја христијанизације не би a priori морао да буде сматран неоснованим, с обзиром на раширеност настојања Цариграда, и то управо у првој половини VII века, на покрштавању придолазећих варварских племена.[25]

У датој констелацији изворних обавештења, да би се разумела целина византијског настојања на ширењу Христове вере и сопственог политичког утицаја, чини се да је основано покушати, управо због реченог карактера списа De administrando imperio, да се разлике између појединих извештаја у спису доведу у корелацију. Овакав прилаз је свакако основанији од олаког проглашавања споменутих разлика супротстављеним вредностима које се међусобно потиру. Другим речима, на видљивој слојевитости нашег текста треба засновати трагање за аутентичним изворним казивањима из различитих периода између VII века, као највероватнијег времена доласка Срба и Хрвата на Балкан, и прве половине X века, као већ несумњиво хришћанске епохе њихове историје. При таквом приступу, њихов „случај" добија органску везу са читавим временским континуумом који представља хронолошке оквире свеколиког казивања у спису De administrando imperio.

Сами ти оквири, пак, нису плод некаквог слободног избора редактора у служби Константина Порфирогенита. Ако је по себи јасно да је завршни моменат природно одређен временом редиговања текста, не треба губити из вида да и хронолошко полазиште и простор између тих двају граничника почивају на реалним токовима историјског развитка. Ради се о једној великој епоси која, упркос разноликостима појединих њених етапа, садржи заједничке именитеље како у структуирању унутрашњих прилика у Византијском царству, тако и у дефинисању његовог положаја наспрам света који га окружује. Изградња тематског уређења и уобличавање ортодоксије,[26] као темељаца византијске посебности, омогућили су постепено превазилажење последица катастрофа које су задесиле Царство у првој половини VII века. Оба ова камена-темељца добила су коначан облик до средине IX века, чиме је било омогућено да сва претходна спољнополитичка настојања добију нов, квалитативно другачији замах. Друга половина IX века позорница је тог општег замаха који није

---

[23] DAI, 148, 21—25. О данашњем гледању на место Ираклија у овој вести в. доле, нап. 63—66. Настрану Ираклијева личност, обично се сматра да његова влада представља време доласка Срба и Хрвата на Балкан, и то како у старијим, општијим историјским прегледима тако и у новијим освртима на проблем. Cf. *C. Mango*, Byzantium: The Empire of New Rome, London 1980, 25; *R. Katičić*, »Bog Hrvata« u Konstantina Porfirogeneta, Zbornik u čast P. Skoku, Djela JAZU 59 (1985) 238; *Ferluga*, Byzanz 3; *V. Popović*, Albanija u kasnoj antici, Iliri i Albanci, Beograd 1987, 228 (=L'Albanie pendant la basse Antiquité, ed. cit., 268); *Goldstein*, Bizant 127 sl.

[24] DAI, 154. 27—29. За коментар в. горе, нап. 23 и ВИНЈ II, 49 н. 154 (*Б. Ферјанчић*).

[25] Cf. *Dvornik*, Les Slaves 61, 67, 73; *Waldmüller*, Begegnungen 390; *Ferluga*, Byzanz 8; *Наумов*, Сдвиги 72.

[26] Cf. *Ostrogorsky*, Geschichte 80 sq., 111 sq., 162 sq., 181 sq., 205 sq.

мимоишао ни византијски наступ према словенском свету у западним деловима Балкана, окренутим ка јадранској акваторији.[27]

Снажан повратак Византије на Јадран почетком владавине Василија I, означен оснивањем теме Далмације, отворио је запретане могућности за ширење византијског утицаја по српским и хрватским земљама.[28] Такве могућности тада нису постојале у унутрашњости Балканског полуострва због проширености бугарске државе преко комуникацијских праваца између Византије и северозападног Балкана. Ова чињеница поготову се мора узети у обзир кад је реч о христијанизацији, будући да је у то време и сама Бугарска тек улазила у хришћанску епоху своје средњовековне историје.[29] У тим околностима, није могло постојати бугарско посредништво, а још мање некакав бугарски прозелитизам, у ширењу хришћанства према западнијим словенским суседима.[30]

С друге стране, појачана активност папске столице снажно је захватила Панонију и Далмацију седамдесетих година IX века.[31] То је нагонило Цариград да у земљама између ових рубних подручја, а то значи српским и хрватским, нагласи своје политичко присуство. Стога нема сумње да је талас покрштавања за Василија I био посебно значајан. Посведочен је и у другим византијским изворима, као што су Тактике Лава VI и Теофанов Настављач (Vita Basilii), настали отприлике у исто време кад и De administrando imperio, али на друкчијим предлошцима.[32]

Све ово не значи да читав проблем треба везати искључиво за Василијеву владавину или, чак, за само једно његово изасланство Србима и Хрватима. Јер, простор о коме се радило био је сувише велики и у геополитичком погледу нејединствен. У оно време обухватао је неколико политичких творевина које се већ могу сврстати у ред рудиментарних држава: Хрватска (која као да садржи извесно двојство ентитета, што је подлога за схватање о постојању Далматинске и Панонске Хрватске), земље Неретљана (Нарентана) или Пагана, Травуњана, Захумљана и Конављана, све изричито наведене као српске, затим Србија у ужем смислу речи (она која ће касније бити позната и под називом Рашка) и Дукља, чију етничку одредницу наш извор не доноси.[33]

---

[27] Ibid., 185 sq.

[28] Cf. *J. Ferluga*, L'Amministrazione bizantina in Dalmazia, Venezia 1978, 165 sq.; *I. Goldstein*, O Tomislavu i njegovu dobu, Radovi Inst. za hrv. povijest 18 (1985) 36—39; isti, Bizant 180 sl. Тек средином двадесетих година X века нестали су последњи трагови утицаја цариградске патријаршије у Далмацији. Cf. *Vlasto*, The Entry 195 sq.

[29] Уп. *В. Гюзелев*, Княз Борис Първи, София 1969, 178 сл., 391 сл., 406 сл.

[30] Бугарски утицај у покрштавању Срба без аргумената подвлаче *Vlasto*, The Entry 208 и Наумов, Сдвиги 83 сл.

[31] Cf. *H. Löwe*, Cyrill und Methodius zwischen Byzanz und Rom, Settimane 30 (Spoleto 1983) 662 sq.; *L. Margetić*, Marginalije uz rad V. Košćaka »Pripadnost istočne obale...«, Hist. zbornik 36/1 (1983) 269.

[32] Tactica Leonis XVIII, 101: *Migne*, Patrologia Graeca 107, col. 969. AB (=*R. Vári*, ed., A magyar houfoglalás kútföi, edd. G. Pauler—S. Szilágyi, Budapest 1900, 47); Theophanes Continuatus V, ed. *I. Bekker*, Bonnae 1838, 288. 11—289. 2, 291.1—292. 13.

[33] Једине информације о већини ових државних творевина садрже поглавља 29—36 списа DAI (cf. ed. cit., s. v.).

У таквим околностима извештај о покрштавању у De administrando imperio 29 само у општим цртама може се сматрати тачним, у смислу да је то било време велике прекретнице у могућностима византијске политике према Србима и Хрватима.[34] Анализа појединих аспеката ове прекретнице показује да се у реченом извештају крију значајне нијансе које указују на сложеност читаве ситуације, укључујући и успомену на раније покушаје покрштавања.

Покрштавање из Василијевог времена, са полазиштем у јадранском простору, имало је свакако одлучујући значај за „кнежевину" Србију, јер се у то доба, крајем шездесетих или почетком седамдесетих година, рађају први принчеви који носе хришћанска имена.[35] Међутим, чињеница да се у старој српској црквеној терминологији уочавају латински утицаји отвара могућност постојања и старијих христијанизационих токова из Приморја. С друге стране, у истом смислу сведочи и постојање грчке (византијске) ономастике у крајевима који ће касније трајно бити везани за Рим и постати део католичког света. Оба феномена указују на сложеност најраније христијанизације источнојадранског простора, рачунајући и његово залеђе, у чијим токовима латински и византијски утицаји коегзистирају у готово симбиотичком односу.[36] То све нису могле бити последице неког мисионарског подухвата који би био искључиво везан за владу Василија I и мање-више намах изведен, него последице дуготрајнијих прилика.

О сложености читаве ситуације сведоче и подаци о Неретљанима, за које је у 29. и 36. поглављу De administrando imperio речено да су приведени хришћанству такође у Василијево време, али нешто касније, због чега су у локалној традицији називани и Паганима.[37] Ово би се могло узети као једна од познатих вештачких етимологија Константина Порфирогенита, кад топономастика неретљанских крајева између река Цетине и Неретве не би показивала јаче трагове словенске паганске митологије него што је то случај са другим областима у Приморју.[38] Такође би се морала узети у обзир и чињеница да у неретљанским областима, за разлику од суседних приморских

[34] Слично мишљење презентирао је *Gunjača*, Ispravci II, 127 sl., који наглашава образовање наведених државица као основни резултат читаве те епохе.

[35] *Dj. Sp. Radojičić*, La date de la conversion des Serbes, Byz. 22 (1952) 253—255; *Љ. Максимовић*, О времену похода бугарског кнеза Бориса на Србију, ЗФФБ 14/1 (1979) 74.

[36] Латински утицаји: *К. Јиречек*, Историја Срба I, Београд [2]1978, 98; *Калић* Црквене прилике 28 сл.; *А. Лома*, Сутелица — топономастички трагови латинског хришћанства у унутрашњости преднемањићке Србије, Историјски гласник 1—2 (1987) 9 сл., 14 сл. — Грчки утицаји: *И. Поповић*, Хришћанска грчка ономастика у Хрвата, ЗРВИ 5 (1958) 77—100; *M. Marasović—Alujević*, Hagionimi srednjovjekovnog Splita, Starohrvatska prosvjeta III/15 (1985) 269—304. За симбиотски однос обају утицаја уп. *Waldmüller*, Begegnungen 586 sq.; *V. Peri*, Spalato e la sua chiesa nel tema bizantina di Dalmazia, in: Vita religiosa, morale e sociale ed i concili di Split (Spalato) dei seccoli X—XI, Padova 1982, 271—348.

[37] DAI, c. 29 (p. 126) 79—84; c. 36 (p. 164) 9—13.

[38] Up. *P. Skok*, Kako bizantski pisci pišu slovenskka mjesna i lična imena, Starohrvatska prosvjeta, N. S. 1 (1927) 68 n. 19.

крајева, нема трагова прероманичке архитектуре.[39] То би све значило да су писци De administrando imperio тачно уочавали закаснели улазак Неретљана у хришћанску заједницу, али и да је закашњење било веће него што то произлази из њиховог извештаја. Другим речима, ако су Неретљани и били покрштени до краја владе Василија I, присуство паганских заостатака на њиховој територији, а донекле и њихов паралелни етноним са паганским обележјем, сведочанство је могућног ранијег, и то знатно ранијег покрштавања њихових суседа. У случају Хрвата то је сасвим јасно.

Још пре владе Василија I, средином IX века, основана је бискупија у Нину, чија се јурисдикција протезала над већином хрватских земаља, као и први бенедиктински манастир, у близини Клиса.[40] До тог времена, покушаји покрштавања под утицајем Франака, нарочито после Ахенског мира 812. године, којим је била призната њихова доминација над Истром, Панонијом и (Далматинском) Хрватском, већ су морали имати видних резултата.[41] Није се случајно бискупски центар у Нину налазио изван византијских поседа, а врло је индикативно и то што рани репертоар светитеља поштованих код Хрвата показује чврсте везе са франачко-аквилејском номенклатуром светаца.[42] Ако оставимо по страни контроверзну вест, забележену у XIII веку у Сплиту, о мисији Јована Равењанина, која се у науци најчешће везује за прелаз из VIII у IX век,[43] сам текст DAI (cap. 30)

---

[39] Up. *Ž. Rapanić*, Arheološka topografija Paganije, u: Dolina Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, Izd. Hrvatskog arheološkog društva 5, Split 1980, 267. За реминисценције једног арапског путника о познијем крштењу Неретљана в. *J. Marquart*, Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge, Leipzig 1903, 240, 242. За покушаје прецизнијег датирања овог покрштавања уп. *Košćak*, Pripadnost istočne obale 314 (после 876—879); *Наумов*, Сдвиги 82 сл. (874—886).

[40] Немогућно је одредити тачан датум оснивања бискупије. За различита мишљења, која се углавном односе на педесете и шездесете године IX века, в. *Vlasto*, The Entry 194 sq.; *Klaić*, Povijest 232 sq., 239 sq.; *Waldmüller*, Begegnungen 584 sq.; *Košćak*, Pripadnost 311 sq.; *Наумов*, Сдвиги 86 сл. За истовремено оснивање бенедиктинског манастира уп. *I. Ostojić*, Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima II, Split 1964, 299 sl.

[41] Између 788. и 803. Франци су остварили политичку доминацију над Истром, Панонијом и Далматинском Хрватском, санкционисану Ахенским миром 812. године. То је била важна претпоставка за екстензивнију христијанизацију Хрвата. Cf. *Dvornik*, Les Slaves 46 sq.; *Vlasto*, The Entry 189 sq.; *Margetić*, Konstantin 60 sl.; *Наумов*, Сдвиги 76. Могућно је да у то време падају први важнији мисионарски подухвати, као што је онај полулегендарног Урсуса Конфесора (забележен тек у XV веку): *F. Šišić*, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1925, 308 n. 21, 387; *Vlasto*, The Entry 189, 376 n. 123.

[42] Up. *Šišić*, n. d. 308 n. 21; *P. Skok*, Dolazak Slavena na Mediteran, Split 1934, 143; *Klaić*, Povijest 205; *Waldmüller*, Begegnungen 548; *Rapanić*, Istočna obala 19, 24.

[43] Податке о мисионарском раду Јована Равењанина доноси Тома Архиђакон: Historia salonitarum pontificium, ed. *F. Rački*, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 26, Zagreb 1894, 40—41. Овај аутор, уопште узевши, није нарочито поуздан (за оцену његовог дела в. *Klaić*, Povijest 22—28), што је посебно видљиво код података о којима је реч. Вредност њихова као сведочанства о покрштавању Хрвата широко је оспорена, а датирање Јовановог рада још увек је дискутабилно (почиње се са средином VII века). Такође, његов надбискупски положај је процењиван различито — поглавар обновљене

указује на покрштавање Хрвата и успостављање епископијалне организације за њиховог архонта Порина, а после смрти франачког архонта Коцилиса.[44] Каква год била идентификација ових личности, већина истраживача се са одређеним аргументима опредељивала за другу и трећу деценију IX века као времеречених збивања.[45]

Много је мање сагласности, међутим, у вези са идентификацијом полазних тачака из којих струје ова мисионарска настојања. То је и разумљиво, будући да је у севернијим деловима источнојадранског простора, тамо где је франачки утицај био одлучујући, било и византијских поседа — Крк, Раб, Црес — чије се духовно зрачење не би смело сасвим занемарити. Даље на југ, одговарајуће могућности далматинских градова под влашћу Византије постају још извесније. Ради се о градовима, издвојеним у јеку иконоборачке кризе (после 750) из јурисдикције Рима,[46] градовима који су крајем VIII века још увек могли да буду обухваћени екуменизмом цариградске патријаршије.[47] Неки међу њима појављују се на 7. васељенском сабору у Никеји (787), а има и оних у које су почетком IX века систематски биле преношене мошти светитеља са Истока.[48] Истовремено, били су то градови у којима непосредан црквени утицај Рима јача током читавог IX века, а културни утицаји из Италије се, већ од почетка тог столећа, огледају превасходно у подизању првих предроманичких катедрала.[49]

салонитанске надбискупије или поглавар новоуспостављене сплитске надбискупије. Из обимне библиографије издвајам најкарактеристичније студије: *G. Novak*, Nekoja pitanja iz istorije srednjovjekovnoga Splita, Starohrvatska prosvjeta, N. S. II, 1—2 (1928) 27; *Gunjača*, Ispravci II, 38—45, 48 sl., 78 sl., 118 sl., 126; *Mandić*, Rasprave 14, 18, 140; *Waldmüller*, Begegnungen 581 sq.; *N. Jakšić*, Još o splitskim srednjovekovnim sarkofazima VAHD 70—71 (1978/79) 187—192; *Košćak*, Pripadnost 298 sl.; *Ž. Rapanić*, Dva splitska ranosrednjovjekovna sarkofaga, Arheološki radovi i rasprave 8—9 (1982) 233—258.

[44] В. горе, нап. 22 (Коцилис). За Борну, в. даље, нап. 67.

[45] В. горе нап. 22.

[46] Cf. *P. Schreiner*, Der byzantinische Bilderstreit: Kritische Analyse der zeitgenössischen Meinungen und das Urteil der Nachwelt bis heute, Settimane 34 (Spoleto 1988), 374—378 (са прегледом ранијих хронолошких и других контроверзи).

[47–49] О дилеми између „франачке" и „далматинске" теорије у вези са покрштавањем Хрвата в. посебно DAI, II. Commentary 125 sq.; *Vlasto*, The Entry 192; *Klaić*, Povijest 192; *Waldmüller*, Begegnungen 582 sq.; *Rapanić*, Istočna obala 19, 24. За осталу библиографију в. *Klaić*, n. d. 84 sl., која је прва покушала да усагласи обе супротстављене теорије, уочавајући комплексност политичких и културних чинилаца на источном Јадрану (isto, 203). Разлике у мишљењима углавном проистичу из различитог процењивања стварне снаге византијског присуства у Далмацији и функционисања далматинске цркве у другој половини VIII и првим деценијама IX века. Cf. *Vlasto*, The Entry 191; *J. Darrouzès*, Listes episcopales du Concile de Nicée (787), REB 33 (1975) 24 sq., 59 sq.; *Waldmüller*, Begegnungen 580; *Košćak*, Pripadnost 294, 296; *isti*, O nekim pitanjima hrvatske povijesti u ranom srednjem vijeku, Hist. zbornik 37 (1984) 217; *Margetić*, Marginalije 262, 264 sl., 284 sl.; *Goldstein*, Bizant 170 sl. О преносу моштију и подизању првих предроманичких катедрала уп. ВИНЈ II, 23; Историја Црне Горе I, Титоград 1967, 355 сл., 367 сл., 374 сл. (*Ј. Ковачевић*); *Đ. Bošković*, L'Art entre l'antiquité et l'époque romane sur le littoral de l'ancienne Zéta, Старинар 27 (1977) 71—80; *Ž. Rapanić*, Pedeset godina poslije Karamana, Starohrvatska prosvjeta III/16 (1987) 16; *isti*, Istočna obala 21 sl.; *Наумов*, Сдвиги 79; *Goldstein*, n. d. 153 sl., 165 sl.

Амбивалентност физиономије далматинских градова овог времена свакако се одражава и у њиховом духовном утицају на залеђе.[50] Са каквим све последицама, питање је које, међутим, остаје без одговора. Али у овом тренутку много је за нас интересантнија, због извесности последица, околност да је потврђено присуство Словена, како хрватског тако и српског имена, у непосредној околини неких од тих градова, стварало основу за постепену експанзију хришћанства у унутрашњост, чак и без великих мисионарских подухвата.[51] Како би онда требало схватити податак о општем, интензивном покрштавању словенских племена на јадранској обали и у њеном залеђу за владавине Василија I?

Састављач поглавља 29 у DAI говори en bloc о јужнословенским народима у јадранској регији и, према томе, набраја их све, без обзира на то да ли се догађаји о којима је реч односе на све њих у подједнакој мери. Аутору је, као што рекосмо, битна целовита прекретница у присуству Византије на Јадрану за Василија I. Уз сву апологетску наклоност пишчеву за родоначелника македонске династије, постојање те прекретнице је несумњиво. Што се словенских племена тиче, она је свакако била вишезначна. Нека од тих племена отприлике тада, врло вероватно управо за владе Василијеве, улазе у један виши ступањ организације.

Како саопштава наш извор, Василије је замењивао старце жупане (ζουπάνους γέροντας) архонтима (ἄρχοντας) из одређеног рода (γενεᾶς).[52] Сасвим је сигурно да се иза ове промене у класификовању словенске друштвене елите крије оснивање првих јужнословенских кнежевстава — да употребим овај раширени словенски термин, али без техничког значења — као раног облика државне организације. Међутим, кад је у питању Хрватска, данас се не без разлога сматра да до реченог преображаја долази и пре времена Василијевог, у првим деценијама IX века.[53]

Контрадикција је само привидна. Као и у паралелним подацима о покрштавању у Василијево доба, примењени поступак византијских дворских писаца не разлучује Хрватску из јужнословенске целине на обали и у јадранском залеђу, што замагљује хронолошку страти-

---

[50] За библиографију в. горе, нап. 47—49. Још је *К. Јиречек*, Романи у градовима Далмације током средњег века, Зборник К. Јиречека II, Београд 1962, 41 упозорио на вероватан континуитет најранијих хришћанских утицаја из далматинских градова на варварско залеђе.

[51] Уп. *Ž. Rapanić*, Prilog proučavanju kontinuiteta naseljenosti u salonitanskom ageru u ranom srednjem vijeku, VAHD 74 (1980) 192 sl., 203, 210 sl.; *isti*, Istočna obala 19.

[52] DAI, c. 29 (p. 124) 67 (p. 126) 76—77. Cf. et DAI, c. 29 (p. 128) 13; ВИНЈ II, 15 н. 23, 19 н. 33. За значење термина архонт у овом контексту уп. *J. Ferluga*, Archon: Ein Beitrag zur Untersuchung der südslavischen Herrschertitel im 9. und 10. Jh. im Lichte der byzantinischen Quellen, in: Tradition als historische Kraft, Berlin 1982, 254—266; *Vilfan*, Evoluzione 124; *J. Koder*, Zu den Archontes der Slaven in De administrando imperio, 29. 106—115, Wiener Slavistisches Jahrbuch 29 (1983) 128—131; Константин Багрянородный, ed. cit. 364 n. 17.

[53] Уп. *J. Ферлуга*, Византија и постанак јужнословенских држава, ЗРВИ 11 (1968) 57 сл.; *idem*, Slavi del Sud 327; *Klaić*, Povijest 146 sl.: *Beuc*, O problemima formiranja 112, 114; *O. Pritsak*, The Slavs and the Avars, Settimane 30 (Spoleto 1983) 422 sq.; *Goldstein*, Hrvatski rani srednji vijek 151—171.

фикацију. Али с друге стране, и то треба нагласити, њихов сводни текст у 29. поглављу DAI садржи недвосмислен и прецизан податак да је Василије I именовао споменуте архонте у сагласју са избором самог словенског становништва. Узимао је, наиме, познате људе из високо цењених кланова, што имплицира сезање одговарајуће социјалне стратификације у релативно даљу прошлост.

Део промена у структури друштва, које подразумевају стварање или учвршћивање државног организма, чинио је и широки талас покрштавања. И управо ту, у одломцима извештаја који се односе на само покрштавање, могу се запазити значајне нијансе у изражавању. Писац наиме саопштава да је до тада „... већина ових Словена" (οἱ πλείονες τῶν τοιούτων Σκλάβων) била некрштена, да је тражено од цара да „... некрштене међу њима покрсти" (τοὺς ἐξ αὐτῶν ἀβαπτίστους βαπτισθῆναι)[54] и да је он, цар Василије, преко својих представника покрстио „... све оне који се код напред речених племена затекоше некрштени" (αὐτοὺς πάντας τοὺς τῶν προρρηθέντων ἐθνῶν ἀβαπτίστους τυγχάνοντας).[55] А племена су, према њиховом политичком а не етничком бићу, и поретку који се чува кроз читав спис: Хрвати, Срби, Захумљани, Травуњани, Конављани, Дукљани, Неретљани (односно Пагани).

Дакле, христијанизациони подухват цара Василија имао је очевидно своје претече. На жалост, у DAI 29 не наводи се када, колико дуго и са каквим резултатом („већина ових Словена остаде некрштена") они деловаху, а није именован ни њихов наредбодавац. Али може се претпоставити да су мисионари долазили готово свим словенским племенима у залеђу Јадранског мора, јер само се за Неретљане каже да су у целини остали пагани и тако се разликовали од других племена овог подручја.

Одјеци деловања неких од тих мисија допрли су и до наших дана, што покушај њихове идентификације не чини сасвим безнадежним. Споменуо сам већ прилично јасан, и значајан, талас христијанизације Хрвата у првим деценијама IX века, чија су полазишта била на Западу — франачком, аквилејском и римском — као и индиције о покушајима покрштавања Срба од стране папске курије и пре друге половине IX века. Али одговарајући подухвати, који би се могли назвати рудиментарним, изгледа да сежу у још дубљу прошлост.

Овде је већ било речи о исказу у 31. поглављу DAI, према коме су Хрвати стигли на Балкан за владе цара Ираклија. Један од првих вођа у новим стаништима, још за Ираклијева живота, био је Поргин отац, споменут због улоге самог Порге. Наиме, како каже наш извор, „цар Ираклије, пославши и из Рима довевши свештенике и од њих произвевши архиепископа и епископа и презвитере и ђаконе, покрсти Хрвате; у то време овим Хрватима био је архонт Порга" (ὁ δὲ βασιλεὺς

[54] DAI, c. 29 (p. 126) 71—72; превод према ВИНЈ II, 16.

[55] DAI, c. 29 (p. 126) 74—75; превод према ВИНЈ II, 16. Уп. коментар у ВИНЈ II, 16 н. 26 (општи), 49 н. 154 (о христијанизацији Срба у доба Василија I). В. и горе, нап. 35. За другачије датирање (тридесете године IX века) в. Историја Црне Горе I, 354 сл.; *Wasilewski*, Bizancjum 193.

ʽΗράκλειος ἀποστείλας καὶ ἀπὸ ʽΡώμης ἀγαγὼν ἱερεῖς καὶ ἐξ αὐτῶν ποιήσας ἀρχιεπίσκοπον καὶ ἐπίσκοπον καὶ πρεσβυτέρους καὶ διακόνους, τοὺς Χρωβάτους ἐβάπτισεν· εἶχον δὲ τῷ τότε καιρῷ οἱ τοιοῦτοι Χρωβάτοι ἄρχοντα τὸν Ποργᾶ).[56] И на другом месту: „... јер добили су (sc. Хрвати) ... заповест од римског папе који је за Ираклија цара Ромеја послао свештенике и њих покрстио“ (... ὁρισμὸν ἔλαβον παρὰ τοῦ πάπα ʽΡώμης, τοῦ ἐπὶ ʽΗρακλείου, τοῦ βασιλέως ʽΡωμαίων, ἀποστείλαντος ἱερεῖς καὶ τούτους βαπτίσαντος).[57]

С друге стране, писац 32. поглавља DAI, бавећи се Србима, саопштава да су они за Ираклија насељени у Србији, Паганији, земљи Захумљана, Травунији и земљи Конављана, после чега „... цар њих покрсти довевши свештенике из Рима и, научивши их да правилно врше дела побожности, изложи им хришћанско вероучење“ (οὓς ὁ βασιλεὺς πρεσβύτας ἀπὸ ʽΡώμης ἀγαγὼν ἐβάπτισεν, καὶ διδάξας αὐτοὺς τὰ τῆς εὐσεβείας τελεῖν καλῶς, αὐτοῖς τὴν τῶν Χριστιανῶν πίστιν ἐξέθετο).[58] За разлику од онога што се дешавало код Хрвата, овде нема спомена о архиепископу, епископима и осталом свештенству. Разлика је значајна и представља одраз стварног стања, мада не и оног које би се, у свим својим аспектима, могло везати за Ираклијево доба.

Очевидно је да су цариградски посматрачи запажали постојање посебне црквене организације, највероватније Нинске бискупије, код Хрвата и пре времена Василија I, организације каква се код Срба до Василијевог времена и није могла појавити. Ако до формирања такве дијецезе у Хрвата и није могло доћи већ за Ираклија, чак не ни пре IX века, из стилизације вести нашег извора извесно је постојање материјалних, па и хронолошких, разлика у путевима христијанизације Срба и Хрвата. С друге стране, спомен Ираклија, управо инсистирањем на Риму као полазишту мисионарског подухвата, указује истовремено на сличност и старину ових путева, односно на ситуацију какву би у IX веку било тешко замислити, а Порфирогенитовим писцима немогуће измислити.

Суштинска идентичност двају исказа о старини почетака христијанизације Срба и Хрвата има и својеврсну потврду о аутентичности самог језгра информације. Једно новије истраживање открива, наиме, да цитирани одломак из 32. поглавља припада, у ствари, посебном тексту о српској историји, насталом у доба цара Романа I (920—944) и укљученом накнадно у De administrando imperio.[59] Тиме је овај текст, називан некада хроником српских владара,[60] и сматран творевином локалне традиције,[61] стављен на место које му припада у

---

[56] DAI, c. 31 (p. 148) 21—25; превод према ВИНЈ II, 40—42. За коментар в. даље, нап. 63—66.

[57] DAI, c. 31 (p. 148) 32—34; превод према ВИНЈ II, 42. За коментар в. даље, нап. 63—66.

[58] DAI, c. 32 (p. 154) 27—29; превод према ВИНЈ II, 49. За коментар в. горе, нап. 23.

[59] *Љ. Максимовић*, Структура 32. главе списа De administrando imperio, ЗРВИ 21 (1982) 25—32.

[60] *Г. Острогорски*, Порфирогенитова хроника српских владара и њени хронолошки подаци, Историски часопис САН 1 (1948) 24—29 (=Сабрана дела IV, Београд 1970, 79—86).

[61] *Dj. Sp. Radojičić*, Die politischen Bestrebungen in der serbischen mittelalterlichen Geschichtsschreibung, Süd — Ost Forschungen 19 (1960) 87.

оквиру нашег извора. Али тиме и вести о христијанизацији Срба и Хрвата у оба цитирана поглавља добијају на аутентичности, а њихова сличност пре сведочи о паралелним у својој бити догађањима, могућно у читавом њиховом току различитог интензитета, него што побуђује сумњу да смо суочени са мање-више аутоматским преузимањем једне те исте приче на два места изворног текста.[62]

Уосталом, сваки евентуални христијанизациони подухват из Рима у Ираклијево време имао би значајне повољне предуслове. Највећи део Илирика био је тада још увек под јурисдикцијом папске столице, а политички односи овог византијског цара и папе Хонорија (625—638) одликовали су се хармонијом, и то управо у претпостављеним тренуцима доласка Срба и Хрвата.[63] Најзад, не треба губити из вида ни околност да у Ираклијево време падају, уопште узевши, први велики напори Цариграда за покрштавање варвара на разним странама.[64]

Све ово је било потребно истаћи, јер су ретко који делови списа De administrando imperio толико оспоравани, као што је то случај са подацима о покрштавању Срба и Хрвата у доба Ираклија. Далеко би нас одвело кад бисмо овде анализирали сва негативна мишљења која су поникла у вези са оценом вредности тих података. Најкраће речено, новија оспоравања појављују се у два основна облика, из разлога који су овде већ спомињани. С једне стране, ова оспоравања проистичу из недовољног разумевања за могућност да опште прилике на источном Јадрану између VII и IX века учине процес покрштавања Словена до те мере сложеним да се није могао

---

[62] За библиографију радова који побијају или прихватају вредност података о Србима в. горе, нап. 8.

[63] Опште коментаре о вестима из 31. поглавља DAI доносе ВИНЈ II, 41 n. 118; DAI, II. Commentary 125 sq. Што се тиче изузетно добрих односа између цара Ираклија и папе Хонорија, в. *Dvornik*, Les Slaves 73; DAI, II. Commentary 125; *Waldmüller*, Begegnungen 309 sq., 313, 377.

[64] За библиографију в. горе, нап. 25. — Вероватно није потребно посебно подвлачити да све што је овде речено у прилог поузданости информација из DAI не значи да излагање овог извора треба у свим појединостима дословно узимати. Ако се тако постави ствар, морају се тражити објашњења за она места у спису која делују контрадикторно или анахроно. Оставимо ли за тренутак по страни случај Порге, коме ћу се касније вратити, добру илустрацију изнетог проблема пружа вест о изграђеној црквеној хијерархији у Хрватској, на челу са надбискупом. За такву организацију у Ираклијево време било би сувише рано, ако би се радило о младој, „националној" цркви. Стога је у науци већ предложено да се у овој вести сагледа организовање Далматинске Цркве, без обзира да ли је у питању оживљавање салонитанске или заснивање сплитске надбискупије: *Dvornik*, The Slavs 77; DAI, II. Commentary 125; *S. Guldescu*, History of Medieval Croatia, Studies in European History I, The Hague 1964, 76; *Gunjača*, Ispravci II, 55. Врло је вероватно да је упоредо са овом реорганизацијом долазило до првих спорадичних покушаја христијанизације Хрвата. Из овог или оног разлога, оба су збивања у DAI стопљена у јединствену информацију. Ако се основна линија развитка посматра на овај начин, јасно је да је Ираклијево време представљало само њен почетни стадијум. Јасно је, такође, да мисија опата Мартина из 641/42, која је за циљ имала ослобађање хришћанских заробљеника у Далмацији (Liber Pontificalis I, ed. *L. Duchesne*, Paris [2]1955, 330), не би била у колизији са христијанизационим иницијативама тог времена. Cf. DAI, II. Commentary 125 sq.; *Waldmüller*, Begegnungen 390; *Koščak*, Pripadnost 291 sl.; *Наумов*, Сдвити 74.

исказати као јединствено замишљен и спроведен подухват.[65] С друге стране, провокативно и готово револуционарно схватање о познијем доласку Хрвата аутоматски искључује могућност постојања било каквог ранијег покушаја њихове христијанизације.[66] У оквиру ових оспоравања развија се све комплекснија аргументација која је, међутим, све удаљенија од слова извора. То, разуме се, у историјској науци никад не може бити добар пут, поготову приликом решавања сложених питања на основу скромних или, чак, врло скромних изворних података.

За већину негативних судова о којима је реч могло би се, дакле, само поновити оно што сам на почетку споменуо у вези са недовољно фундираним хиперкритицизмом који се јавља према оним поглављима списа De administrando imperio која се односе на Јужне Словене. Анализа која је у овом раду спроведена показује, надам се, како се у таквим случајевима, готово без изузетка, ради о хипотезама у оквиру којих би чвршћи аргументи морали да буду conditio sine qua non сваког изразито негативног односа према исказу самог извора. Ако такви аргументи изостану, отвара се силан простор за нагађања, и то за нагађања која недовољну поузданост извора претпостављају на истраживачки лоше фокусираним местима.

Колико видим, једино заиста проблематично изворно место могло би бити повезивање архонта Порге и његовог оца са Ираклијевом владавином. Уобичајена је већ постала идентификација Порге као Порина из DAI 30, где нема речи о Ираклију, што свакако умањује вредност оваквог решења. Према истом схватању, Порин би био кнез Борна с почетка IX века (818—822).[67] У недостатку боље солуције, а предлагане су и друге,[68] ова идентификација задржава се као најприхватљивија. Њеним прихватањем, разуме се, спомињање Ираклија постаје анахронизам.[69] Морамо се, међутим, запитати да ли се оваквој претпоставци, која почива на несигурној идентичности пар личних имена, може жртвовати изричит исказ извора? Или је у Ираклијево доба ипак постојао неки Порга који није идентичан са једним познијим Порином, оним истим кога, уосталом, сам извор не везује за споменутог цара?[69a]

---

[65] За библиографију уп. горе, нап. 3—5.

[66] За библиографију в. горе, нап. 11.

[67] Уп., пре свега, ВИНЈ II, 42 н. 119 *(Б. Ферјанчић)*, као и: *Grafenauer*, Vprašanje, passim; *Wasilewski*, Bizancjum 204 sq.; *Margetić*, Konstantin 26; *Vilfan*, Evoluzione 121; *Košćak*, Pripadnost 300; *Ронин*, Франко-хорватские отношения, passim; Константин Багрянородный, edd. *Литаврин-Новосельцев* 372 н. 22. В. и горе, нап. 22 (идентификација Коцилиса). Питање остаје отворено за коментаторе у DAI, II. Commentary 120, док *Goldstein*, Hrvatski rani srednji vijek 235 само региструје да је најчешћа идентификација са Борном.

[68] Кнез Бранимир (879—92): *F. Šišić*, Genealoški prilozi o hrvatskoj narodnoj dinastiji, VAHD 13 (1914) 48; *isti*, Povijest 386 n. 20, 387; *Dvornik*, Les Slaves 258; *Košćak*, Pripadnost 292. — Прибина, отац кнеза Коцеља: *H. Grégoire*, L'Origine et le nom des Croates et des Serbes, Byz. 17 (1944/45) 94, 94 n. 7. — Кнез српског племена Гудушчана: *S. M. Prvanović*, Ko je bio hrvatski knez Borna?, Rad JAZU 311 (1957) 301—305.

[69] *Gunjača*, Ispravci II, 55 sl. сматрао је да је Борна, због извесне конфузије на овом месту у DAI, случајно доведен у везу са царем Ираклијем.

[69a] Било је старијих мишљења да Порга (=Борко) није идентичан са Порином. За библиографски податак в. ВИНЈ II, 42 н. 119 *(Б. Ферјанчић)*.

Сигуран одговор на ово двоструко питање био би, разуме се, значајан за боље разумевање начина настанка списа De administrando imperio, а тиме и за разумевање физиономије почетака покрштавања Срба и Хрвата. Постављени проблем, међутим, никако није усамљен. Управо кад је реч о могућностима покрштавања у VII веку, питања сличних наведеним има много, а задовољавајућих одговора мало. Ситуација је утолико компликованија, односно наша сазнања о овом времену утолико скромнија, што су новија археолошка, епиграфска и палеографско-сфрагистичка истраживања померила датирања неколицине познатих споменика хришћанства у Хрвата са VII и VIII века, како их је одређивала старија наука, у време између IX и XI века.[70] Уосталом, чак и евентуално прецизно и дефинитивно датирање оваквих појединачних археолошких налаза, као сведочанстава о покрштавању, не подразумева да њихово постојање eo ipso указује, и то безрезервно, на саме почетке процеса христијанизације.

Тако се у прилог казивању византијских извора, у недостатку домаћих, може навести једва по која потврда, и то релативно танушна, западне провенијенције. У писму папе Агатона (678—681), упућеном 680. године цару Константину IV, каже се да „... многи од оних који заједно са нама служе (confamulorum) налазе се усред Лангобарда и Словена (затим Франака, Гала и Гота)".[71] Тешко је замислити да папа није имао у виду првенствено Словене у западним деловима Балканског полуострва, мада је мало вероватно да је склопио и некакав уговор са Хрватима, као што се понекад претпоставља.[72] Његове речи, међутим, не морају да се односе на масовније христијанизовану популацију, односно његови саслужитељи су могли бити и епископи са недовршеним мисионарским задацима, како се то неретко и дешавало у пракси Курије.

Занимљиво је у овом контексту, и значајно, то што је у римској Цркви постојало сећање на рани мисионарски рад међу Словенима у источнојадранском простору, свакако доста времена пре главног таласа покрштавања у IX веку. У писмима папе Јована X (914—928) далматинском епископату и владарима Хрватске и Хума наглашавана је старина словенског припадништва апостолској вери, за разлику од Саса који су коначно покрштени novo tempore, односно за папе Григорија IV (827—844).[73] Ако имамо у виду да је за Кон-

---

[70] Уп. (са прегледом старије библиографије) *Klaić*, Povijest 197 sl.; *Košćak*, Pripadnost 300 sl.

[71] *Migne*, P. L. 87, col. 1226.A (=*Mansi* XI, 770.E).

[72] Ради се о уговору споменутом у DAI, c. 31 (p. 148) 34—42. За изазове овакве идентификације уп. (са старијом библиографијом): *Dvornik*, Les Slaves 257; ВИНЈ II, 42 н. 121 (*Б. Ферјанчић*); DAI, II. Commentary 126 sq.; *Gunjača*, Ispravci II, 89 sl.; *Waldmüller*, Begegnungen 392 sq.; *Košćak*, Pripadnost 293. За лоцирање Словена на западном Балкану уп. *Dvornik*, The Slavs 77; DAI, II. Commentary 126; *Vlasto*, The Entry 376 n. 122; *Waldmüller*, o. c. 392; *R. Katičić*, Methodii Doctrina, Slovo 36 (1987) 41 sl.; са извесним резервама и *Košćak*, Dolazak 377 sl. За одрицање поменутог лоцирања в. *Gunjača*, Ispravci II, 93 sl.; *Katičić*, n. d. 41 n. 34.

стантина Порфирогенита несумњив српски карактер, у етничком смислу, тадашње хумске земље као и већине суседних земаља, онда преписка папе Јована може да представља посредну потврду византијских података о општем паралелизму у токовима христијанизације Срба и Хрвата. Та преписка, међутим, представља сигурну потврду да је процес покрштавања започео довољно рано, тако да се његов замах код Хрвата у првој половини IX века, о чему је овде већ било речи, не може сматрати некаквим почетним стадијумом у ширењу вере.

Најзад, о могућности да је покрштавање Хрвата започело релативно рано могло би посредно да сведочи и покрштавање једне у основи словенске земље — Карантаније — која није била изразито удаљена од континенталног дела тадашње Хрватске и која се такође налазила у блиским контактима са Франачком. Тамо је масовније примање хришћанства започело око 750. године, уз тешкоће о којима сведоче паганске побуне из друге половине VIII века.[74] Паралела је, разуме се, врло условна, пре свега због познијег политичког „зближавања" Франачке са Хрватском него што је то био случај са Карантанијом, али је не треба губити из вида кад су у питању почеци христијанизације западних рубова јужнословенског света.

Приликом сумирања резултата овог по обиму малог истраживања, мора се констатовати да данашње представе о христијанизацији српских и хрватских земаља, упркос труду многих генерација истраживача, остају у оквирима спознаје најопштијих токова овог процеса. Али мора се и натгласити чињеница, чија извесност, изгледа ми, више не подлеже озбиљнијој сумњи, да се ради о једном заиста дуготрајном процесу. Специфичност, рекло би се јединственост простора о коме је реч, периферног од VII до IX века у односу на велике цивилизацијске силе између којих се налазио, одредила је и токове христијанизације у њему насељених народа. Тај процес је започео врло рано, готово од тренутка насељавања Срба и Хрвата, али је текао испрекидано, са дугим затишјима која су вероватно познавала и регресију ка старим, паганским култовима. При томе су се мењали и центри из којих је непосредно потицала мисионарска делатност, што није ишло у прилог убрзавању читавог процеса.

Христијанизација једног паганског народа никад није искључиво чин идејног, него пре свега политичког опредељења. Стога је њен одлучујући замах на овом простору могао наступити тек стварањем релативно организованих државних творевина Срба и Хрвата, односно превазилажењем рудиментарне организације племенских савеза који су извесно време по досељењу, у најбољем случају, имали улогу федерата или тампон-зоне према аварском свету. Тај преображај везан је за IX век, време после ишчезавања аварске претње, као

[73] Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I, edd. *M. Kostrenčić—J. Stipišić—M. Šamšalović*, Zagreb ²1967, 30, 34. Уп. *V. Košćak*, O nekim pitanjima hrvatske povijesti u ranom srednjem vijeku, Hist. zbornik 37/1 (1984) 212 (са старијом библиографијом); *Katičić*, n. d. 32 sl., 39 sl.

[74] Cf. *Vilfan*, Evoluzione 105, 138.

што су за исто столеће везани и неки његови основни предуслови који долазе из спољног света: активнији повратак Византије на Јадран, пораст супарништва између Рима и Цариграда и пораст заинтересованости оба центра за учвршћивање интересних сфера кроз ширење сопствених, већ међусобно различитих политичких и верских, ако не и цивилизацијских, модела. Најзад, генерисање унутрашњих могућности Византије за агресивнији наступ ка варварском свету, суседном или удаљенијем свеједно, било је завршено до средине истог, IX столећа.

Остваривањем свих тих предуслова, коначан успех у христијанизацији Срба и Хрвата постигнут је тек током IX века, нарочито у другој половини столећа. Ако то и није било дело словенских апостола Ћирила и Методија, било је то, слободно речено, њихово време, што није пука коинциденција. Међутим, даљи историјски токови одредили су у долазећим вековима различиту судбину хришћанства код Срба и Хрвата.

Ljubomir Maksimović

LA CONVERSION DES SERBES ET DES CROATES

En dépit des efforts fournis par de nombreuses générations de chercheurs, l'image que nous avons aujourd'hui de la christianisation des Serbes et des Croates n'excède guère la seule connaissance des grands courants suivis par ce processus. Ce faisant, il convient de souligner que sa durée même, ayant couvert une période extrêmement longue, ne fait plus l'objet d'aucun doute sérieux. La spécificité, on pourrait même dire l'unicité de l'espace en question, revêtant du VIIème au IXème siècle un caractère périphérique aux confins des espaces — romain et byzantin — porteurs des acquis culturels entre lesquels il était compris, a déterminé les courants mêmes suivis par la christianisation des populations vivant sur ce territoire. Ayant commencé très tôt, quasiment dès l'installation des Serbes et des Croates, ce processus s'est néanmoins déroulé de façon discontinue et a enregistré de longues pauses qui ont vraisemblablement vu une régression vers les anciens cultes païens. Ce faisant cette longue période connaît aussi des changements en ce qui concerne les centres mêmes d'où provenait en ligne directe l'activité missionnaire, ce qui ne favorisait nullement une accélération de l'ensemble du processus.

Le processus de christianisation ne reçut un élan décisif dans cet espace qu'après la formation parmi les Serbes et les Croates d'entités étatiques relativement bien organisées, c'est-à-dire après qu'eut été dépassée l'organisation rudimentaire en alliances tribales dont les membres, durant un certain temps après leur installation, ne jouèrent, dans le meilleur des cas, qu'un rôle de fédérés où de zone-tampon face au monde avar. Cette transformation est liée au IXème siècle, époque qui suit la disparition de la menace avare et à laquelle est également

liée l'instauration de certaines de ses principales conditions préalables dépendantes du monde extérieur, à savoir la présence plus active de Byzance en Adriatique, l'accentuation de la rivalité entre Rome et Constantinople et l'aspiration croissante de ces deux centres à renforcer leurs sphères d'intérêts en propageant leurs propres modèles politiques et religieux, déjà antagonistes. Finalement, l'éclosion, au sein de l'Empire même, de nouvelles possibilités venant favorisé une attitude plus agressive face au monde barbare, voisin ou plus lointain, était achevée au milieu de ce même IXème siècle. La réunion de toutes ses conditions préalables devait assurer le succès final de la conversion des Serbes et des Croates au cours du IXème siècle et surtout dans la seconde moitié de ce siècle.

Зборник радова Византолошког института XXXV, 1996.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XXXV, 1996

УДК 726.54.033.2 (497.13) : 726.54.04"10"

ИВАН СТЕВОВИЋ

О ПРВОБИТНОМ ИЗГЛЕДУ И ВРЕМЕНУ ГРАДЊЕ ЦРКВЕ СВ. МИХАЈЛА У СТОНУ

У науци је још давно уочено да типолошки приступ у проучавању раносредњовековне сакралне архитектуре на источној обали Јадрана не само да даје ограничене резултате, већ временом, на особен начин, израста у препреку пред методолошки другачије опредељеним истраживачима ове теме. „Распоређивањем споменика по њиховим формалним склоповима" само у првом тренутку, а ту би се могло говорити још о Васићевом делу из далеке 1922. године, добијена је јаснија представа о мноштву градитељских решења на овој територији, остварених у артикулацији простора и облицима.[1] Посматрајући проблем на исти начин, новија литература, међутим, а нарочито она из последњих година, уз усамљене изузетке у пуној мери одражава сав „замор метода": једном образоване, скупине по особинама сродних цркава претрајавају као ненарушиве, самом класификацијом наизглед проучене целине, повремено обогаћене понеком новом грађевином или изолованим археолошким податком.[2] Примедба делимично изречена и поводом ове материје да „два слична споменика, по замисли простора", а додали бисмо, и по другим својствима, „не морају имати исто значење ни исто порекло",[3] најчешће бива заборављена, или се тобожња нужност типолошког приступа објашњава и брани скромним знањима којима данас располажемо о овом градитељству. Свако ко познаје територију и раздобље архитектуре о којем је реч сложиће се да је у питању врло тврд истраживачки орах. Ипак, два су разлога која укидају аутентичност наведеном аргументу, и обеснажују га. Природа првог је општа: ако се у знањима о проблему од Васића до наших дана, практично истим приступом, напредовало онолико колико се напредовало, односно

[1] *М. М. Васић*, Архитектура и скулптура у Далмацији од почетка IX до почетка XV века. Цркве, Београд 1922.

[2] *I. Petricioli*, Od Donata do Radovana. Pregled umjetnosti u Dalmaciji od 9. do 13. stoljeća, Split 1990; делимично нов приступ овој материји уводи *Ž. Rapanić*, Predromaničko doba u Dalmaciji, Split 1987.

[3] *В. Кораћ*, Једнобродна црква са куполом у византијској архитектури XI и XII века, *in:* Између Византије и Запада. Одабране студије о архитектури, Београд 1987, 77.

недовољно, логично би било замислити се над методом и допунити га новим. Други разлог сасвим је одређен. Чињеница је, наиме, да до сада нису проучени ни они споменици који су, сразмерно другима на обали, управо јединствени по својој очуваности или ономе што је уз њих пронађено.

Црква коју смо одабрали за тему овог рада свакако припада свој скупини. Слика о њеном присуству у историографији одличан је пример како понављање истог приступа за последицу има понављање једних а замагљивање до потпуно успутног и евентуалног спомињања других, једнако или чак и више важних, питања. У монографији из 1928. године Љубо Караман је курзивом исписао ако не све, а оно најважније констатације и проблеме поводом цркве Св. Михајла у Стону.[4] Осетивши њихов значај, у складу са потребама своје теме, следио га је Светозар Радојчић.[5] Прелом у односу према споменику као јединственој, оригиналној, целини наступио је у тренутку када је он постао тек део шире скупине изгледом међусобно сродних храмова.[6] Од тада до данас, као по правилу, најосновнија обележја цркве Св. Михајла излагана су од различитих истраживача укратко и без расправе, и само онда када је било речи и о другим грађевинама истог типа.[7] Намера да се сагледају увек исте заједничке црте ових цркава потпуно је засенила размишљања о њиховим посебним одликама.

Наведени разлози определили су нас да поново приступимо монографском истраживању споменика, односно да покушамо да цркву Св. Михајла у првом плану осмотримо као засебни организам. У оквиру излагања свакако ће бити речи и о сличним јој храмовима подигнутим у смирај раног средњег века на јужном делу источне јадранске обале, али је основни циљ рада одређен тако да допуни нека постојећа знања о споменику, и размотри и потцрта његова разнолика, међусобно преплетена и вишезначна обележја. Оно које припада историји уметности у ужем смислу, црква Св, Михајла дели са сродним споменицима: реч је о дихотомној природи уметничког језика или, прецизније, наречја њених градитеља и сликара, рачвању у правцу савремених ликовних израза на Западу и у Византији, оствареном на фасадама и у унутрашњем простору грађевине. Друго обележје сасвим је посебно: иако продукт мајстора провинцијског уметничког порекла и скромног домета, црква Св. Михајла најстарија је данас позната и поуздано идентификована задужбина једног зетског, односно српског, владара.[8]

---

[4] *Lj. Karaman*, Crkvica Sv. Mihajla kod Stona, Vjesnik hrvatskog arheološkog društva XV (1928), 81—116.

[5] *С. Радојчић*, Портрети српских владара у средњем веку, Скопље 1934, 11—12.

[6] *T. Marasović*, Regionalni južnodalmatinski kupolni tip u arhitekturi ranoga srednjeg vijeka, Beritićev zbornik, Dubrovnik 1960, 33—47.

[7] Литература у којој се спомиње црква Св. Михајла различитог је профила и свакако сувише бројна да бисмо је наводили у целини. У даљем тексту цитираћемо само оне радове који су релевантни за проблеме о којима ће бити речи.

[8] Ова чињеница упадљиво је истакнута у наведеним радовима Љ. Карамана и С. Радојчића. У каснијој литератури присутна је само повремено.

Изложене координате размишљања о теми у науку, међутим, доспевају са великим, умногоме и пресудним, закашњењем. Јер, храм Св. Михајла не само да никада није археолошки истраживан, већ је пребрзом конзервацијом, спроведеном током педесетих година овог века, битно нарушена стратиграфија терена а уништени су или сасвим измењени неки важни, до тог времена очувани, детаљи архитектуре и фресака.[9] Стога се трагање за што потпунијом сликом о првобитном изгледу грађевине логично намеће као почетни задатак овом раду.

Податке од важности за реконструкцију пружају сликана представа цркве у оквиру ктиторске композиције, као и запажања истраживача који су грађевину описали пре но што је она попримила донекле измењен, данас познат, изглед.

Представа цркве у рукама владара-ктитора сачувала се на фресци у првој зони западне конхе северног зида.[10] За ову прилику њен изглед је обновљен, чиме су оживљене многе тешко уочљиве појединости.[11] Поштујући позната начела средњовековног начина приказивања архитектуре сликар је, у намери да што верније пренесе стварни изглед делова грађевине, „декомпоновао њену целину на саставне елементе, па је од њих, дводимензионално представљену, рекомпоновао нову представу на којој се једновремено виде: западна фасада звоника, западни портал, јужна фасада саме цркве и јужна и источна страна апсиде.“[12] „Преведен“ у реалнo, језик сликаревих симбола и њихов положај на приказаној грађевини, открива низ занимљивих детаља. У приземљу звоника који је, према представи и налазима, некада постојао на западној страни, насликан је сразмерно висок, лучно завршен пролаз. Оно што, међутим, видимо „унутар“ тог отвора, одговарало би сликаревом виђењу портала саме цркве.[13] Потврда томе може се наћи у начину на који је приказан други отвор: прозор на јужном зиду. Оба не само да су осликана истом, црвеном, бојом, већ се, по њиховим рубовима, што цртеж јасно показује, препознаје исти мотив паралелно изломљених линија. Реч је, по свој прилици, о стилизованој представи камене пластике којом су и портал цркве и прозор били уоквирени.[14] Правоугаона врата насликана под углом на западној страни јужне фасаде, требало би да сугеришу постојање степеништа које је, вероватно, било кон-

[9] Ово се може закључити на основу Елабората за конзерваторске радове на цркви, који потиче из 1958. године, као и Извештаја о прегледу радова на конзервацији архитектуре, из 1959. године. Оба документа данас се налазе у Републичком заводу за заштиту споменика културе у Београду.

[10] Представу храма у ктиторској композицији први је описао *C. Fisković*, Ranoromaničke freske u Stonu, Prilozi povjesti umjetnosti u Dalmaciji 12 (1960) 38—39, а потом и *Đ. Bošković*, Osvrt na neka pitanja arhitektonskog rešenja crkvice sv. Mihajla u Stonu, Gunjačin zbornik, Zagreb 1980, 142—144.

[11] Реконструкцију је урадио господин Драгомир Тодоровић, у Институту за историју уметности у Београду. Користим ову прилику да аутору још једном изразим своју захвалност.

[12] *Bošković, op. cit.*, 142.

[13] Бошковић је сматрао да је представљен портал звоника; *Fisković, op. cit.*, 38—39, мишљења је да се представи храма на фресци не може превише веровати.

[14] *Fisković, op. cit.*, је на овом месту видео „црне решетке“.

струисано у југоисточном углу звоника, односно у зиду који је звоник делио од наоса.[15] Још су занимљивије појединости на први поглед сасвим ишчезле се фреске. Три широке, слепе нише, приказане на зиду цркве, не одговарају оним бројнијим, уским и витким, које, завршене испод самог кровног покривача, постоје на фасадама. Ова се разлика може тумачити намером сликара да само у главним цртама понови стварни мотив, али је могуће и то да је он на спољној страни представио изглед унутрашњих лица зидова, који су збиља рашчлањени са по три дубоке конхе.[16] У горњем делу фасаде, између ниша и крова, црвеном бојом и преломљеним линијама истакнут је венац који се протеже читавом дужином овог зида и зида апсиде. Сличан детаљ налазимо и при врху звоника. Изнад венца на фасади цркве приказан је фриз малих слепих аркада, а потом двоводни кров са куполом.[17]

Данашњи изглед Св. Михајла само издалека подсећа на грађевину представљену у рукама ктитора. Поједини њени делови нестали су током времена, другима је промењен облик. Истраживачи који су је, међутим, видели пре конзервације имали су пред собом сасвим другачију слику.

Стање у којем је затекао цркву први је описао Франо Радић. Из његовог извештаја закључује се да је она, крајем прошлог века, била веома оштећена. Радић је забележио да се на западној страни налази нова црква, чијим је подизањем порушено првобитно прочеље старе, као и спољна лица западних делова њених бочних зидова. Две цркве у то време повезују „посебна врата у зачељу". Северни зид старе цркве читавом дужином био је инкорпориран у стамбену кућу калуђерица, па се са спољне стране тада није могао видети. Прозор на апсиди био је зазидан „уресним каменим уломцима... који су припадали разним честима циборија, преграде светишта и неког вратног оквира."[18]

За тридесет наредних година, колико је прошло од Радићевог до Карамановог текста, ситуација око споменика није се много променила. „До недавна улазило се је у стару црквицу кроз враташца у стражњем зиду нове црквице. Данас су и та врата зазидана и једини приступ у цркву Св. Михајла је ниска, правокутна рупа у сјеверном зиду те црквице". Даље, „средишње поље црквице пресвођено је бачвастим или полуцилиндричким сводом, а оба друга поља примитивно грађеним крстастим сводом. Поље на западној страни улаза већим је делом срушено; остали су међуто јасни почеци брида свода". Кровни покривач није се био очувао, па је Караман могао да види „горњу полеђину свода", а такође и остатке зида звоника усмерене

[15] *Bošković, op. cit.*, 143, у овим вратима препознаје портал цркве.

[16] Реч је о поступку сликара који је познат у каснијим средњовековним представама цркава, *cf. A. Stojaković*, Les représentations d'édifices réels dans la peinture de Studenica, *in:* Студеница и византијска уметност око 1200. године, Београд 1988, 227—230.

[17] *Bošković, op. cit.*, 142, је на месту средње слепе нише насликане на спрату звоника с правом претпоставио „отвор кроз који је пролазио звук звона".

[18] *F. Radić*, Sredovječne crkve u Stonu, Starohrvatska Prosvjeta IV, 2 (1898) 77—81.

од Св. Михајла даље према западу. Дислоциране комаде камене пластике забележио је, осим у зазиданим прозорима, и у дворишту око грађевине, а поједине чак и код цркве Госпе од Лужина.[19]

Истраживање и конзервација скромних размера извођени су на цркви током тридесетих година овог века. Франо Влашић тада је открио део једног архитрава са непотпуним натписом, а, како је забележио, „био сам присутан када је E. Dyggve у старој цркви, с њезине десне стране, нашао пресвођен гроб у рушевном стању без покрова, у којем се није ништа нашло". Деценију и по касније, Влашић је тај исти гроб затекао покривен плочом са натписом који започиње именом MIHAELVS.[20]

Озбиљнија акција заштите споменика започела је после Другог светског рата. У то време срушене су новија црква на западној страни и кућа уз северни зид Св. Михајла. Елаборат за конзерваторске радове, који је тада урађен, тражио је једно, али се у стварности догодило нешто сасвим друго: уочени слој оригиналне малтерне оплате на спољашњим зидовима није сачуван, а стратиграфија простора око цркве битно је поремећена копањем дренажних бетонских ровова.[21] По нашим знањима, ово су били последњи у литератури презентовани радови на цркви Св. Михајла.

Иако бављење археологијом на основу успутних бележака истраживача не представља захвалну делатност, изложени подаци наводе нас да покушамо да слику о збивањима на цркви Св. Михајла учинимо макар за нијансу јаснијом. Разложно је започети оним што је по себи разумљиво: будући да се налазила на месту звоника, грађевина на западу била је подигнута после његовог нестанка. Реално је претпоставити да је то, а можда и још неко оштећење на старој цркви, и било повод да се сагради нова.[22] Није сасвим јасно да ли је, и у којој мери, рушење звоника угрозило прочеље Св. Михајла. Конзоле некадашњег слепог лука на прочељу, пронађене приликом уклањања нове грађевине, не припадају првобитном слоју камене пластике, па је својевремено претпостављено да је западни зид Св. Михајла „касније отворен, као аркада између средовјечне лађе и каснијег предњег дијела црквице".[23] Ова интервенција могла је да се догоди у време подизања новог храма, а можда и касније. У сваком случају, пробијање западног зида Св. Михајла, читавом површином испод слепог лука, наводи на помисао да је прочеље у извесној мери остало очувано после рушења звоника. У противном, подухват би био скопчан са ризиком потпуног рушења овог зида. Такође није искључено ни да је нова црква само прислоњена уз преостале ниже

[19] *Karaman, op. cit.*, 81—84; црква је 1928. године покривена кровом, *cf.* *V. Taljeran*, Zrnca za povijest Stona, Dubrovnik 1935, 27.

[20] *F. Vlašić*, Bilješke uz tri stonska spomenika, Prilozi povjesti umjetnosti u Dalmaciji 10, Split 1956, 96; Dyggve je, према Влашићу, посетио Стон 1928. године.

[21] На ове пропусте указао је арх. Иван Здравковић у Извештају о прегледу радова на конзервацији цркве.

[22] *Bošković, op. cit.*, 145, и *Fisković, op. cit.*, 33, сматрају да је црква на западној страни подигнута у XVIII веку.

[23] *Fisković, op. cit.*, 33.

делове западног зида Св. Михајла, након што су виши пали заједно са сводом изнад западног травеја и звоником.[24] Једном отворен, пролаз који је спајао две грађевине поново је зазидан у неком још каснијем тренутку. То сасвим недвосмислено потврђују Радић и Караман, тиме што помињу „врата у зачељу" односно „стражњи зид нове црквице".[25] Данас не знамо када је и под којим условима страдао средишњи свод са куполом, нити време у којем је, уместо овога, саграђен нови, полуобличасти.[26] Може се претпоставити да је рушење куполе и свода у мањој или већој мери допринело разбијању каменог намештаја у цркви, који је, потом, пренет у двориште или постављен у оквире тада већ зазиданих прозора. Постепена редукција пролаза између две грађевине, до његовог потпуног укидања, као и затварање прозора на старијој, указивали би на могућност да је црква Св. Михајла током XIX или на самом почетку овог века, изгубила активну функцију.

Делимично реконструисана археолошка ситуација на споменику, као и појединости приказане у оквиру ктиторске представе храма, садрже податке на основу којих је могуће употпунити слику о првобитном изгледу Св. Михајла. По знањима која поседујемо у овом тренутку, чини се да нема потребе задржавати се на унутрашњости грађевине: са изузетком мањих, познијих интервенција на зидовима, једнобродни простор проширен са по три дубоке конхе на бочним странама очуван је у оригиналном облику.[27] Средишњи травеј био је покривен полуобличастим сводом са слепом, изнутра кружном, куполом, а западни и источни благо профилисаним крстастим сводовима.[28] Влашићев исказ о „пресвођеном гробу" на десној, односно јужној страни цркве, колико занимљив толико је и непотпун. Било би сувише смело тумачити га без резултата археолошких истраживања.[29]

---

[24] Изостанак археолошких ископавања пре рушења цркве на западној страни, свакако је био погрешан потез. Тиме су изгубљени подаци који би говорили о конструктивној вези две грађевине, као и о местима на којима су, током рушења, проналажени делови камене пластике о којима укратко извештава *Fisković, op. cit.*, 33. Постојање остатака свода у југоисточном и североисточном углу западног травеја, забележили су *Karaman, op. cit.*, 82 и *Bošković, op. cit.*, 141.

[25] У претходном тексту, нап. бр. 18 и 19. У првим послератним радовима на цркви, на обновљеном западном зиду изведене су три слепе нише. Оне су касније уклоњене. О томе *C. Fisković*, Radovi Saveznog instituta u Dalmaciji, Zbornik zaštite spomenika kulture, knjiga XI, Beograd 1960, 83; о накнадном зазиђивању западног зида говоре и *Bošković, op. cit.*, 146 и *I. Zdravković*, Nacrti preromaničke crkvice Sv. Mihajla u Stonu, Prilozi povjesti umjetnosti u Dalmaciji 12, 27. Рад И. Здравковића углавном садржи податке о архитектури који постоје и у Елаборату, али не и у Извештају о радовима на црквици Св. Михајла.

[26] *Bošković, op. cit.*, 141, мислио је да се то догодило у XVIII веку.

[27] Подаци о неким врло старим интервенцијама на унутрашњим лицима зидова налазе се у Елаборату. Такође, на појединим местима забележено је постојање новијег сликарства, без вредности: *Р. Љубинковић*, Представа Првог греха у апсидијалној конхи у цркви Светог Михајла у Стону, Зборник Народног музеја IV, Београд 1964, 223—229.

[28] *Bošković, op. cit.*, 141.

[29] Треба, међутим, подсетити да је положај гроба идентичан онима који су познати у црквама Св. Ђорђа у Будимљи и Св. Петра у Бијелом Пољу, *cf. Д. Поповић*, Српски владарски гроб у средњем веку, Београд 1992, 22—23.

За разлику од ентеријера, спољни изглед Св. Михајла претрпео је значајније измене.[30] Нема озбиљнијих аргумената који би говорили против могућности да је црква првобитно подигнута са звоником на западној страни, и куполом. Последњи трагови врата насликаних уз звоник на фресци, налик онима представљеним на јужном зиду цркве, наводе на претпоставку да је звоник у приземљу био отворен са све три стране.[31] Високе и плитке, слепе нише приказане на спољном зиду спрата звоника, као и оне на куполи, одговарале би репертоару уобичајених мотива ранoсредњовековне архитектуре на ширем подручју обале. Занимљивији су, међутим, описани детаљи које је сликар представио на зиду цркве: фриз слепих аркада испод крова, и изломљеним линијама упадљиво иштрафирана површина испод њих. Да је овиме збиља поновљен првобитни изглед горњих делова спољних зидова, најбољи је доказ то што су се две такве аркаде очувале при врху северне стране источног зида, на углу који је био заштићен кућом за калуђерице. Будући да овим аркадама данас нема ни трага ни места при врху подужних зидова, као ни на јужној страни источног, разложно је запитати се нису ли и они, макар у горњим појасевима, првобитно изгледали другачије? Потврдан одговор подразумевао би да су бочни зидови били подигнути до нешто веће висине у односу на данашњу, што не би било у супротности са познатом и свакако оригиналном висином сводова.[32] Могуће је исто тако да је и висина на којој су се завршавале очуване нише на овим зидовима некада била нижа. Коначно, ако сликару поверујемо да су нише у доњем и слепе аркаде у горњем појасу спољних лица зидова заиста биле раздвојене некаквим венцем, у стварности би се на том месту могло претпоставити некадашње постојање украса изведеног осликавањем или у неком другом материјалу, могуће у опеци. Она је и иначе била коришћена приликом градње храма.[33]

Иако донекле хипотетична, реконструкција изгледа цркве Св. Михајла не делује нереално. Утисак је да се налазимо пред грађевином чији су оригинални спољни облици били богатији, а детаљи разуђенији но што се раније сматрало. Подсетићемо: реч је о задужбини једног владара.

---

[30] То је карактеристично за готово све споменике у скупини једнобродних цркава са куполом.

[31] *Bošković, op. cit.*, 144, сматрао је да је звоник био отворен само са западне стране.

[32] Првобитна горња конструкција вероватно је била слична оној на цркви Св. Петра у Омишу: *E. Dyggve*, O crkvi svetog Petra u Priku. Stilska i konstruktivna istraživanja, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LI (1930—34), 1940, сл. 5. О интервенцијама на спољним лицима зидова сведочи и чињеница да су прозори цркве својевремено имали сасвим другачији облик, што се може видети на фотографијама које је уз свој рад приложио Љ. Караман.

[33] Занимљиво је да су *Р. Љубинковић*, Хумско епархијско властелинство и црква Светога Петра у Бијелом Пољу, Старинар н.с. IX—X (1958—1959), 106—107, и *J. Нешковић*, Конзерваторско-рестаураторски радови на цркви Св. Петра у Бијелом Пољу, Старине Црне Горе I, Цетиње 1963, 109—110, били склони да у мотиву венца испод крова препознају представу лажног бочног брода. Супротно мишљење *D. Nagorni*, Die Kirche Sv. Petar in Bijelo Polje, München 1978, 144 и нап. бр. 8. Без резултата археолошких истраживања ово се питање мора оставити без одговора.

Данас, међутим, нисмо у могућности да ближе одредимо ни време а ни прилике у којима је дошло до промена у њеној структури. У познатим историјским изворима познијег датума, вести о цркви сасвим се ретко појављују. У документима која прате прве поделе стонског земљишта, спроведене 1334. и 1336. године, црква се спомиње заједно са истоименим утврђењем („Castello de Sancto Michiel").[34] Према подацима које је објавио Павао Глунчић, по доласку католичког свештеника из Дубровника, 1335. године, храм почиње да служи потребама верника римске цркве.[35] У новој подели земљишта 1393. године није забележен у дознакама, па се претпоставља да га је из својих фондова издржавао Дубровник, а можда и нека друга стонска црква.[36] Током XV века у познатим архивским књигама нема ни једног трага о животу цркве.[37] Почетком наредног, 1509. године, Св. Михајло је у поседу истоименог братства, да би у периоду 1541—1550. године храм био додељен монахињама реда Светог Доминика. Серафин Раци, старешина дубровачких доминиканаца, забележио је 1588. године неколико речи о животу осам „бијелих думни", колико их је тада било у манастиру.[38] У Дубровачком архиву сачувана је белешка из 30. октобра 1647. године, којом влада Републике упозорава стонског кнеза на своју одлуку из 1620. да монахиње Св. Михајла имају право на бесплатно млевење жита. У раздобљу од 1671. до 1704. године, више пута су наведени подаци о количини соли коју је сестринство манастира примало од Дубровника.[39]

Мада скроман по садржају, прилог који познији извори дају проучавању Св. Михајла свакако има свој значај. Са добрим разлозима из ових података се може закључити да је црква у функцији била дуго и, по свој прилици, без осетнијег прекида у континуитету. Из таквих околности вероватно су произишле неке од промена у њеном изгледу, док су друге могле доћи као последица дотрајалости грађевине, природних непогода или насилног оштећивања.[40]

---

[34] *J. Lučić*, Najstarija zemljišna knjiga u Hrvatskoj — Dubrovački zemljišnik diobe zemlje u Stonu i Pelješcu iz 1336. godine, Anali Historijskog instituta u Dubrovniku XVIII (1980) 62; *N. Vekarić*, Pelješka naselja u 14. stoljeću, Dubrovnik 1989, 37, 41.

[35] *П. Глунчић*, Из прошлости града Стона XIV—XIX вијека, Споменик САНУ CXI, Београд 1961, 20, 89.

[36] *Ibid.*, 6.

[37] То је донекле разумљиво, будући да је утврђење око цркве изгубило сваки стратешки значај од 1326. године, када је новим зидинама Стона затворен прелаз на полуострво. *L. Beritić*, Stonske utvrde, Anali Historijskog Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, godina III (1954) 308, 333, наводи да је 1396. године постојала још само једна кула старог утврђења, а да је 1403. оно дефинитивно срушено, а градиво искоришћено за нове фортификације.

[38] *Taljeran, op. cit.*, 28.

[39] *Глунчић, op. cit.*, 91, 96.

[40] Страдања Стона позната су још у средњем веку. Године 1252. град је био погођен земљотресом, *cf. Љубинковић*, Хумско епархијско властелинство..., 100, а 1260. поново је рушен у страначким борбама, *Taljeran, op. cit.*, 7. Стога се може претпоставити да је црква Св. Михајла још тада претрпела прва оштећења.

Богати ансамбл камене пластике стонске цркве није проучен у довољној мери. Интересовања досадашњих истраживача по правилу су била усмерена ка проблемима њених стилских обележја, као и тумачења текста познатог натписа који започиње именом MIHAELVS. Анализом мотива и начина клесања, установљено је да сачувани комади нису хомогени по изради, односно да је црква Св. Михајла каменим намештајем опремана у два маха. Први слој потицао би најкасније из средине X века, а други из последњих деценија овог или прве половине наредног столећа. Тиме је заправо отворена могућност да је грађевина настала на старијем култном месту.[41]

Надвратак са загонетним натписом MIHAELVS FORTITER SVPER SECO PACIFICO CV OMS ROMANO више пута био је у средишту пажње научника. Анализиране су његове епиграфске специфичности, тумачен је садржај текста.[42] У лепези најразличитијих читања натписа, прихватљивим се чини оно које је предложио Бранимир Габричевић: ARHANGELVS MIHAEL FORTITER SVPER SECO PACIFICOQUE OMNES ROMANOS, а у преводу: „(Ја) Арханђео Миховил храбро одозгор сијечем и доносим мир свима Романима". Габричевић је утврдио да је текст писан у стиху, под јаким утицајем савремене византијске поезије.[43]

Име MIHAELVS, које се свакако односи на арханђела Михајла, поједини истраживачи били су склони да поистовете са именом владара-ктитора, па им је то дало повода да покушају да идентификују и његов лик представљен на фресци. Јован Ковачевић и Иван Остојић сматрали су да је у питању захумски кнез Михајло Вишевић. Независно од текста натписа, а на основу представе светог Ђорђа, насликане у западној конхи јужног зида, Радивоје Љубинковић је претпоставио да је реч о истоименом сину краља Бодина и норманске принцезе Јаквинте.[44] Могућност коју је изложио Караман делује најзанимљивије: он је још 1928. године изнео тезу да је, с обзиром на посвету цркве, њен ктитор могао бити зетски краљ Михајло. Када је пронађен и публикован натпис, име на његовом

---

[41] Ову тезу изнео је *M. Jurković*, Prilog određivanju južnodalmatinske grupe predromaničke skulpture, Starohrvatska Prosvjeta s. III—sv. 15 (1986), 183—189 (са старијом литературом о проблему стонске пластике). Чињеница је, међутим, да пластика цркве Св. Михајла још увек није позната у целини, јер нису сакупљени сви комади. О томе сведочи налаз једне камене главе, о чему обавештава управо Јурковић: *idem*, O nekim figuralnim prikazima i posljednoj fazi pleterne skulpture u dubrovačkoj regiji, Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području, Zagreb 1988, 209 и нап. бр. 1.

[42] Литературу о натпису сакупио је и коментарисао *M. Jurković*, Ranosrednjovjekovni latinski natpisi s Pelješca, Radovi Instituta za povijest umjetnosti 10, Zagreb 1986, 83—89.

[43] *B. Gabričević*, Novo čitanje natpisa iz Stona, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LX—1958 (1963) 93—97.

[44] Историја Црне Горе 1, Титоград 1967, 363, 433 (*J. Ковачевић*); *I. Ostojić*, O Mihajlovom natpisu u Stonu, Prilozi povjesti umjetnosti u Dalmaciji 14, Split 1962, 34—39; *R. Ljubinković*, Quelques observations sur le probleme des rapports artistiques entre Byzance, l'Italie meridionale et la Serbie avant le XIII[e] siecle, X CCR, Ravenna 1963, 204.

почетку Караман је усвојио као додатни аргумент за своју идеју.[45] Створио је тиме интересантну збрку у којој „име цркве одређује име краља ктитора", а затим потоње „потврђује да је име с натписа краљево име".[46] Упркос овоме, у каснијој историографији Карамановo мишљење углавном је прихватано, и то без расправе. У новијој литератури с правом је указано на неодрживост оваквог приступа проблему, будући да ни име с натписа ни патрон храма у овом случају нису аргументи довољни за идентификацију владара на фресци.[47]

Изложени методолошки поступак уводи нас у разматрање другог важног питања поводом цркве Св. Михајла. Ко је био њен ктитор?

Одмах на почетку треба признати да нових могућности нема, као ни података који би дали пресудну тежину неком од понуђених одговора. Ипак, утисак је да се тешко може говорити како о Михајлу Вишевићу, тако и о краљу Ђорђу: размишљања о сваком понаособ била су заснована на сасвим скромним и врло уопштеним премисама. Остаје нам, дакле, Карамановa претпоставка, недовољно и чак погрешно утемељена, али сасвим реална. Потребно је, стога, изложити стварне разлоге којима би она могла бити оснажена.[48]

Прво што се, истине зарад, мора рећи је да Караман своју тезу и није градио само на пуком поистовећивању имена владара са именом патрона цркве, као и оним на натпису, већ и на познатим му историјским околностима.[49] Података о њима данас нема много више но што их је било крајем треће деценије овог века. Погледајмо их поново: у изворима се о Михајлу понајвише говори у време почетка и последњих десетак година његове власти. Није познато када се родио и када је тачно дошао на зетски престо, али је сигурно да се ово друго догодило за владавине византијског цара Константина IX Мономаха, односно пре 1055. године. У делу Јована Скилице забележено је да је у том периоду са цариградског двора добио титулу протоспатара.[50] Летопис попа Дукљанина, коме се, као и увек, мора прићи са резервом, нешто детаљније описује унутрашње околности у држави у време смене на трону: након

---

[45] *Karaman, op. cit.*, 106; *idem*, O vremenu gradnje Sv. Mihovila u Stonu, Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske IX—3, Zagreb 1968, 81—82.

[46] *Jurković*, Ranosrednjovjekovni latinski natpisi..., 88 и нап. бр. 37.

[47] *Ibid.*; ипак, *С. Ћирковић*, Срби у средњем веку, Београд 1995, 28—29, доноси цртеж надвратника са натписом и у легенди га означава као „фрагментаран и необјашњен".

[48] Караман је, истини за вољу, у свом раду навео могућност да је цркву подигао Бодин или неки други зетски владар, али на њој није инсистирао.

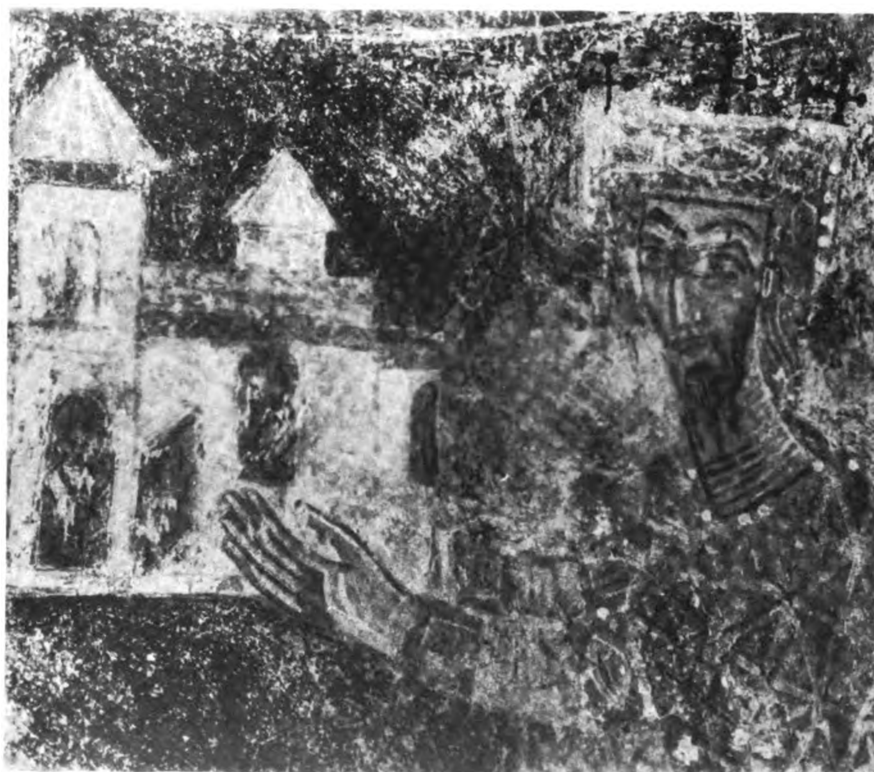
[49] *Jurković*, Ranosrednjovjekovni latinski natpisi..., опширно образлаже критику Карамановиx ставова али ни на једном месту не указује на историјску утемељеност оваквог гледања на проблем.

[50] Византијски извори за историју народа Југославије III, Београд 1966, 162 (*J. Ферлуга*); Историја српског народа I, Београд 1981, 186—187 (*С. Ћирковић*); *Н. Скабаланович*, Византийское государство и церковь в XI в., С. Петерсбург 1884, 156, само помиње титулу, док *R. Guilland*, Etudes sur l'histoire administrative de l'empire byzantin, Byzantion t. XXV—XXVI—XXVII fasc. 2 (1957) 694, наводи да је то било 1052. године.

Слика 1.
Цртеж грађевине представљене на фресци (реконструкција Драгомира Тодоровића)

Слика 2.
Ктиторска композиција са представом цркве Светог Михајла

Слика 3. Црква Св. Михајла, поглед са југоисточне стране, стање пре 1928. године (по Љ.Караману)

Слика 4. Црква Св. Михајла, поглед са југозападне стране, стање из 1958. године (по И.Здравковићу, Републички завод за заштиту споменика културе Србије)

Слика 5. Црква Св. Михајла, поглед са источне стране, стање из 1958. године (по И.Здравковићу, Републички завод за заштиту споменика културе Србије)

што је у свом двору у жупи Прапратна умро Михајлов отац Стефан Војислав, његови синови поделили су земљу; Михајлу су тада припале жупе Облик, Прапратна и Црмница. Уследиле су борбе са Травуњанима и смрт мајке зетских престолонаследника, после чега је Михајло добио врховну власт.[51] Цезура у изворима, како византијским тако и у Дукљаниновом, започиње на овом месту и траје све до 1072. године, када се распламсава устанак под вођством Бодина и Ђорђа Војтеха. Скиличин Настављач, односно Михајло Деволски, описао је припреме за побуну, спомињући, при том, Михајла који је тада имао дворове у Котору и Прапратни. Потом је изложио збивања и борбе, са познатим епизодама заробљавања Бодина, његовог сужањства у Антиохији и ослобађања које је организовао Михајло.[52] Неку годину касније, зетски краљ је учесник у спору који пред папом Гргуром VII воде сплитска и дубровачка црквена организација. Држећи се на страни дубровачког захтева за уздизањем градске цркве на ранг архиепископије, Михајло је од папе истовремено тражио и инсигније неопходне легитимном краљевству: заставу и палијум. Било је то 1077. године.[53] Последњи пут Михајла у византијским изворима спомиње Ана Комнина, у вези са догађајима из 1081. године и драчким дуком Мономахатом.[54] У Летопису попа Дукљанина забележено је да је Михајло владао 35 година, и да је сахрањен у манастиру Св. Срђа и Вакха.[55]

У настојању да докаже да је у ктиторској представи у стонској цркви био насликан „неки од дукљанских краљева, Михајло... или Бодин," Караман се кретао и путем дедукције. Другим речима, изложио је разлоге због којих би у лику на фресци било тешко препознати Михајла Вишевића, или Немањиног најстаријег сина Вукана.[56] Утисак је да би се, на трагу таквог начина промишљања проблема, понешто могло рећи и о Бодину. Збивања у којима је он, од почетка осме деценије XI века, имао значајну улогу, представљена су у делима Скиличиног Настављача и Ане Комнине, као и у Летопису попа Дукљанина. Вести које налазимо у овим изворима допуштају увид у неке општије одлике његовог положаја у Зети. Прво, Бодин је после 1078. године, када се вероватно вратио из Антиохије, а по свему судећи већ и пре 1072, био у некој врсти савладарског односа са оцем.[57] Друго, у подели власти са Михајлом припале су му, изгледа, источне области државе. То не само да наговештава Дукљанин, спомињући Грбаљ и Будву, већ и чињеница да су готово сва позната догађања из његовог живота

[51] Летопис попа Дукљанина *(уредио Фердо Шишић)*, Београд—Загреб 1928, 354—357.

[52] ВИИНЈ III, 179—185 *(Б. Радојчић)*; ИСН I, 190—191 *(С. Ћирковић)*.

[53] ИСН I, 188—190 *(С. Ћирковић)*.

[54] ВИИНЈ III, 376—378 *(Б. Крекић)*.

[55] Летопис..., 358.

[56] *Karaman*, Crkvica Sv. Mihajla..., 104—116.

[57] Скиличин Настављач наводи да је Бодин по повратку из ропства добио власт коју је имао и раније. Ана Комнина и Махајла и Бодинаословљава истом титулом егзарха: ВИИНЈ III, 185, 376; ову могућност поменуо је и *Н. Радојчић*, Вести Ане Комнине о Србима, Гласник Скопског научног друштва III (1928) 16, 22; Историја Црне Горе 1, 393 *(Ј. Ковачевић)*, сматра да је Бодин ослобођен 1078. године.

била повезана са овом територијом.[58] Престоница му је била у Скадру, седиште црквене организације у Бару, а покушаји освајања и проширења усмерени ка пограничним подручјима Византије. Изван ових области Бодин се, колико знамо, нашао само у једном тренутку, доста година после очеве смрти. Провео је тада неко, изгледа не дуго, време у опсади Дубровника.[59] Стога је, по ономе што говоре извори, тешко наслутити раздобље у којем је Бодинова делатност после 1081. године била повезана са његовим трајнијим присуством у западним деловима Зете.

Истраживачи који су у каснијој историографији прихватали Карамановe ставове сматрали су да лик краља на фресци представља имплицитни ликовни доказ Михајловог успеха у тражењу признања од Рима. Самим тим, било је могуће ближе одредити време настанка грађевине, у периоду од 1077. па до последњих вести о Михајлу, које потичу из 1081. године.

Мада претпостављени след догађања делује прихватљиво, постоје разлози због којих мора бити осмотрен кроз лупу сумње. У вестима сачуваним из Михајловог времена, нема никакве потврде оваквом епилогу. Успех Михајлове мисије пред Гргуром VII, како је својевремено већ наглашено, верификован је у историографији, а не у изворима.[60] Они, сасвим супротно, наговештавају да се заједничка акција дубровачке епископије и зетског владара по свој прилици завршила без жељеног резултата. За дубровачку епископију извесно је да, током читавог XI века, папским налогом није била унапређена, а према писму Гргура VII, од позитивног исхода зависило је решење Михајлове молбе.[61] Стога би могло бити логично, али никако није сигурно да је црква Св. Михајла била подигнута као одјек стеченог легитимитета зетске државе и њеног краља.

У настојању да лик ктитора стонске цркве што више приближи Михајлу, Караман је указао на упадљиву сличност круне представљене на фресци и оне на рељефу из сплитске катедрале. Пошто је веровао да рељеф приказује неког од хрватских владара, Караман је закључио да се зетски суверен обликом свога знамења угледао на краљеве суседне државе, можда управо на Дмитра Звонимира, који је био крунисан 1075. године.[62] Начелне недостатке оваквог Карамановог приступа образложио је С. Радојчић. За нашу тему најважнији је Радојчићев закључак да „круна са крстовима на горњој

---

[58] Летопис..., 359, даје податак о Бодиновом управљању овим жупама.

[59] За прилике у време Бодинове власти ИСН I, 192—195 *(С. Ћирковић)*, где се са сумњом гледа на могућност да је Бодин освајао Дубровник. Та епизода описана је у Летопису попа Дукљанина, Летопис. ., 362—363; остаци куле која би, према положају, могла да одговара тврђави коју је Бодин, по Летопису, саградио пред Дубровником, пронађени су уз северни зид цркве Св. Николе на Пријеком, *cf. И. Стевовић*, Једнобродне куполне цркве у Дубровнику у време византијске власти, Зограф 21 (1990) 20—21, 27 (са старијом литературом).

[60] ИСН I, 189 *(С. Ћирковић)*.

[61] *Ibid.*; за црквене прилике на јужном приморју током XI века *Ј. Калић*, Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године, *in:* Сава Немањић — Свети Сава. Историја и предање, Београд 1979, 32—48.

[62] *Karaman, Crkvica Sv. Mihajla...*, 104—116; *idem*, Deux portraits des souverains yougoslaves sur les monuments dalmates de haut moyen age, Byzantion IV (1927—28) 321—336.

ивици венца, за коју се мислило да је типично хрватска", представља заправо „најобичнији облик владарске круне у Западној Европи XI и XII века".[63] Значило би то да је круна зетског владара обликом могла бити преузета и из неке друге средине, и у неком другом, ранијем, времену.

Сва је прилика да проблему ктитора цркве Св. Михајла треба прићи на други начин. Појединости сачуване на споменику говоре да постоје разлози који допуштају претпоставку да је грађевина настала у сасвим другачијим околностима, које су управо у Михајловом животу биле пресудне. Започећемо самим именом цркве. Место на којем је подигнута и њен патрон у узајамној су вези, што је несумњиви одјек вишевековне традиције да се храмови посвећени Светом Михајлу граде на узвисинама. У времену о којем је реч, овај светитељ био је веома поштован као предводник небеских легија. Стога је често имао улогу покровитеља војних похода и победа, чиме су тадашњи, нарочито византијски, владари, истицали ненарушиво јединство овоземаљске и небеске моћи.[64] Чини се да управо овај смисао у себи садржи посвета стонске цркве. На свој начин, о томе говори и поменути натпис на надвратнику, који опомиње да Свети Михајло „храбро одозгор сијече и доноси мир." Овај део текста није ништа друго до речима описан став у којем је светитељ небројено пута био представљен у средњовековном сликарству, па се може помишљати да је слично изгледала и сцена Страшног суда на западном зиду храма. Идеја владарског тријумфа који је остварен на бојном пољу наглашена је присуством још једног светитеља у чијем су лику сабране ратничке врлине: у западној конхи јужног зида, наспрам представе ктитора, насликана је фигура светог Ђорђа.[65]

Прослављање краљеве победе у Св. Михајлу, извојеване али и озакоњене залагањем светих заштитника, свакако је било одраз стварних прилика и збивања у Зети. Будући да су знања о њима скромна и недовољно поуздана, одговор на питање о којим је догађајима реч у првом тренутку сасвим је неизвестан. У познатим подацима о Михајлу, Стон није споменут ни на једном месту. Као једна од престоница зетског владара, име града забележено је само у време Стефана Војислава.[66] Ипак, ако се вратимо изворима, и одлучимо да поклонимо поверење Барском летописцу на оним местима која су и раније оцењена као углавном веродостојна, једна танка, понегде испрекидана али, чини се, логична нит повезаће Михајла како са Стоном, тако и са временом и могућим разлозима подизања цркве Св. Михајла.

У претходном тексту речено је да се са сигурношћу не може одредити тачан тренутак у којем је Михајло постао владар Зете.

[63] *С. Радојчић*, Плоча с ликом владара у крстионици сплитске катедрале, *in:* Одабрани чланци и студије 1933—1978, Београд 1982, 129.

[64] *Cf. C. Jolivet-Levy*, L'image de pouvoir dans l'art byzantin a l'époque de la dynastie macédonienne, Byzantion t. LVII fasc. 2 (1987) 441—470; *С. Габелић*, Циклус арханђела у византијској уметности, Београд 1991, 29.

[65] Фигуру светог Ђорђа дефинитивно је идентификовао *Fisković, op. cit.*, 44.

[66] ВИИНЈ III, 211—212 (*J. Ферлуга*).

Вести којима византијски писци завршавају излагање о његовом оцу потичу из периода после 1042. године: Јован Скилица говори о последњем у низу византијских похода на Зету, а Кекавмен описује како је Стефан Војислав заробио дубровачког стратега Катакалона.[67] Догађаји су се збили управо овим редоследом, а на време после њих односи се раније наведена Скиличина белешка да је Михајло дошао на престо и добио титулу протоспатара. Ако се ово последње збиља догодило око 1052. године, ми о готово читавој деценији зетске историје немамо податке од византијског писца. Могуће је да у то доба није било Скилици занимљивих дешавања, све до појаве Михајла. У сваком случају, период о којем је реч континуирано и, чини се, прихватљиво описао је Дукљанин. Из његовог излагања, протканог детаљима који сугеришу аутентичност, може се претпоставити да је владавина Стефана Војислава била нагло прекинута његовом болешћу, потом и смрћу.[68] Уследила је подела краљевства, у којој је Михајло добио, међу осталима, жупу Прапратну у којој се налазио један од очевих дворова. Говорећи о областима које су припале наследницима, Дукљанин ни на једном месту не спомиње ни Стон а ни Захумље. Са друге стране, изричито наглашава да синови Стефана Војислава у прво време, односно за живота своје мајке, нису носили титуле краљева, већ само кнежева.[69] Овом податку поверење се може указати: Дукљанин није имао разлога да га измисли. Но такви односи у врху државе свакако нису могли бити дугог века. Наговештај промена огледа се већ у наредним догађајима, у којима писац родослова битну улогу поверава једном од Михајлове браће, Радославу. У два маха он је учесник некаквих сукоба у Травунији. Први пут, заједно са Михајлом, предводи војску у нападима на ову област, док у други поход одлази тек пошто је од Михајла добио гаранције да ће наслеђене земље остати у његовој власти, као и да ће му трајно припасти све нове које буде освојио. Михајла је, према Летопису, на овај споразум навела опасност од напада Византинаца.[70] Ова вест је од значаја не само зато што говори о времену пре стабилизовања зетско-византијских односа, већ и стога што непосредно кореспондира са вестима Јована Скилице и Кекавмена: реч је, заправо, о приликама наслеђеним из доба владавине Стефана Војислава. Са друге стране, извесно је да су односи међу браћом били нарушени неповерењем које је Радослав отворено исказивао према Михајлу. Узрок томе логично је тражити само у Михајловим аспирацијама ка потпуној власти у Дукљи. После споразума, Радослав је победио у Травунији, али се ту није задржао: продро је и у Захумље и освојио ову област.[71] Дукљаниново излагање прекинуто је на овом месту. Тачније рече-

---

[67] *Ibid.*, 159—161, 211—212.

[68] Летопис..., 354, наводи да је Војислав, односно Доброслав владао двадесет пет година „et cadens in lectulo mortuus est..."

[69] *Ibid.*, 355.

[70] *Ibid.*, 356.

[71] *Ibid.* Освајање Захумља могло је бити последица одвајања ове области од Зете после смрти Стефана Војислава. Сам Стефан Војислав заузео је Захумље у рату 1042, поразивши тамошњег кнеза Љутовида, *cf.* ВИИНЈ III, 211 и нап. бр. 55.

но, довршено је епилогом збивања: Михајло је у то време преузео краљевство. Радослављеви војни успеси, смрт краљице-мајке и чин Михајловог доласка на власт, догађаји су о којима писац говори готово у истој хронолошкој равни.[72] Могуће је да је овај други збиља представљао формални повод наредном. Праве околности и разлоге Дукљанин, међутим, није навео, али се они могу претпоставити на основу његовог текста: Михајлов долазак на престо, по ономе што је сам Дукљанин изложио, морао је бити праћен обрачуном са Радославом. Будући да извор саопштава да је Михајло погазио обећање дато брату, и одузео му земљу у јужним областима Дукље, разложно би било помислити да се сукоб и догодио управо у Захумљу. О његовим размерама, току и евентуалном разрешењу оружјем ништа се не може рећи, али би на ово последње указивали светитељи-ратници представљени у цркви Св. Михајла. У сваком случају, тек по освајању Захумља, Михајло је могао постати краљ Дукље. Тек тада му је, као новом владару али и победнику на бојном пољу, додељена, већ увелико девалвирана, титула протоспатара.[73] Као спомен на овај тријумф, у знак захвалности небеским заштитницима, пре, а још вероватније после зближавања са Цариградом, у некадашњој престоници свог оца Михајло је подигао цркву посвећену архистратигу.[74] Време њеног настанка стога би требало тражити у периоду до 1055. године, када је Михајло, сасвим сигурно, већ носио дворско одличје.

Сведени облици архитектуре и скромни програм фресака Св. Михајла били су одраз уметничких домета провинције на границама двеју култура.[75] У општем погледу на споменик, међутим, ова се одредница мора схватити условно. Колико локална, његова су обележја у истој мери била блиска уметничком стварању на подручју ширем но што је источна обала Јадрана.

Јак и програмски јасно дефинисан подстицај учинио је да, уз Св. Михајла, током XI века на јужном приморју настане скоро двадесет истородних храмова са једним бродом и куполом. Њихов територијални распоред на обали указује да је Дубровник био центар из којег је овај византијски тип грађевине преношен на околна острва и у копнено залеђе.[76] Историјски посматран, градитељски замах с правом је тумачен „прерастањем Дубровника у важно ре-

[72] Летопис..., 356—357.

[73] За титулу протоспатара у ово време, *cf. J. C. Cheynet*, Dévaluation des dignités et dévaluation monétaire dans la seconde moitié de XIe s., Byzantion t. LIII, fasc. 2 (1983) 456—457.

[74] Претпоставку о настанку цркве после склапања мира са Византијом, заснивамо на тексту натписа на надвратнику. *Б. Габричевић* је под „ROMANOS" видео поданике римске цркве уопште. Није, међутим, искључено да је реч о становницима градова који су се на исти начин називали још у Порфирогенитово време. Стога би се мир који арханђел Михајло доноси њима могао односити на споразум Михајла и византијске власти у градовима јужног приморја, на првом месту Дубровника.

[75] О проблему сусрета уметничких утицаја начелно *В. Кораћ*, Католичка уметност на границама православља, Зограф 19 (1988) 19—23.

[76] ИСН I, 236—237 *(В. Ј. Ђурић)*; *В. Кораћ*, Архитектура раног средњег века у Дукљи и Зети. Програм простора и порекло облика, *in:* Између Византије и Запада, 31.

гионално седиште", као и израженим деловањем градске црквене организације.[77]

Утисак је да се проблему разлога који су одредили подизање ових храмова, може прићи мало ближе. Осим црквено-политичког и економског просперитета, морао је постојати и нешто одређенији градитељски импулс, који је средину определио ка једнобродној куполној цркви. Скупина сличних цркава на апулијској обали Јадрана, на коју је овим поводом посебно указивано у нешто ранијој литератури, чини се да је понајвише у вези са архитектуром которских храмова с краја XII века.[78] Потпунији одговор на ово питање делом произлази и из подсећања на прилике у Дубровнику с почетка XI столећа. У то време град постаје седиште теме. Она није била ни велика ни војно самостална — њено образовање тумачено је традиционално блиским и непосредним везама које је јужни део обале имао са Византијом.[79] Тешко би се могло сматрати случајном подударношћу што, по свему судећи, управо тада долази до темељне обнове градске катедрале, рановизантијске базилике. Будући да су њени остаци сачувани само у археолошком слоју, изглед јој није познат. Ипак, основа грађевине говори да је у питању био замашан подухват, који је морао имати разноликог одјека у својој средини. Стога је разложно помишљати да су једнобродни куполни храмови на дубровачком подручју могли настати угледањем на облике главне градске цркве. У сведеним формама тиме би биле поновљене све њене битне особине: подужни простор, звоник на западној страни, купола и споља готово правоугаона а изнутра полукружна апсида.[80] Неколико цркава у оквиру типа, међу којима и Св. Михајло, још једном својом карактеристиком наговештавају ову могућност: упадљиво дубоке конхе, изведене у масама њихових подужих зидова, вероватно су подсећање на простор бочних бродова дубровачке катедрале. Значај узора могао је, тако, бити пресудан разлог који је зетског краља определио за изглед његове дворске капеле у Стону. Потребно је нагласити да би овакав процес прихватања византијских уметничких, тачније градитељских, образаца и утицаја, од стране словенских владара на западним границама Царства, у потпуности одговарао истоветном и истовременом феномену присутном на супротној обали Јадрана, међу ломбардијским кнежевима.[81]

[77] *Rapanić, op. cit.*, 172—174.

[78] *Cf. T. Marasović*, Byzantine Component in the Dalmatian Architecture from the 11th to the 13th century, *in:* Студеница и византијска уметност око 1200. године, 455—461; на везу италијанских и которских цркава указао је *В. Ј. Ђурић*, Которске цркве око 1200. године и њихово порекло, Зборник за ликовне уметности 25, Нови Сад 1989, 1—18.

[79] *J. Ферлуга*, Византиска управа у Далмацији, Београд 1957, 99, 118—119; о „малим" стратезима говори *N. Oikonomides*, L'evolution de l'organisation administrative de l'Empire byzantin au XIe siecle (1025—1118), TM 6, Paris 1976, 148 (са старијом литературом).

[80] *J. Stošić*, Prikaz nalaza ispod katedrale i Bunićeve poljane u Dubrovniku, *in:* Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području, 15—36 и цртежи основе у тексту.

[81] *Cf. Th. S. Brown*, Ethnic Independence and Cultural Deference: the Attitude of the Lombard Principalities to Byzantium c. 876—1077, *in:* Byzantium and its neighbours from the mid-9th till the 12th centuries, Bechyné — September 1990, Byzantinoslavica LIV (1993) fasc. I, 5—12.

Својом архитектуром, храм Св. Михајла као владарска задужбина, вероватно је и сам био узор неким од поменутих грађевина истог типа са бочним конхама. Осим ове, данас су познате још само три такве цркве: две су посвећене св. Петру, на Шипану и у Прику код Омиша, а једна св. Томи, у Кутима код Херцег-Новог. У самом Дубровнику изгледа да их није било.[82] С обзиром да је такође била подигнута на територији Зете, црква Св. Томе понајпре је могла настати по угледу на стонску.[83]

Програм сликарства у цркви Св. Михајла у највећој мери био је заснован на појединачним представама светитеља. На основу сачуваних фресака јасно је да су њихове многобројне фигуре биле изведене у две зоне зидова, до висине полукалота конхи. Првобитно су постојале само две или три сцене: Страшни суд на западном зиду, Први грех у апсиди, а могуће је да се изнад лука апсиде налазила представа Благовести. У своду источног травеја насликано је попрсје Христа у мандорли, са попрсјима која припадају пророцима, а можда и јеванђелистима. Део натписа, у Карамановo време, био је сачуван само уз раније поменуту фигуру св. Ђорђа, по којем је она и идентификована.[84]

По стилским обележјима, живопис Св. Михајла у литератури је представљен као пример поједностављеног израза насталог у ослањању на „бенедиктинско сликарство непосредне околине Рима, као што је оно у Кастел Сан Елиа."[85] Поједина иконографска решења делују као да су пренета из сликарства Византије или византијске монашке уметности у јужној Италији. У првом реду то би се односило на ширење сцене Страшног суда, која је у Стону заузимала и делове бочних зидова. Ово се може закључити на основу делимично сачуване представе фигуре арханђела Михајла са окованим грешником, изнад ктиторске композиције. На исти начин сцена је, како у овом тако и у нешто каснијем времену, приказана у неким храмовима у Костуру, а такође и у цркви Св. ратника у Епано Булари, у области западни Мани на Пелопонезу.[86] Појединости у програму живописа у Св. Михајлу разложно је поредити и са сликарством цркве данас посвећене св. Меркурију на Крфу, северозападно од истоименог града. Грађевина је натписом поуздано да-

---

[82] Према данашњим знањима само је црква позната под пучким именом „Сигурата" могла имати бочне конхе, *cf.* *Стевовић*, *op. cit.*, 21, 27—28.

[83] *Cf.* Историја Црне Горе 2/I, 118—119 *(В. Кораћ)*; *И. Пушић*, Црква Св. Томе у Кутима, Зограф 17 (1986) 73—77.

[84] *Fisković*, *op. cit.*, 48, идентификовао је попрсја као представе пророка, док је *Ljubinković*, Quelques observationes . . ., 197, у њима видео јеванђелисте. Исти аутор претпоставио је да је на луку изнад апсиде била сцена Благовести.

[85] *В. Ј. Ђурић*, Византијске фреске у Југославији, Београд 1975, 26 (са старијом литературом и коментарима).

[86] За примере из Костура *B. Brenk*, Tradition und Neuerung in der christlichen Kunst des ersten Jahrtausends, Wien 1966, 80—82, 99; *M. Panayotidi*, La peinture monumentale en Grèce de la fin de l'Iconoclasme jusqu'à l'avènement des Comnènes (843—1081), CA 34, Paris 1986, 79—80; такође и *M. Garidis*, Les punitions collectives et individuelles des damnés dans le Jugement dernier (du XIIe au XIVe siècle), Зборник за ликовне уметности 18, Нови Сад 1982, 1—18; за цркву Св. ратника *В. Н. Драндакис*, Βυζαντινὲς τοιχογραφίες τῆς Μέσα Μάνης, Атина 1995, 428, 462.

тована у 1074/75. годину.[87] По себи је јасно да није реч о одређеним, већ само о уопштеним утицајима. Фреске Св. Михајла припадају широком кругу сликарских дела која су настала у преплету разнородних уметничких утицаја, оствареном у првом реду на споменицима јужне Италије. Опште је познато да је и после губитка политичких позиција Царства на овој територији византијска уметност остала врело из којег су израстали и образовали се локални мајстори.[88]

Ћутањем извора у великој мери скривена од погледа истраживача, зетска држава је, по свему судећи, кроз преломни период пролазила управо у време Михајлове владавине. Његово држање у околностима које су обележиле епоху слично је понашању других познатих словенских вођа: у средишту свих намера било је освајање области унутар византијских граница. Могућности за проширивање територија изгледа да нису постојале у време када је ступио на престо. Михајлово одсуствовање из сфере интересовања византијских писаца који говоре о првим деценијама друге половине столећа у литератури се тумачи поштовањем споразума са Цариградом, склопљеним по освајању круне.[89] Тек почетком седамдесетих година XI века Михајло ће приступити снагама отворено опредељеним против Царства, да би се крајем осме и почетком девете деценије узнео до преписке с папом и, преко Бодина, до родбинских веза са норманским присталицама у Барију.[90] Михајлов покушај да се приближи Риму свакако би требало посматрати у оквиру околности које су му претходиле: исцрпљена унутрашњим сукобима и спољним поразима, власт Византије увелико се гасила на балканској обали Јадрана, док су у јужној Италији Нормани Роберта Гвискарда од 1071. године били неприкосновени господари. Коначно, и вест о расколу цркава морала је, до тада, доспети и до зетског краља.[91] Ипак, први период његове владавине као да говори да је Михајло према Византији имао однос сличан ономе који ће развијати каснији српски владари, у освит велике средњовековне државе. Старији истраживачи с правом су наглашавали да се Михајло никада стварно није одрекао „свога задатка напрама изтоку".[92] У време када

[87] *P. L. Vocotopoulos*, Fresques du XIe siècle a Korfou, CA XXI, Paris MCMLXXI, 151—180; *D. Mouriki*, Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece during the Eleventh and Twelfth Centuries, DOP 34—35 (1980—1981) 87—88.

[88] *Cf. H. Belting*, Byzantine Art among Greeks and Latins in Southern Italy, DOP 28 (1974) 1—31; сликарство јужноиталијанских колонија у *A. Medea*, Gli Affreschi delle cripte eremitiche pugliesi, Roma MCMXXXIX.

[89] ИСН I, 190 *(С. Ћирковић)*.

[90] *Ibid.*, 192.

[91] *Cf. P. Charanis*, The Byzantine Empire in the Eleventh Century, *in:* A History of Crusades vol. I ed. by M. W. Baldwin, The University of Wisconsin press 1969, 177—220; *A. P. Vlasto*, The Entry of the Slavs into Christendom, Cambridge University press 1970, 200—213; *M. Kaplan*, La place du schisme de 1054 dans les relations entre Byzance, Rome et l'Italie, *in:* Byzantium and its neighbours, 29—37.

[92] *F. Rački*, Borba južnih Slovena za državnu nezavisnost u XI. vieku, RAD JAZU XXX (1875) 75.

је од папе тражио инсигније легитимног краљевства, сплитска црква то му није заборавила: пред папским легатом отворено га је оптуживала да је присталица источног хришћанског обреда.[93]

Михајлова смрт означила је почетак постепеног стварања традиције зетских краљева, најотвореније испољене образовањем владарског маузолеја у цркви Св. Срђа и Вакха на Бојани. Према Барском летопису, у храму су, током наредних деценија, била сахрањена још четири његова наследника: Бодин, Владимир, Добросав и Градихна, овај последњи концем прве половине XII века.[94] Крај српске државе у приморју одиграо се у време када је она у континенту све више узимала замах. Логично је овај рад завршити размишљањем о утицајима у уметности који су се из прве прелили у другу. О том проблему наша су знања још увек сасвим ограничена. Скупина споменика, концепцијом простора слична онима на јужном делу обале, подигнута је током XII века у долини Лима. У последње време, карактеристике ових цркава тумачене су деловањем мајстора који су извели поједине которске грађевине истог типа.[95] Ако се то са сигурношћу може рећи за храм Св. Ђорђа у Будимљи, није извесно да исто важи и за неке друге лимске цркве: Богородицу Бистричку прати, знатно касније записано, предање да је била подигнута од краља Михајла, док је црква Св. Петра у Бијелом Пољу по свој прилици саграђена залагањем Немањиног брата Мирослава, чији су се дворови налазили и у Стону. И једна и друга поседују поједине елементе архитектуре сличне онима које има и црква Св. Михајла: у Богородичином храму остварен је идентичан распоред травеја, док је у Бијелом Пољу над једнобродном грађевином конструисана четворострана купола, а на источној страни правоугаона апсида.[96]

Први Немањићи на више места у изворима истакли су своје порекло. Облици присуства традиције, и начин на који је она била испољавана у уметничком стварању њиховог времена, још увек нам нису познати у целини.

---

[93] *M. Faber*, Pravo barskih nadbiskupa na naslov „primas Srbije", Glasnik Zemaljskog muzeja 17 (1905) 463—464.

[94] Летопис..., 364, 367, 374.

[95] *Ђурић*, Которске цркве око 1200. године..., 14—15, 19.

[96] *М. Чанак-Медић*, Архитектура Немањиног доба II, Београд 1989, 35—41, 51—60.

Ivan Stevović

SUR L'ASPECT ORIGINEL ET L'ÉPOQUE DE LA CONSTRUCTION DE L'ÉGLISE SAINT-MICHEL À STON

L'église Saint-Michel à Ston (au nord-ouest de Dubrovnik, Croatie) est aujourd'hui la plus ancienne fondation connue pouvant avec certitude être attribuée à un souverain de Zeta (Dioclée), donc serbe. En dépit de son importance, cet édifice n'a jamais été fouillé archéologiquement et son aspect actuel (fig. 8) diffère dans une large mesure de son apparence originelle.

En se fondant sur la représentation de l'église conservée dans le cadre de la composition du fondateur (fig. 1 et 2),et sur les observations des chercheurs du début de ce siècle, l'auteur essaie d'offrir une reconstitution la plus détaillée possible de son aspect originel. Du côté occidental, elle était précédée d'un clocher, tandis que la travée centrale était surmontée d'une coupole de forme circulaire, à l'intérieur, et carrée, à l'extérieur. Les détails de l'édifice apparaissant sur la fresque révèlent la présence originelle d'une frise d'arcades aveugles et d'une corniche très probablement réalisée en briques au-dessous des pans de la toiture s'abaissant sur les façades.

Les scientifiques s'étant jusqu'à présent penchés sur l'histoire de cette église, sont d'avis que son fondateur, représenté sur la fresque ornant la travée occidentale, est le roi de Zeta (Dioclée) Mihailo (environ 1055—1081). L' opinion l'emportant était que ce souverain a fait ériger cet édifice au cours des dernières années de son règne, à partir de 1077. Se fondant sur les données fourniers par les sources historiques, qu'il s'agisse des textes d'auteurs byzantins ou des Chroniques du prêtre Dukljanin, l'auteur avance l'hypothèse que cette église pourrait en fait avoir été érigée au début même du règne de Mihailo. La dédicace de l'église, ainsi que certains détails dans l'iconographie des peintures conservées suggèrent en effet la possibilité que cette église Saint-Michel ait été élevée en tant que monument par lequel ce souverain de Zeta (Dioclée) a souhaité marquer son accession au trône après des luttes dynastiques.

La dernière partie de ce travail est consacrée à la place qu'occupe l'église Saint-Michel dans l'art du haut moyen âge sur la rive oriental de la mer Adriatique. Par ses caractéristiques architecturales elle appartient à un important groupe d'églises à nef unique et coupole, érigées tout au long du XIème siècle dans la partie sud du littoral, à Dubrovnik et dans ses environs. Il s'agit d'un type d'édifice byzantin largement répandu sur le vaste territoire de l'Empire, depuis l'Asie Mineure en passant par la Grèce jusqu'en Italie du sud. L'époque de la construction de ces églises sur la côte orientale de la mer Adriatique correspond à l'époque où Byzance recouvrit ce territoire, sous le règne de Basile II. Les fresques conservées dans l'église Saint-Michel, bien que tendant par leur style vers la peinture romane, trouvent des ressemblances dans les programmes byzantins. Les nombreuses figures isolées de saint et la composition de la scène du Jugement dernier peuvent notamment être comparées avec les fresques contemporaines,

ou quelques peu postérieures, de Kastoria, du Mane (saint Guerriers à Epano Boulari), de Corfou (saint Mercure) et d'Italie du sud. En dépit de la présence sur les façades et dans la décoration peinte d'éléments relevant du style roman, l'église Saint-Michel appartient donc à un groupe de monuments de l'art provincial, conçus à la croisée de diverses influences, parmi lesquelles l'emportaient assurément celles venant de Byzance.

Зборник радова Византолошког института XXXV, 1996.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XXXV, 1996

УДК 911.372.3 (497.11) : 949.711"11"

МИЛОШ БЛАГОЈЕВИЋ

ЖУПА РЕКЕ И „ДЕНДРА" (ΔΕΝΔΡΑ) ЈОВАНА КИНАМА

У Житију светога Симеона, односно Стефана Немање, које је саставио Стефан Првовенчани, саопштава се, поред осталог, како је Немања после пунолетства добио на управу посебну удеону кнежевину, тачније: „чест отачаства својег, по имену Топлицу, Ибар и Расину и зване Реке".[1] Био је то интегрални део тадашње српске државе. Територија ове удеоне кнежевине ускоро је проширена прибављањем жупе Дубочице, коју је Стефан Немања добио у лични посед од византијског цара Манојла I Комнина. То се догодило приликом једне Немањине посете византијском цару, који се тада приближавао „нишевској страни". Према писању Стефана Првовенчаног — византијски цар: „задивив се мудрости овога јуноше, одликова га царским достојанством (саном) и различним даровима. И, одвојив му од своје земље, даде му звану Дубочицу (Глбочицу)".[2] Из наведеног цитата се сазнаје да је добијању Глбочице претходило додељивање „царског сана", односно како су преводиоци оригиналног текста саопштили „царског достојанства". У науци преовлађује мишљење да се под „царским саном", односно „царским достојанством", подразумева нека византијска титула.[3] Одмах треба приметити да за такво тумачење не постоје уверљиви докази, поготово што се под појмом „царски" не подразумева само оно што је заиста царско, већ и све друго што је владарско,

---

[1] Стефан Првовенчани, Живот светог Симеона, Сабрани списи, данашња језичка верзија: *Љ. Јухас-Георгијевска, Л. Мирковић и М. Башић*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 3, Београд 1988, 65 (даље: *Љ. Јухас-Георгијевска, Мирковић, Башић*, Стефан Првовенчани, Живот светог Симеона); *В. Ћоровић*, Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног, Светосавски зборник 2, Извори, Београд 1933, 19 (даље: *Ћоровић*, Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног).

[2] *Љ. Јухас-Георгијевска, Мирковић, Башић*, Стефан Првовенчани, Живот светог Симеона, 65; *Ћоровић*, Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног, 20. Византијски цар је даровао Немањи Глбочицу говорећи: „Теби буди и потомству твојему по теби у векове, ни с ким у заједници, ни са мном, ни са сродницима мојим по мени".

Све што стоји у косим заградама, наша је интервенција заснована на изворном тексту. У постојећој литератури обично се помиње жупа Дубочица, а по оригиналном тексту то је: Глоубочица.

[3] Историја српског народа I, Београд 1981, 208.

укључујући и владарско достојанство.[4] За српску средњовековну реч „сань“ одавно је утврђено да значи пре свега што и савремени појам „достојанство“.[5] На основу наведених чињеница са сигурношћу се може рећи да је византијски цар доделио Стефану Немањи још као удеоном кнезу владарско достојанство. Био је то вешт дипломатски потез Манојла I Комнина, пошто од тог тренутка Стефан Немања није више непосредно потчињен само српском великом жупану, већ истовремено и пре свега византијском василевсу.

Непосредно потчињавање плаћено је уступањем жупе Глбочице, која постаје лични посед Немањин и његових потомака, али остаје и даље интегрални део Византије. После добијања жупе Глбочице и владарског достојанства, српског удеоног кнеза делио је само један корак од престола великог жупана иако је био најмлађи међу браћом. Географски положај средњовековне жупе Глбочице, а по литератури Дубочице прилично је добро одређен, али не и сасвим прецизно. С. Новаковић је сматрао да се под Дубочицом подразумева: „цео лесковачки округ“, од Топлице на северу па до Врања на југу.[6] У овоме има извесног претеривања, али остаје као поуздана чињеница да је средњовековна Глбочица (Дубочица) обухватала долину реке Ветернице и Јабланице, а вероватно и данашње Лесковачко поље. Неколико средњовековних села за које се изреком у изворима наглашава да су у Глбочици, налазила су се у ствари у долини данашње реке Ветернице.[7] Истраживачи нису имали већих тешкоћа приликом утврђивања подручја жупа Топлице, Ибра и Расине, пошто је њихов положај одређен географским положајем долина истоимених река, што се за жупу Реке не може рећи.

Настојећи да на основу расположивих извора утврди где се налазила жупа Реке, С. Новаковић се нашао у великој недоумици, па је уз знатне резерве помишљао да се ова жупа простирала дуж реке Моравице, која се код Алексинца улива у Јужну Мораву.[8] Ово је тумачење изгледало прихватљиво и К. Јиречеку, мада се он није посебно позабавио овом проблематиком.[9] За разлику од С. Новаковића, Љ. Ковачевић је сматрао да се жупа Реке налазила у непосредном суседству Дубочице, коју је он изједначавао са

---

[4] За сва значења речи царьскь види: Ђ. *Даничић*, Рјечник из књижевних старина српских III, Београд 1864, 444.

[5] *Даничић*, Рјечник из књижевних старина српских III, 78.

[6] *С. Новаковић*, Земљиште радње Немањине, Годишњица Николе Чупића I, Београд 1877, 186.

[7] То су свакако села: Мирошевци, Винна, Товрљанци, Горино и Седларци. Види: *Р. Грујић*, Руска властелинства по Србији, Историјски часопис V (1955) 65, 66, 74; *С. Новаковић*, Законски споменици српских држава средњега века, Београд 1912, 518, 519.

[8] *С. Новаковић*, Земљиште радње Немањине, 228.

[9] *К. Јиречек*, Историја Срба I, Београд 1952, 148. К. Јиречек је ипак био одлучнији од С. Новаковића, пошто по њему поменути крај „није изближе познат“.

Дендром Јована Кинама.[10] Он додуше није изреком поменуо крај на који мисли, али је према начину излагања по свој прилици имао у виду Пусту Реку. Положај Немањиних Река покушавао је да одреди и Р. Новаковић, али је он ово питање више проблематизовао него што га је решио. По његовом мишљењу Реке су могле бити: „негде између Расине и Топлице", али и на неком другом простору.[11] У обзир је долазила и Пуста Река, што Р. Новаковић најпре оспорава енергично, а потом допушта могућност па каже: „и поред велике вероватноће да област Реке није била у данашњој Пустој Реци не можемо с убедљивим доказима тврдити да ту заиста није била".[12] Пронашавши у једном извору из XVII века да су имена жупа Реке и Ушка спојена и написана као: „Рекеуска", исти аутор је из тога извео закључак да се под облашћу Реке подразумевају доњи токови: „Топлице и Расине (и можда Ибра), које је Немања касније освојио".[13]

Географски положај Река интересовао је и М. Динића, па се он овом проблему враћао бар два пута у размаку од скоро две деценије. У Историји народа Југославије саопштава у напомени: „Није још тачно утврђено где су се налазиле ове 'Реке'". Помишљало се на крај око Алексинца, на долину Пусте реке, десне притоке Топлице, и најзад на предео северно од Јастрепца, око Рибарске Бање и Великог Шиљеговца према Ђунису, за који народ и данас употребљава назив Реке.[14] Седамнаест година касније М. Динић се враћа истом проблему, упозорава на расположиве изворе и шире коментарише писање Ж. Петковића („Где су биле Немањине Реке"), који је закључио: „да Немањине Реке не треба тражити где на другом месту већ око данашњег Великог Шиљеговца, управо од Рибара до Ђуниса".[15] Ослонац за овакав закључак Ж. Петковић је нашао у чињеници што се на поменутом подручју налази неколико речица („река") као што су: Срндаљска, Рибарска, Бољевачка и друге од којих постаје Мала река, потом Велика река, односно Шиљеговачка река или Ђунишка река. Називи се мењају зависно од места кроз које река протиче. Будући да је М. Динић поуздано утврдио где се налазила Загрлата, којој су припадала нека средњовековна села око Великог Шиљеговца и Ђуниса, одмах је упозорио да се закључак Ж. Петковића не може прихватити у целини, односно да је: „појам Реке био ипак нешто

[10] *Љ. Ковачевић*, Неколико питања о Стефану Немањи, Глас САНУ 58 (1900) 89, 90. Овде Љ. Ковачевић уз Дубочицу помиње и „суседну жупу Реке". Већ је К. Јиречек упозорио да је М. Ђ. Милићевић (Краљевина Србија, 348) тражио Реке у Пустој Реци. Види нап. 9.

[11] *Р. Новаковић*, О неким питањима граница Србије крајем XII и почетком XIII века, Зборник Филозофског факултета IX—1, Београд 1967, 133.

[12] *Р. Новаковић*, О неким питањима граница Србије, 134.

[13] *Р. Новаковић*, н. д., 135.

[14] Историја народа Југославије I, Београд 1953, 328.

[15] *М. Динић*, Југозападна Србија у средњем веку, Зборник Филозофског факултета XI—1, Београд 1970 (= Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 75).

ужи него што Петковић узима".[16] Оспоравање М. Динића се заснива на чињеницама и оно је могло бити још одлучније. Резултате истраживања М. Динића прихватили смо у начелу и ми не тако давно, уз напомену да су: „Реке, Ушка и Загрлата лежале северно од Дубочице и спуштале се на леву обалу Јужне Мораве".[17]

Добар познавалац прилика на терену Дубочице и Пусте Реке Јован В. Јовановић дошао је после властитих истраживања до закључка да су Немањине Реке обухватале ону територију коју обухвата данашња Пуста Река. Поводом тога он пише: „Ми смо. истражујући по целој области одговор на ова питања сазнали неке појединости које упућују на то да су Немањине Реке садашња Пуста Река. Тако смо у Бреговини сазнали да се Пуста Река од места Крушкар, где се састају Драгоделска река, Ранкова река и Мала река, и одатле чине један водени ток, тај ток до изласка из клисуре звао Бела река. У Доњем Коњувцу смо сазнали да Коњувчани реку која протиче кроз Горње и Доње Коњувце, а која се у генералштабној карти бележи као Коњувачка река, назива Мала река, а Пуста река, која протиче кроз атар истог села, опасујући га с јужне стране, само именом Река. Када се узме у обзир она лепеза од водених токова кроз Пусту Реку, почевши од Гласовика и Мачине на северу области, с једне стране, па све до Мрвешке односно реке Ђак на југу, с друге стране, онда не би ништа нелогично било да се област Пусте Реке у Немањино време називала Реке. Тако схваћена област Реке, додиривала би се са облашћу Дубочице у средњем току Ветернице".[18]

Излагање и закључци Ј. В. Јовановића почивају на сличним аргументима на какве се позивао и већ помињани Ж. Петковић. У крају који је детаљно описивао Ј. В. Јовановић, тј. у Пустој Реци, постоје заиста многобројни водотокови које народ једноставно назива „рекама", додајући им по правилу име оближњег насеља кроз које одређени водоток протиче.[19] Пошто на простору данашње и средњовековне Србије има и других крајева богатих речицама и рекама, које мештани једноставно називају „рекама", онда закључци и Ж. Петковића и Ј. В. Јовановића нису утемељени на чврстим основама. Овде треба приметити да се такви закључци

[16] В. нап. 15.

[17] *М. Благојевић,* Преглед историјске географије средњовековне Србије. Зборник Историјског музеја Србије 20 (1983) 71.

[18] *J. В. Јовановић,* Пуста Река, Антропогеографска и социолошка истраживања (општи део), Лесковачки зборник 15 (1975), 39, 40.

[19] Према истраживањима Ј. В. Јовановића, Пуста река настаје од: (1) Куртишке реке која се назива још Староселска река или Мала река; (2) од Ранкове реке, односно Статовачке реке и (3) од Драгоделске реке. Лева притока Пусте реке назива се Коњувачка река или Мала река, која постаје од Златне реке и Гласовичке реке. Десна притока Пусте реке позната је под именом Магашка река, а постаје спајањем Магашке реке и Ивањске реке. Ова последња прима воду од Мајковачке реке, која настаје од Бориначке реке и Обрашке реке. Познатије су још две десне притоке Пусте реке и то Каменичка река и Мрвешка река. Свака од њих као и у претходним случајевима прими воду од неколико „река". Имајући у виду чињеницу да у Пусту реку приноси воду бар двадесетак тзв. „река", онда се може приметити како постоје ваљани разлози да се цео овај крај назове Рекама.

међусобно искључују, тако да се само на основу њих не би могао одредити положај Немањиних Река. За утврђивање њиховог положаја нису од велике помоћи ни описи Феликса Каница. Он је у другој половини прошлог века обишао многе крајеве у Србији, укључујући и област Пусте Реке, за коју каже: „Ово, данас сасвим неприкладно име, област је добила када се српско становништво 1738. преселило у Угарску. Да је њена земља плодна, показује старије име села које лежи североисточно од Злате и потока који оданде тече (Житни поток); да је она пре исељавања била и густо насељена, доказују многи стари српски називи места, рушевина, многе легенде и митови".[20] Уколико би све ово било тачно, могло би се претпоставити да се област Пусте Реке пре 1738. године називала једноставно Река, па би то бар донекле одредило простор истраживања.

Будући да на основу досадашњих знања још нико није утврдио да постоји бар једно средњовековно насеље за које се изреком каже да је у Рекама, што би омогућило сигурну убикацију, мора се потражити одговор у расположивим и свима добро познатим изворима који помињу Реке. Извори су малобројни и заиста шкрти, пошто сем помена назива области не казују ништа друго. Напред је већ упозорено на Житије светога Симеона, које је саставио Стефан Првовенчани, у којем се саопштава да је Немања као удеони кнез поседовао: Топлицу, Ибар, Расину и Реке, касније и Дубочицу. Имајући у виду редослед набрајања, мора се очекивати да је он логичан, будући да га је саопштио српски владар, који је одлично познавао географију своје државе. Уколико би се редослед понашао као кретање казаљке на сату, односно ако би набрајање жупа ишло слева на десну страну, тада после Топлице долази Ибар, па Расина и на крају Реке. У тако затвореном кругу или четвороуглу жупа Реке нашла би се између Расине као претпоследње и Топлице као прве у редоследу. Уколико би ово било тачно, били би у праву и сви истраживачи који су област Реке тражили и смештали око доњег тока Јужне Мораве. Одмах треба приметити да се редослед набрајања није морао понашати као кретање казаљке на сату, па да опет буде логичан. Могла се на првом месту поменути жупа у удеоној кнежевини Стефана Немање која је на истоку. Била би то Топлица. После ње се помиње жупа која је на западу, а то је Ибар. Потом би дошла жупа која је на северу удеоне кнежевине. Била би то Расина, а на крају жупа која је на југу, а то су онда Реке. Уколико се прихвати овакав редослед жупа као логичан, тада би били у праву они истраживачи који су Немањине Реке тражили на простору данашње Пусте Реке. Ова претпоставка изгледа знатно прихватљивија, за сада највише због тога што се на простору око доњег тока Јужне Мораве налазила жупа Загрлата, па је тешко поверовати да су се тамо налазиле и Реке.

[20] *Ф. Каниц,* Србија, Земља и становништво од римског доба до краја XIX века, књ. II, Београд 1985, 330.

У тражењу поузданијег одговора на постављено питање, потребно је обратити пажњу и на редослед набрајања жупа у хиландарским повељама које су издали најпре Стефан Немања, а потом и његов син Стефан, тада још као велики жупан. У добро познатом уводном делу оснивачке повеље манастира Хиландара, Стефан Немања саопштава које је све жупе ослободио од византијске власти и прикључио својој држави. Биле су то: Лаб с Липљаном, Дубочица, Реке, Загрлата, Левач, Белица и Лепеница.[21] Све ове жупе по истом редоследу поменуте су и у хиландарској повељи коју је око 1200. године издао велики жупан Стефан Немањић.[22] Из редоследа на који је указано следи поуздан закључак да су се Реке налазиле између Дубочице на југу и Загрлате на северу.[23] Пошто је положај Дубочице (Глбочице) са довољном прецизношћу утврђен, будући да се жупа налазила око реке Ветернице и Јабланице, док се опет Загрлата простирала свакако дуж леве обале доњег тока Јужне Мораве, то се онда Реке могу тражити само дуж леве обале Јужне Мораве између Лесковца и Ђуниса.

За прецизније одређивање положаја поменуте жупе, значајну помоћ пружају обавештења из Житија светога Симеона које је саставио свети Сава. У овом делу он детаљно набраја све жупе које је Стефан Немања ослободио од византијске власти, односно придобио од „грчке земље". На првом месту помиње се Патково, потом „све" Хвосно и Подримље, Кострц, Дршковина, Ситница,

---

[21] Повеља је издата на више места, а такође и превођена. Види: *F. Miklosich*, Monumenta Serbica, Vienae 1858, 4; Хиландарска повеља Симеона Немање, Свети Сава, Сабрани списи, данашња језичка верзија *Л. Мирковић, Д. Богдановић*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 2, Београд 1986, 31.

[22] Повеља је неколико пута издата, превођена и коментарисана. Види: *А. Соловјев*, Хиландарска повеља великог жупана Стефана (Првовенчаног) из године 1200—1202, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 5 (1925) 67; *Љ. Јухас-Георгијевска, Мирковић, Башић*, Хиландарска повеља, Стефан Првовенчани, Сабрани списи, 55. Овде треба приметити да је редослед жупа исти као и у повељи Стефана Немање, једино је на крају редоследа поменута жупа Белица после Лепенице.

[23] За села у Глбочици види нап. 7, а за географски положај Загрлате види нап. 15. Манастир Дренча поседовао је у Загрлатој „трг на Морави", село Врлницу, данас Рлицу код Великог Шиљеговца, затим село Брези, село Битино, „реку" Песчаницу и село Љубеш више „Зар'ве". Данас постоје села Горњи и Доњи Љубеш, који се налазе источно од Крушевца на удаљености од око 20 km и то у непосредној близини леве обале доњег тока Јужне Мораве. Око 3 до 5 km јужније од поменутих села налазе се Горња и Доња Песчаница. Према томе, цео простор североисточно од Великог Шиљеговца па до леве обале Јужне Мораве рачунао се у жупу Загрлату. Види: *М. Благојевић*, Манастирски поседи крушевачког краја, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 39.

Неки су истраживачи били склони да олако повећају обим жупе Глбочице, посебно Д. Трајковић. По његовом мишљењу С. Новаковић је: „Дубочици поставио много уже границе" него што су биле, будући да је Глбочица у правцу северозапада допирала до планине Радан и планине Пасјаче, готово до долине Топлице. Види: *Д. Трајковић*, Немањина Дубочица, Београд 1961, 38, 39. Наведено мишљење није могуће прихватити, пошто се планина Пасјача налази далеко од средњег тока Ветернице. Удаљена је према северу бар око 50 километара. Приметно је код Д. Трајковића да не прави разлику између српске средњовековне територијалне поделе и територијалне поделе која је постојала за време Турака.

Лаб, Липљан, Глбочица, Реке, Ушка и Поморавље, Загрлата, Левче, Белица.[23a] Када се чак и површно баци поглед на редослед набрајања, уочиће се његова логичност, пошто набрајање почиње с југа, односно југозапада, па се постепено помера ка истоку и на север. За жупу Патково у науци је доказано да обухвата југозападни део данашње Метохије, тачније простор између реке Ереника, Белог Дрима и планине Паштрика.[24] Грубо речено то се подручје налази јужније од Ђаковице према албанској граници и до Белог Дрима. Нешто северније од Паткова, око Пећке Бистрице између обронака Проклетија и горњег тока Белог Дрима налазило се Хвосно. У суседству Паткова али источније дуж леве обале Белог Дрима простирало се Подримље. Источно од Подримља и у непосредном суседству, између планина Милановац и Црнољеве, налазила се жупа Кострц. Северно од Кострца у његовом суседству, око горњег и средњег тока реке Клине и Дренице простирала се жупа Дршковина.[25] Из наведеног редоследа и распореда жупа у данашњој Метохији лако се уочава да су оне лежале једна до друге и то баш онако како су набројане у Житију светога Симеона.

После жупе Дршковине помиње се жупа Ситница као најближа, а онда долази Лаб па Липљан. Лаб се налазио источно, а Липљан као град и област јужно од Ситнице. Не треба ни доказивати да се оне међусобно додирују. Даље према истоку и одмах после Липљана помиње се Глбочица, чији нам је положај познат. Затим долазе Реке, Ушка, Поморавље, Загрлата, Левач, Белица, а у хиландарским повељама је помињана и Лепеница. Географски положај Лепенице, Белице, Левча и Загрлате добро је познат.[26] Прве три жупе налазе се дуж леве обале Велике Мораве и међусобно се додирују, док се Загрлата налазила нешто јужније, односно на левој обали доњег тока Јужне Мораве, па је и она у суседству Левча. Имајући у виду чињеницу да су се све четири поменуте жупе налазиле северно од Глбочице и да су биле суседне, као и чињеницу да су се међусобно додиривале све метохијске као и све три косовске жупе, можемо на основу тога са сигурношћу закључити да су се међусобно додиривале и биле суседне жупе Глбочица и Реке. Будући да су веома добро познати и правац и редослед набрајања жупа у поменутом Житију св. Симеона, може се поуздано рећи не само да су Глбочица и Реке лежале у суседству, већ и да су се Реке простирале нешто северније од Глбочице, а жупа Ушка још северније. Сада већ није тешко погодити о којој се територији ради, пошто се на северном рубу Глбочице данас налази подручје Пусте Реке. На основу изложених чињеница може се закључити да

[23a] *В. Ћоровић*, Списи св. Саве, Београд — С. Карловци 1928, 151; Житије светог Симеона Немање, Свети Сава, Сабрани списи, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 2, 97.

[24] *М. Николић*, Жупа Патково, ИЧ 18 (1971) 207—213.

[25] За кратак преглед географског положаја појединих жупа види: *Благојевић*, Преглед историјске географије средњовековне Србије, 70, 71.

[26] *М. Динић*, Област централне Србије у средњем веку, Археолошки споменици и налазишта у Србији II, Централна Србија, Археолошки институт, Грађа 3, Београд 1956, 51—53 (= Српске земље у средњем веку, 55—60).

је Немањина жупа Реке захватала територију данашње Пусте Реке. Она се није могла налазити северније, пошто се у том правцу налази жупа Топлица, а није се могла налазити ни источно од Глбочице, будући да Стефану Немањи после битке на Морави (1190) није припадало ништа источније од Јужне Мораве. Остаје као поуздан закључак да су се Реке налазиле на простору данашње Пусте Реке.

Саопштени закључак потпуније осветљава неке чињенице које су напред поменуте, поред осталог и редослед жупа у Немањиној удеоној кнежевини. Сада се већ са сигурношћу може рећи да је прво поменута Топлица јер се налазила на истоку Немањине области, поготово што је исток за све православне хришћане најважнија страна света. Тамо су се налазила сва света места, тамо је извирао снажан извор хришћанског учења, чији је ток био усмерен према западу, на супротну страну од истока. Насупрот источне Топлице, у Немањиној удеоној кнежевини на западу се налазила жупа Ибар, што је Стефан Првовенчани нагласио у поменутом редоследу. Овом приликом треба додати да се у жупи Ибру налазила и река Студеница са долином, па се „у Ибру" налазио и манастир Студеница.[27] Према томе Немањина удеона кнежевина прелазила је на леву обалу поменуте реке. На северу се налазила жупа Расина, а на југу, тј. јужније од Расине и Топлице налазила се жупа Реке. Пошто је Стефану Немањи припала и Топлица и жупа Реке одмах када је постао удеони кнез, из тога следи закључак да је српска држава долинама Топлице и Пусте реке избила на леву обалу Јужне Мораве пре него што је Немања постао удеони кнез, а свакако за време великог жупана Десе. Ово нам опет даље омогућава да се бар приближно одреди положај жупе Ушке о којој се у науци најмање зна. Пошто се Ушка помиње после Река, а пре Поморавља и Загрлате, то се онда она налазила не само северније од Река, већ северније и од Топлице, а јужније од доњег тока Јужне Мораве. који је припадао жупи Загрлата.

Положај жупе Река баца извесно светло и на поступак цара Манојла I Комнина, који је Немањи даровао баш Глбочицу, а не неку другу област. Глбочица је заиста најближа суседна жупа, која у географском погледу заједно с Рекама припада великој Лесковачкој котлини.[28] Постојала је према томе и практична потреба да се обе жупе нађу под једном управом, а у конкретном случају под управом српског удеоног кнеза. Уступајући Дубочицу и доде-

---

[27] *Ћоровић*, Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног, 33: „І начеть зидати храмь прѣсветиѥ оу Іброу на рѣцѣ рекомѣи Стоуденици", што на савременом језику гласи: „И поче зидати храм Пречисте у Ибру, на реци по имену Студеници". Види: *Љ. Јухас-Георгијевска, Мирковић, Башић*, Стефан Првовенчани, Живот светог Симеона, 74. Овде се под изразом „у Ибру" подразумева жупа Ибар.

[28] „Басен Пусте реке — саставни је део Лесковачке котлине, иако у истој представља посебну територијалну целину и залив, како у просторно-локацијском, тако и у геолошком и морфолошком погледу". Види: *J. Ћирић*, Бојник, СР Србија, III том, Београд 1985, 403. Према истом аутору данашња општина Бојник има површину од 264 km^2, али она не обухвата целу територију Пусте Реке.

љујући Немањи владарско достојанство („царски сан"), Манојло Комнин је имао у виду политичке циљеве. Намера му је била да што чвршће веже за себе удеоног кнеза, чија се територија на широком простору додиривала са Византијом. У томе је потпуно успео. Стефан Немања је свакако био потчињен великом жупану за „чест отачаства" коју је добио, али истовремено и византијском цару за Глбочицу добијену на дар. Из практичних разлога српски удеони кнез морао је бити послушнији цару него великом жупану, што је опет стварало бројне могућности за сукоб између великог жупана и удеоног кнеза. На крају су се ти сукоби изродили у оружану борбу из које је Стефан Немања изашао као победник, па је и без сагласности византијског цара постао велики жупан. На том положају он је могао опстати једино уз велику помоћ са стране, што је изостало, или уз дефинитивно потчињавање Манојлу I Комнину, што се догодило. Управо у периоду од доласка на великожупански престо па до коначног потчињавања византијском цару, Стефан Немања је изгубио и Глбочицу и Реке, за које се касније у хиландарској повељи и Житију светога Симеона каже да их је освојио од „грчке земље".[29] Потреба за освајањем Глбочице могла је постојати због тога што она није била интегрални део српске државе, док се тако нешто за Реке не би могло рећи. Посебно треба нагласити да је Немања од свих жупа своје некадашње удеоне кнежевине морао да осваја једино Реке, а не Топлицу или Расину, мада су и оне излазиле на тадашњу српско-византијску границу. Сада се само по себи намеће питање, због чега је требало поред Глбочице освајати још и Реке.

Одговор на постављено питање требало би потражити у начину вођења тадашње византијске политике према српској држави, посебно према њеним владарима — великим жупанима. У науци је поуздано утврђено да се Византија током XII века енергично уплитала у долазак на престо српских великих жупана, и да је останак на престолу у великој мери зависио од става византијског василевса.[30] Најречитије о томе говори долазак на престо великог жупана Десе, затим његово смењивање, па поновно увођење у достојанство великог жупана и коначно свргавање. Познато је да је Деса као и Стефан Немања на силу дошао до великожупанског престола, збацивши свог старијег брата, у конкретном случају Уроша II. Под притиском Византије која није одобравала овај поступак, а вероватно и из других разлога, Деса и Урош II изашли су на суд пред византијског василевса, да он одлучи коме ће припасти достојанство

---

[29] Не може се прецизно утврдити када је Немања изгубио Дубочицу и Реке. Највероватније се то догодило у оно време када га је византијски цар признао за великог жупана, а то се могло десити до краја 1172. године. Исцрпно о томе: Византијски извори за историју народа Југославије IV, Београд 1971, 101—104, 218—220 (*Ј. Калић* и *Б. Ферјанчић*). Да би био признат за великог жупана Немања је као и пре њега Деса вероватно уступио византијском цару део државне територије, а у конкретном случају жупу Реке. *Б. Радојчић*, Прилог проучавању вазалних односа Србије према Византији педесетих и шездесетих година XII в., ЗРВИ 8 (1964) 347—354.

[30] Византијски извори за историју народа Југославије, IV, 56—66 (*Ј. Калић*).

великог жупана. Манојло I Комнин пресудио је да престо припадне Урошу II са којег је био свргнут, док је Деса по Теодору Продрому морао: „да се задовољи пређашњим, и више никако да не прекорачује нити прелази ни прескаче утврђене границе".[31] Краће речено, био је принуђен да се повуче на територију која му је припала као удеоном кнезу и брату Уроша II.

Према досадашњим истраживањима Десина активност се по правилу везује за Приморје, посебно за Травунију и Захумље, али када је византијски цар одлучио да Десу легално уведе у достојанство великог жупана, он у том тренутку: „управљаше Дендром (Δένδρας), богатом и многољудном земљом у суседству Ниша".[32] Према писању Јована Кинама Деса се тада обавезао Манојлу I Комнину на верност, покорност и: „да ће се пред Ромејима сасвим уклонити из Дендре из које је, као што рекох, убирао плодове".[33] Није нам овде намера да се шире бавимо проблематиком Десиног доласка и силаска са великожупанског престола, већ пре свега да бар у грубим цртама утврдимо где се налазила област звана Дендра. Пре него што се тако нешто покуша, треба упозорити на још један помен Дендре код Јована Кинама. Он наиме пише како велики жупан Деса није био лојалан византијском цару, па: „чим је био загосподарио земљом, погазио је уговор и поново присвојио земљу Дендру (Δένδρας)".[34] Били би то бар за сада сви познати подаци о прилично тајанственој области. Она је и богата и добро насељена и лежи у близини Ниша. За њу се још зна да је била под управом Десе пре него што је постављен за великог жупана, а такође и да је Деса убирао одређене приходе. Остаје отворено питање, зашто је византијски цар тражио да му се преда Дендра и зашто му ова област није враћена? Да је Деса добио поменуту област од византијског цара, чини нам се да се не би олако супротставио захтевима моћног Манојла I Комнина. Остављајући за сада ова и друга питања отвореним, потражићемо одговор на питање где се налазила Дендра.

Утврђивањем положаја Дендре позабавили су се многи истраживачи и у погледу тога саопштили више претпоставки. Анализа и систематски преглед свих мишљења саопштен је најпре у коментарима Византијских извора IV том, а потом и не тако давно у Историји српског народа, I том.[35] Не задржавајући се посебно и дуже на излагању појединих мишљења, треба ипак упозорити на подручја где је све тражена Дендра. За њу се сматрало да је то нишавска област, или предео јужно од Ниша. Са извесним разлогом тражена

---

[31] Византијски извори за историју народа Југославије IV, 183 *(Б. Ферјанчић)*. Десина узурпација везује се за 1155. годину. Б. Ферјанчић с правом указује да је Деса пре узурпације: „власти у Рашкој имао неке наследне поседе".

[32] Византијски извори IV *(Н. Радошевић)*, 58; Историја српског народа I, Београд 1981, 206 *(Ј. Калић)*.

[33] Византијски извори IV, 59 *(Н. Радошевић)*.

[34] Византијски извори IV, 62 *(Н. Радошевић)*.

[35] Кратак преглед свих мишљења о положају Дендре саопштила је Ј. Калић. Види: Византијски извори IV, 58, 59, нап. 140; Историја српског народа I, 207, нап. 46. Но и поред свих покушаја до сада није понуђено прихватљиво решење.

је и у Дубрави, односно Дубравници, која се помиње у Раваничкој повељи. Сличним су аргументима располагали и истраживачи који су Дендру изједначавали са Шумадијом, што се не може рећи за историчаре који су поменуту област тражили у Топлици, крајевима северно од Топлице или пак у Дубочици. Они једноставно нису у довољној мери водили рачуна о основном значењу грчке речи δένδρα, па их основно значење није ни усмеравало на географски простор где треба тражити Дендру Јована Кинама. Ови истраживачи су с разлогом давали прворазредан значај чињеници да се Дендра налазила у суседству Ниша, па су је тамо и тражили. Отуда и имамо појаву у последње време да неки аутори радо изједначавају поменуту област са жупом Дубочицом.[36]

У настојању да се искрсли проблем што успешније реши, потребно је придавати подједнаку важност основном значењу грчке речи δένδρα и чињеници да се истоимена област налазила у суседству Ниша. Византијски писац Јован Кинам који је једини од савременика упозорио на постојање поменутог топонима по правилу је саопштавао називе топонима онако како их мештани изговарају. Ретко се дешавало да име неког топонима преведе на грчки језик, али је и то понекад чинио.[37] Изгледа да је баш тако поступио и са Дендром. Ову претпоставку поткрепљују чињенице да се дотична област налазила у суседству Ниша, да је њоме управљао српски удеони кнез и да је свакако била насељена словенским, односно српским становништвом. Тешко би се могло очекивати од словенског живља да једну своју жупу назове грчким именом, поготово ако у свом језику располаже адекватним називима. Сада се с разлогом може поћи од тога да је Јован Кинам превео један локални назив на грчки језик, што ће олакшати проналажење територије са истим именом на грчком и словенском језику. Приликом израде свог признатог Лексикона, Ф. Миклошић је прасловенску реч дубрава (дѫбрава) изједначио на првом месту са грчком речју дендра (δένδρα), дајући после и посебна тумачења уз помоћ латинских и грчких речи.[38] Појам средњовековне дубраве Ђ. Даничић је настојао да објасни уз помоћ латинске речи nemus, која се односи и на посебну врсту храстове шуме са жиродним дрвећем. Овакво тумачење може се допунити конкретним примерима садржаним у грађи Ду-

[36] *Трајковић*, Немањина Дубочица, 26—33; *С. Милојевић*, Историја Лесковца у средњем веку, Лесковачки зборник 27 (1987) 14. Аутору није сметала чињеница што већина историчара није тражила Дендру у Дубочици. *J. Leśny*, Studia nad poczatkami serbskie monarchii Nemaniczów, Wrocław—Warszawa 1989, 168 n. 36, 37. Аутор верује да се Дендра налазила где и Дубочица.

[37] Овде упозоравамо на карактеристичан пример превођења локалног назива једног топонима на грчки језик. У свом делу Јован Кинам поред осталог пише како је византијска војска под притиском Угара (Хуна) била приморана да се повлачи од Браничева по беспућу. Том приликом византијски цар Јован II Комнин: „да би се избегао случај сукоба са војском Хуна, упути се преко неких пустих и стеновитих предела; и доиста тај крај у мештана се зове „Зла лествица" (Κακὴ σκάλα). Нема сумње да је овом приликом Јован Кинам словенски назив топонима превео на грчки језик, којим мештани нису говорили.

[38] *F. Miklosich*, Lexikon palaeoslovenico—graeco—latinum, Vindobonae 1862, 189.

бровачког архива која се односи на Конавле. Приликом поделе земљишта у Конавлима 1419. и 1429. године између дубровачке властеле, власници појединих „делова" у сеоским атарима делили су међусобно и дубраве које су тамо постојале.[39] На тај начин би и они стицали властите „дубраве" са 20—30 жиророднних стабала. Храстових шума било је широм средњовековне српске државе, више на северу него на југу, али је и крчење шума узело широког маха. Присуство или успомена на присуство храстових шума утицало је на стварање посебних топонима, као што су Дубрава, Дубравица или Дубравница. Према томе требало би најпре пронаћи неки крај или жупу са таквим називом, па би се тек онда могао потражити положај Дендре Јована Кинама.

Средњовековна жупа Дубрава на левој обали Неретве и град Почитељ добро су познати, али су предалеко од Ниша па се на њих не може ни помишљати.[40] Слична би се напомена могла саопштити и за једно селиште по имену Дубравица које је припадало манастиру Св. Ђорђа код Скопља.[41] Из наведених разлога не би се могао узети у разматрање ни локалитет по имену Дубравица пошто се налазио у „метоху" (атару) града Призрена.[42] Знатно већу пажњу привлачи Дубравица или Дубравница која се простирала од Параћина па до Сталаћа и Ражња. Овај крај или жупу помиње кнез Лазар у Раваничкој повељи. Кнез је своју задужбину обдарио многобројним добрима, међу којима: "І вирь доуврав'ничкаа до Ражань и до Сталака" а затим је још одредио да Раваница дели попола и: „бир браничевски и кучевски" с митрополитом браничевским.[43] Из наведених чињеница јасно проистиче да се под Дубравницом подразумевала овећа територија, слична Браничеву и Кучеву, која се простирала јужније од њих, до Ражња и Сталаћа. У оквиру ове жупе постоји и омање подручје по имену Дубравница, на којем су војсковође кнеза Лазара, Цреп и Витомир, потукли Турке 1380. године.[44] Постојање жупе Дубравнице и истоименог омањег краја отвара могућност за претпоставку да би баш тамо требало потражити Дендру Јована Кинама. Колико год ова претпоставка била заводљива, мора се напустити, из једноставног разлога, што се ни једна од ове две Дубравнице није налазила у суседству Ниша. Биле су оне удаљене од града најмање 50 до 60 километара, па се због тога мора потражити нека друга Дубравница која је ближа Нишу.

Једна од жупа таквог имена, која је остала практично незапажена у историографији, помиње се у једној исправи манастира Св. Пантелејмона на Св. Гори. Исправу је издала кнегиња Милица са синовима Стефаном и Вуком, па су том приликом манастиру даро-

---

[39] *М. Благојевић*, Земљорадња у средњовековној Србији, Београд 1973, 83, 85. Види: *D. Roller*, Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke republike, Zagreb 1955, 259—262.

[40] *К. Јиречек*, Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 238.

[41] *С. Новаковић*, Законски споменици, 617.

[42] *С. Новаковић*, Законски споменици, 684.

[43] *С. Новаковић*, Законски споменици, 770.

[44] *М. Благојевић*, Крајишта средњовековне Србије од 1371. до 1459. године, ИГ 1—2 (1987) 37.

вани и потврђени многобројни поседи у држави Лазаревића. Међу поседима помињу се поред осталог села у жупи Топлици и то: Јелшаница, Сварча, „село Дучино“ Прецрешња и друга Прецрешња „Парцанова“, село Међујани и село Гакице.[45] Одмах после села у Топлици, дарује се манастиру: „І оу Доубравницѣ село Богослава, Брьгьвалє сь метохомь и сь мегіами“.[46] Одмах потом следи набрајање дарованих села у „Глбочици“, међу којима се помињу: Мирошевци, Винна и Товрљанци.[47] Сада се на основу изложених чињеница може прилично једноставно да одреди положај поменуте Дубравнице. Она се свакако налазила између Топлице на северу и Глбочице на југу, а тај простор данас захвата Пуста Река. Било би то уједно и подручје, како је напред упозорено, Немањина жупа по имену Реке. Овде треба још напоменути како је Р. Грујић сматрао да се село Богослава „Бргбале“ налазило: „у близини Прокупља, Лебана и Лесковца“.[48] Тачније, између ових градова налазила се Дубравница са поменутим селом.

Изједначавање Дубравнице са Дендром Јована Кинама сасвим је могуће и разумљиво, уосталом као и изједначавање назива Пусте Реке са Немањином жупом по имену Реке, али се зато само по себи намеће питање, да ли је једна жупа у исто време могла имати два различита назива — Дубравницу, односно Дендру и Реке. Основна значења ових назива се суштински разликују, па према томе и искључују. На другој страни постоје уверљиви докази да Немањине Реке и Дендру Јована Кинама, односно Дубравницу, треба заиста тражити само на подручју данашње Пусте Реке. Излаз из ове на први мах противуречне ситуације може се наћи у томе да се један део жупе називао једним именом, док је у другом делу истог подручја преовладавао други назив, или пак да је у српској административној подели рађе коришћен назив Реке, док је опет у византијској територијалној подели радије коришћен назив Дубрава, Дубравница, односно Дендра. Основу за овакву претпоставку можемо наћи у појави да су за поједине крајеве одређене жупе употребљавани посебни називи, односно да су се поједине жупе делиле на мање целине. Познат је случај жупе Загорја, која је обухватала и Ком и Вишеву, односно целу долину горњег тока Неретве.[49] Ближи је случај са Хвосном у чијем се оквиру налазила Кујавча, а вероватно и Затрнава.[50] Ове појаве саме за себе не служе као чврст доказ, међутим поуздано је утврђено да се и данас један део Пусте Реке назива

---

[45] *С. Новаковић*, Законски споменици, 517, 518; *Грујић*, Руска властелинства по Србији у XIV и XV веку, 64, 65, 75.

[46] *С. Новаковић*, Законски споменици, 518.

[47] *С. Новаковић*, Законски споменици, 518; *Грујић*, Руска властелинства по Србији у XIV и XV веку, 64, 74.

[48] *Грујић*, Руска властелинства по Србији у XIV и XV веку, 65.

[49] *М. Динић*, Земље херцега светога Саве, Српске земље у средњем веку, 228.

[50] За село Ракош каже се у једној повељи да је: „оу Коуıавьчы“, а у другој: „оу Хвост'нѣ“ (*С. Новаковић*, Законски споменици, 595, 601). Подручје Кујавче наслања се на североисточни део Хвостна и са њим чини једну већу територијалну целину — Хвостно. Отуда и појава у изворима помиње „Хвостанска земља“ (*С. Новаковић*, Законски споменици, 394), или пак „све Хвостно“ (в. нап. 23).

Дубравом. У питању је западни део ужег подручја Пусте Реке, који је са севера оивичен Златном реком, са истока Малом реком, а са југа Пустом реком.[51] Дужина овог простора је око 5 km и у њему се налази село Дубрава, удаљено од Бојника у правцу северозапада око 8 km. Североисточно од села Дубраве на растојању око 7 km налази се село Дубово. Имена ових села упућују на закључак да се управо за северозападни део данашње Пусте Реке с разлогом могао везати назив Дубравнице или Дубраве, односно Дендре, док би се за крајеве више према истоку говорило да су Реке. Уосталом већ се у селу Коњувцима Пуста река називала само Река, а њена лева притока која постаје од Златне реке и Гласовичке реке називала се Мала река. Присуство Реке и Мале реке био је већ довољан разлог да се цео крај источно од Коњуваца према Бојнику и даље назива једноставно Рекама. У овој појави треба тражити и разлог што је за Јована Кинама подручје данашње Пусте Реке називано Дубравницом или Дендром, док су за Стефана Првовенчаног то биле једноставно Реке.

Целокупно досадашње излагање показало је да се Немањине Реке могу са сигурношћу изједначити са територијом данашње Пусте реке, као и да се за ово подручје везује назив жупе Дубравнице, односно Дендре Јована Кинама. Употреба једног или другог назива зависила је од схватања српске или византијске управе. Треба ипак приметити да се назив Дубравница нешто чвршће укоренио од Река, али пошто је ово подручје смештено између жупе Топлице и жупе Глбочице, које су веће и значајније, то су онда називи ових жупа временом потискивали имена Река и Дубравнице. У многоме је томе допринела и управна подела у пограничном подручју. Највеће интересовање за жупу Реке — Дубравницу или Дендру, испољено је половином XII века, пошто је она представљала погранично подручје српске државе на крајњем југоистоку. Будући да су се у оквирима српске државе налазиле жупе Топлица и Реке, односно Дубравница, то је онда српска држава излазила на леву обалу Јужне Мораве свакако од ушћа Јабланице па на север до источног руба Добрич поља.[52] Овај простор припадао је Србији пре него што је Стефан Немања постао удеони кнез и пре него што је Деса постао велики жупан. Сада је и разумљивије настојање Манојла I Комнина да Реке или Дендру припоји Византији и да српску државу постепено одвоји од леве обале Јужне Мораве. То му није пошло за руком док је на престолу великог жупана смењивао једног за другим Уроша II, Примислава, Белоша и Десу. Тадашња Србија по свој прилици лакше се одрицала својих великих жупана него делова државне територије, а изгледа да је и великим жупанима било једноставније да напусте престо на којем су седели него неку

[51] *J. В. Јовановић*, Пуста Река, Антропогеографска и социолошка истраживања, други део (посебни), Лесковачки зборник 17 (1977) 36; види и географску карту — секцију 1 : 50.000.

[52] Описујући долазак Манојла I Комнина с војском у близину Ниша, Јован Кинам посебно упозорава: „где од два пута један води у Србију, други према Истру и Пеонији, (цар) постави логор између та два пута“ (Византијски извори IV, 62). Из наведеног цитата излази да се Србија налазила у близини Ниша, за разлику од Угарске која се налази северно од Дунава.

српску жупу, којом су до тада господарили. Међутим, када се мимо уобичајеног реда на престолу великог жупана нашао Стефан Немања, напуштен у једном периоду од својих савезника, тек тада се византијском василевсу указала прилика да оствари жељени циљ. Велики српски државник, изложен снажном спољнополитичком притиску, био је приморан да се потчини и учини значајне уступке. Вратио је Манојлу I Комнину жупу Глбочицу добијену од њега на дар, а уступио му је и део државне територије у суседству Глбочице. Била је то жупа Реке којом је Немања управљао као удеони кнез, односно Дубравница или Дендра, којом је пре Немање управљао Деса такође као удеони кнез. У измењеним политичким приликама, када је притисак Византије ослабио, велики српски државник успео је поново да освоји све што је изгубио, па и много више од тога.

Miloš Blagojević

LA JOUPA DE REKE ET DE «DENDRA» (ΔΕΝΔΡΑ) CHEZ JEAN KINNAMOS

Le détermination de la position géographique de la joupa de Reke a retenu l'intérêt de nombreux chercheurs, principalement en raison du fait que cette joupa entrait dans le cadre de la principauté autonome de Stefan Nemanja. Certains scientifiques ont tenté de la localiser approximativement sur le cours inférieur de la Morava Méridionale, soit sur la rive gauche ou la rive droite, tandis que d'autres ont proposé de la situer au voisinage de la joupa de Glbočica. En se fondant sur l'analyse des sources connues M. Blagojević a établi que la joupa de Reke était immédiatement limitrophe de Glbočica et qu'elle englobait le territoire de l'actuelle Pusta Reka. Ce fait est également avancé en tant qu'élément prouvant que vers le milieu du XIIème siècle la frontière de l'Etat serbe passait sur la rive gauche de la Morava Méridionale et ce à proximité des confluents de la Toplica et de la Jablanica. Dans ce travail l'auteur attire aussi l'attention sur le fait que Manuel Ier Comnène reprit la joupa de Reke au grand joupan Stefan Nemanja lequel recouvra ce territoire après 1183.

Les chercheurs se sont encore davantage intéressés à la position de la contrée appelée «Dendra» (Δένδρα) dans l'oeuvre de Jean Kinnamos. Les tentatives visant à déterminer la position géographique du territoire en question aboutirent à de grandes divergences, de sorte que Dendra s'est vue localiser en Šumadija, en Pomoravlje, à Glbočica et dans plusieurs autres régions. M. Blagojević est tout d'abord parti d'une note de F. Miklošić attirant l'attention sur le fait que le mot slave dubrava a essentiellement la même signification que le mot grec δένδρα. Ceci établi, il convenait donc de trouver une joupa de Dubrava située à proximité de Niš, puisque c'est au voisinage de cette ville que

s'étendait la Dendra de Jean Kinnamos. Or une joupa de ce nom est mentionnée dans les sources serbes médiévales et ce sur l'espace de la joupa déjà mentionnée de Reke. La partie occidentale de la joupa de Reke porte aujourd'hui encore le nom de Dubrava. Il ressort des faits signalés et de plusieurs autres que l'actuelle Pusta Reka s'appelait donc simplement Reke dans la division administrative serbe et Dendra, c'est-à-dire Dubravnica, dans la division byzantine. Compte tenu de la position de Reke ou Dendra — Dubravnica, à l'extrême sud-est de l'Etat serbe, on comprend parfaitement tout l'intérêt porté par Manuel Ier Comnène à cette région frontalière. Il s'efforça de la rattacher à Byzance, et ce aussi bien à l'époque du grand joupan Desa que sous le grand joupan Stefan Nemanja. Ce basileus byzantin mena à bien ses desseins, toutefois, après sa mort, ce territoire disputé fut définitivement perdu et rattaché à la Serbie, à laquelle il avait déjà appartenu auparavant.

Зборник радова Византолошког института XXXV, 1996.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines XXXV, 1996

УДК 348.73 : 281.93"13"

МИРЈАНА ЖИВОЈИНОВИЋ

ДАРОВАЊА КРАЉА УРОША I МАНАСТИРУ ХИЛАНДАРУ

Приликом оснивања Хиландара 1198. године монах Симеон је, позивајући свога сина и наследника великог жупана Стефана Немањића да материјалним средствима учествује у томе подухвату, пренео на њега и његове наследнике ктиторска права над српским светогорским манастиром.[1] Бројни документи — даровни, потврдни и судски, сведоче о старању које су владари династије Немањића показивали према Хиландару, прилажући му бројна непокретна и покретна добра у својој земљи. Захваљујући тим актима можемо пратити, са мање или више прецизности, настанак и развитак хиландарског домена у Србији. Потешкоће, међутим, настају због нестанка многих докумената, јер су они често изношени из манастира да би, у споровима које су монаси водили са суседима својих добара, на суду били показивани као прворазредни доказни материјал. Треба, наравно, подсетити да су српски монаси, схвативши значај поменутих докумената, веома рано предузимали заштитне мере у циљу њиховог чувања. Међу ове спада и прављење, већ од средине XIII века, веродостојних, оверених преписа за манастир најважнијих докумената,[2] да би они, уместо на сигурно место склоњених оригинала, послужили у поменуте сврхе. За даровни акт краља Уроша I (1243—1276), на жалост, није сачињен такав препис, а он је већ у време краља Милутина био оштећен — бѣше потрѣнь хрисовоулѣ господина и отьца ми великаго крала Стефана Оурошa,[3] а затим, за нас у непознато време, сасвим изгубљен. Срећом захваљујући бризи мо-

---

[1] Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчанога, изд. *Вл. Ћоровић*. Светосавски Зборник 2, Београд (1939) 43, 1. 5—44, 1. 21.

[2] Види *Ф. Баришић*, Први попис грчких аката на старосрпском с краја XIII века у Хиландару, Хиландарски Зборник 7 (1989) 29, бр. 1—2 и 31, бр. 9а.

[3] Ово обавештење даје само Милутин у својој хрисовуљи: Споменици на средновековната и поновата историја на Македонија I, уредник *Вл. Мошин*, Скопје, 1975, бр. X, 308, 1. 80—81, цит. даље Споменици; о овој хрисовуљи види ниже н. 6 и 7.

наха за њихове поседе и постојању аката Урошевих претходника,[4] данас можемо, реконструишући пораст хиландарског домена у Србији, са мање или више сигурности, закључити о добрима које је овај краљ даровао српском светогорском манастиру.

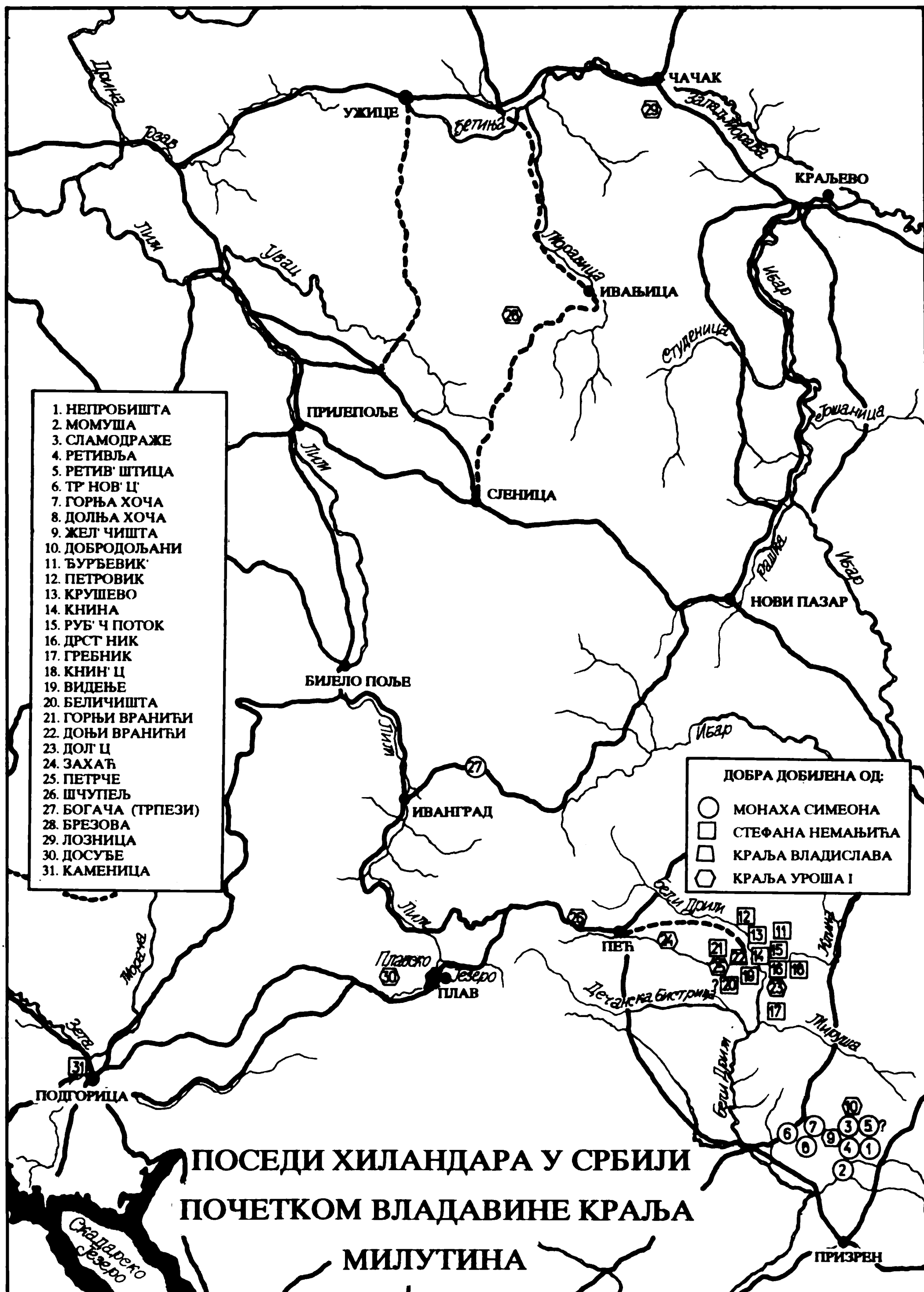
Баштински посед Хиландара, основан повељама монаха Симеона (1198) и великог жупана Стефана Немањића (септембар 1199) у областима Призрена и Хвосна, без сумње је осетио последице српско-византијских ратова вођених током XIII века, као и неких других временских неприлика. Нека добра су запустела, и по свој прилици, због прекинутих веза између Хиландара и Србије, од монаха била напуштена и током времена за манастир сасвим изгубљена, како ће се то видети из садржине хрисовуље која је предмет наше пажње. Претпостављамо да су се монаси Хиландара морали обратити краљу Милутину, не много после ратовања 1282—1284. и, доносећи даровне повеље претходних владара (хрисовоулє створенꙑє дѣдомь и ѡтьцемь), затражили да се утврди стање њихових поседа у Србији. Очигледно имајући пред собом поменуте документе у којима су била записана манастирска имања (вь нихь же села и Власи и паше), као и резултате њихове евентуалне ревизије, краљ је нашао да су једна добра била уништена, а друга изгубљена и истраживши због тога даровања својих претходника саставио је свој потврдни акт (ѡбрѣть кралювьство ми ѥдно потрено, а дроуго изгоублюно и изистивь даньнаꙗ прародители и родители кралювьства ми, оуписахь оу хрисовоуль сии) на који ћемо се укратко осврнути.[5]

Пре него што анализирамо садржину краљеве хрисовуље, споменимо неке њене особености са гледишта дипломатике. Хрисовуља је сачувана у два преписа аутентичне садржине. Онај који се чува у хиландарском архиву под бр. 19, чија се садржина завршава формулом санкције, после које је краљев потпис и доцније уписан датум, могао би говорити у прилог мишљењу да је поменута ревизија хиландарских добара евентуално била учињена у првој деценији Милутинове владавине, свакако после 1284. године.[6] Други препис чини први део тзв. „сводне хрисовуље“, тј. документа у који су монаси после хрисовуље коју проучавамо преписали за време краља Стефана Дечанског, делимично или у целини, још нека Милутинова

[4] То су повеље монаха Симеона (1198), великог жупана Стефана Немањића (септ. 1199) и краља Владислава (1234—1243); прве две издате су у Actes de Chilandar slaves, éd. *B. Korablev*, Виз. Врем., 19 (1915) Приложение, № 1, бр. 3 и 2, цит. даље Chil. sl. = *Ст. Новаковић*, Законски споменици српских држава средњега века, Београд, 1912, 384—386, где је објављена и повеља краља Владислава, цит. даље Зак. спом.; повеље Стефана Немањића и краља Владислава објавио је *А. Соловјев*, Хиландарска повеља великог жупана Стефана (Првовенчаног) из године 1200—1202, Прилози за књижевост, језик, историју и фолклор V (1925) 7—12, цит. даље *Соловјев*, Хил. повеља.

[5] Chil. sl., № 32, 1. 26—31 и Споменици, X, 306, 1. 22—25.

[6] Први издавач овог акта Б. Кораблев (Chil. II., № 32) сматрао га је за оригинал; он није запазио да је датум додат у XIX веку, те је датујући га у 1343. годину, приписао га краљу Душану. *Новаковић* (Зак. спом. 389—390, без аренге и промулгације), очигледно приметивши ту неправилност, није унео датум у своје издање овог акта, датирајући га у 1282—1289. *Мошин* (Споменици, бр. VI, 276—277, без издања текста хрисовуље), запазивши да су неке речи у тексту хрисовуље изостављене, оценио ју је као аутентичан пре-

ПОСЕДИ ХИЛАНДАРА У СРБИЈИ
ПОЧЕТКОМ ВЛАДАВИНЕ КРАЉА
МИЛУТИНА
1. НЕПРОБИШТА
2. МОМУША
3. СЛАМОДРАЖЕ
4. РЕТИВЉА
5. РЕТИВ' ШТИЦА
6. ТР' НОВ' Ц'
7. ГОРЊА ХОЧА
8. ДОЉЊА ХОЧА
9. ЖЕЛ' ЧИШТА
10. ДОБРОДОЉАНИ
11. ЂУРЂЕВИК'
12. ПЕТРОВИК
13. КРУШЕВО
14. КНИНА
15. РУБ' Ч ПОТОК
16. ДРСТ' НИК
17. ГРЕБНИК
18. КНИН' Ц
19. ВИДЕЊЕ
20. БЕЛИЧИШТА
21. ГОРЊИ ВРАНИЋИ
22. ДОЊИ ВРАНИЋИ
23. ДОЛ' Ц
24. ЗАХАЋ
25. ПЕТРЧЕ
26. ШЧУПЕЉ
27. БОГАЧА (ТРПЕЗИ)
28. БРЕЗОВА
29. ЛОЗНИЦА
30. ДОСУЂЕ
31. КАМЕНИЦА
ДОБРА ДОБИЈЕНА ОД:
МОНАХА СИМЕОНА
СТЕФАНА НЕМАЊИЋА
КРАЉА ВЛАДИСЛАВА
КРАЉА УРОША I
ЧАЧАК
УЖИЦЕ
КРАЉЕВО
ИВАЊИЦА
ПРИЈЕПОЉЕ
СЈЕНИЦА
НОВИ ПАЗАР
БИЈЕЛО ПОЉЕ
ИВАНГРАД
ПЕЋ
ПЛАВ
ПОДГОРИЦА
ПРИЗРЕН
Дрина
Рзав
Лим
Увац
Бетиња
Моравица
Запад. Морава
Ибар
Студеница
Јошаница
Рашка
Бели Дрим
Дечанска Бистрица
Климина
Мируша
Плавско
Језеро
Морача
Зета
Скадарско Језеро

акта, вршећи понегде прераде и додајући на крају велику духовну санкцију. У хиландарском архиву се данас налазе три примерка сводне хрисовуље бр. 13, 140 и 144, од којих је у целини сачуван само последњи.[7] Садржина овог преписа идентична је оној у бр. 19 све до формуле санкције, која је овде изостављена.[8] Уместо ње записано је да се краљ, видевши юре вѣше потрень хрисовуљ Стефана Уроша договорио са архиепископом Јевстатијем II, краљицом мајком Јеленом и саветом епископа да препише очеву хрисовуљу (и прѣписахь хрисовоулъ сии светыѥ Богородице Хилан'дарьскыѥ).[9] Листа поименце забележених епископа даје 1303/1304. годину као приближно време настанка оригинала Милутинове потврдне хрисовуље,[10] за коју краљ сам каже да је сачинио преписивањем очевог акта. Не познавајући правила српске средњовековне дипломатике, можемо само нагађати да је за пуноважност „преписа" краљеве потврдне хрисовуље, или из неког другог нама непознатог разлога, можда била потребна овера архиепископа и епископског савета, због чега је дошло до поновног издавања Милутинове хрисовуље[11] коју смо са резервом датирали у прву деценију његове владавине, али су могуће и друге претпоставке.

После аренге којом започиње текст хрисовуље и промулгације (Сии оуво всѣмь разоумѣти писа кралювьство ми)[12] следи диспозиција о поменутим разлозима за предузето истраживање хиландарских добара, на основу кога, као и повеља које су му монаси донели на увид, краљ је дао да се саставе спискови села, уз која су наведени и засеоци, виногради, пчелињаци итд., и листе Хиландару припадајућих

пис; пошто је сматрао да су сва добра набројана у овом акту, а којих нема у повељама монаха Симеона и Стефана Немањића, дарови краља Милутина, Мошин га је датовао у око 1283, указујући да се поменута прилагања не налазе на новоосвојеним територијама.

[7] Користили смо његово издање у Споменици, бр. X, 304—310, 1. 1—89 = Зак. спом., 393—394, I—XVI. Дајући опис „сводне хрисовуље", уз указивање на изостављање неких речи у бр. 144, као и сачуваним деловима бр. 13 и бр. 140 и осврт на њену садржину, *Мошин* (нав. дело, 297—303) обавештава да је постојао и четврти примерак овог акта, који се више не налази у хиландарском архиву; издат је у Chil. sl., под бр. 8 и садржински се разликује од поменутих, јер се завршава актом о Хрељином поклону Хиландару, дакле сачињен је у Душаново или позније време. *С. Ћирковић* (Биографија краља Милутина у улијарској повељи, Зборник радова „Архиепископ Данило II и његово доба" /Научни скупови САНУ, књ. LVIII, Одељење историјских наука, књ. 17/ Београд /1991/, 59, н. 25 и 26) указује на сложеност проблема које постављају преписи ове хрисовуље.

[8] Споменици, X, 1. 1—79 = Chil. sl., № 32, 1. 1—90.

[9] Споменици X, 1. 80—89 = Зак. спом., 394, XVI (са непотпуним списком епископа).

[10] *Мошин*, Споменици 298 и 308—310, н. 3—16; *М. Јанковић*. Епископије и митрополије Српске цркве, Београд 1985, према индексу вид. имена поменутих епископа.

[11] Подсетимо се да је за време Милутина изгледа извршена, негде после маја 1317, поновна ревизија манастирских имања, свих или само неких, и да је краљ том приликом сачинио „велики хрисовуљ хиландарски" егда обновыихь старыи хрисоволи са својим духовним оцем архиепископом кир Никодимом и сабором: Chil. sl., № 18, 1. 491—494; в. и потврдно-даровну хрисовуљу Уроша I за манастир Апостола Петра на Лиму: Chil. sl., № 4, 1. 38—51.

[12] Chil. sl., № 32, 1. 1—26 = Споменици, X, 1. 1—22.

Влаха и да се унесу у његов потврдни акт. Посветићемо пажњу овим списковима, јер верујемо да они морају садржавати и дарове Уроша I, чију хрисовуљу Милутин спомиње уз дедину. Запажамо да набрајање добара, дато према подручјима, не започиње најпре добијеним селима призренске области, него оним у Хвосну — Гоургевикь (данас Мали Ђурђевик), Петровикь, Кроушево (данас Крушево), Кнвна (данас Клина), Роубьчь Потокь, Дрьстьникь (данас Дрсник), Гребникь, Говьнь, Дольць (данас Долац), трьгь Книньць (други назив за Градину близу Дрсника), Петрьче (данас Петреч, Потерч), швои Враникн, Бѣличища, Видѣние (данас Видање); а оу тѣхь селѣхь два винограда, юдьнь оу Кроушевѣ, а дроугыи оу Пеки; Шоупѣль вышe Пеки архиепискоупове (данас Горњи и Доњи Штупељ); Захакь на Быстрици (данас село Захаћ) и на немь оулиѩникь сь оулиѩри; уз имена четворице пчелара забележена је одредба да су они ослобођени свих работа, имајући као једину обавезу да брину о пчелињаку, који, у случају пропасти, морају сами обновити.[13] Од ових села велики жупан Стефан Немањић је приложио (септ. 1199) Хиландару следећа: Ђурђевик, Петровик, Крушево, Книна, Руб'ч Поток, Дрсник, Гребник, Говн, трг Книнац, Видење и Беличишта са тада засеоком Горњи Вранићи, као и два винограда, чија је локализација у Милутиновој хрисовуљи прецизирана.[14] Примећујемо да у ову последњу из Стефанове повеље није унет Залюгь, затим да су уз Горње Враниће, које је постало село у другој половини XIII века, убројани и [Доње] Вранике, прилагање краља Владислава (1234—1243)[15] и најзад да су додати Долац, Петерч, Штупељ и Захаћ са пчелињаком. Затим следи списак села призренске области — Сламодраже (данас Самодража), Непробишта (данас Непробиште), Момоуша (данас Мамуша), овѣ Ход'че, Долны и Горны (данас Мала и Велика Хоча) и половина Добродолыни (данас Добродељане), уз обавештење да друга половина овог села припада манастиру Студеници, па још винограда половина оу Жельчищихь (данас Злочишта), док је његова друга половина такође у поседу Студенице и оулиѩникь оу Трьновьци, ниже Дольние Ходьче, а за нимь два оулиѩра,[16] Поређењем ових села са оним које је Хиландару дао монах Симеон (1198) примећују се знатне разлике. И тамо су, додуше, забележена Непробиште, Момуша, Сламодраже и обе Хоче, али још и Ретивлы, Трьние, Ретивьштица и Трьновьць, села која је Хиландар, по свој прилици, као и поменути Зальуг, трајно изгубио, док је додата половина Добродољана; уместо два винограда која је монах Симеон дао засадити у подручју Призрена, у краљевој хрисовуљи налазимо половину винограда у Желчиштима, и уместо четири пчелињака добијена 1198, овде се спомиње само један у Тр'нов'ци, које је можда идентично са изгубљеним селом Тр'нов'ц'.[17] Остаје неизвесно да ли је

[13] Chil. sl., № 32, 1. 31—39 = Споменици, X, 1. 26—32. За локализацију и њихову идентификацију са данашњим селима у Хвосну, в. *М. Пешикан*, Из историје топонимије Подримља II. Земљописна имена из манастирских даровница у горњем Подримљу, Ономатолошки прилози II (1981) 42—61.

[14] Chil. sl., № 2, 1. 124—128 = *Соловјев*, Хил. повеља, 11, 1. 16—19.

[15] Зак спом., 386 = *Соловјев*, Хил. повеља, 12, 1. 5.

[16] Chil. sl., № 32, 1. 39—44 = Споменици, X, 1. 33—37.

[17] Chil. sl., № 3, 1. 60—66 = Зак. спом., 384, II. За локализацију ових села и њихову идентификацију са данашњим, в. *М. Пешикан*, Стара имена из доњег Подримља I. Земљописна имена из повеља, Ономатолошки прилози VII (1986) 18—46.

Хиландар привремено изгубио од монаха Симеона добијену планину Богачоу/Богдачоу у жупи Будимље, код села Тр'пези (данас Трпези), у подручју Трпешке реке, десне притоке Лима, или је писар хрисовуље случајно пропустио да је унесе у Милутинов акт; као хиландарски посед она је забележена у Душановој потврдњој хрисовуљи (1348).[18] После села у Хвосну и призренској области у Милутиновој хрисовуљи се још набрајају — оу [земљи] Моравицахь Брѣзова (данас село Брезова у подручју леве обале Моравице, десне притоке Западне Мораве) и сь заселиями; оу Лозьници оу [жупи] Моравѣ (данас Лозница код Западне Мораве) виноградь; оу Плавѣ село Досоугие (данас село Досуђе код Плавског језера) и сь заселиемь,[19] дакле у питању су добра којима Хиландар није располагао на основу повеља монаха Симеона, Стефана Немањића и њихових непосредних наследника. Пошто, како смо видели, Милутинова хрисовуља прати села по подручјима, испред Досуђа забележено је — оу Зетѣ половина Каменниць (данас Момишићи) сь людьми, а именемь Момоушинки, дар Стефана Немањића, у чијој повељи назив људи није наведен.[20]

Завршивши набрајање хиландарске непокретне имовине, краљ је дао да се поименце забележе две групе Влаха. Првих осамдесетак, за које је, како је уобичајено, наведено њихово међусобно сродство и ознака „са децом", би могли бити потомци, бројчано више него преполовљених у ратовима XIII века, оних сто седамдесет Влаха које је монах Симеон приложио Хиландару, а чија имена нису уписана у његову повељу.[21] Листи других, на исти начин пописаних тридесетак Влаха претходи напомена —А се [Власи] коихь ие господинь краль придаль светѣи црькви — која, по нашем мишљењу, показује да је њих Хиландару приложио Милутинов отац, краљ Урош I.[22] Тек после свих анализираних спискова споменута је планина Доврни Доли у Хвосну, даровање Стефана Немањића, уз коју је додато — а пашища царинньскомоу довытькоу Раковица, што мислимо да значи уступање Хиландару прихода од државне испаше Раковице.[23] Диспозиција се завршава одредбом да манастир има права да у Милутиновој држави (и коудѣ нъ дрьжава кралиевьства ми) задржи људе који долазе на манастирске земље, без обзира ко су они (или ие парикь, или Влахь, или кто любо тоугоземльнинь)[24].

[18] Chil. sl., № 3, 1. 66—67 = Зак. спом. 384, III и Chil. sl., № 38, 1. 93—94 = Зак спом., 421, 14; локализација ове планине произилази из Душанове хрисовуље.

[19] Chil. sl., № 32, 1. 44—47 = Споменици, X, 1. 38—40.

[20] Види претходну нап. и Chil. sl., № 2, 1. 126—127 = *Соловјев*, Хил. повеља, 11, 1. 19—20.

[21] Chil. sl., № 32, 1. 47—77 = Споменици, X, 1. 41—66; за Влахе у Симеоновој повељи, в. Chil. sl., № 3, 1. 67—68 = Зак. спом., 384, IV.

[22] Chil. sl., № 32, 1. 77—86 = Споменици, X, 1. 67—75; да је поменуте Влахе приложио Милутин верујемо да би уместо господинь краль било написано кралиевьство ми.

[23] Chil. sl., № 32, 1. 86—87 = Споменици, X, 1. 76.

[24] Chil. sl., № 32, 1. 88—90 = Споменици, X, 1. 76—79; види аналогну одредбу у повељи монаха Симеона, према којој манастир није имао права да задржи на својим имањима људе који би дошли са подручја изван његових поседа; Chil. sl., № 3, 1. 70—72 = Зак. спом., 385, VIII.

Листа овако детаљно забележених хиландарских поседа у Србији и њено поређење са даровима монаха Симеона, Стефана Немањића и краља Владислава намеће закључак да је добра уписана у Милутиновој хрисовуљи, а којих нема у повељама из 1198, 1199. и недатираној Владисављевој, српском светогорском манастиру морао приложити краљ Урош I (1243—1276). Овом у прилог говори и чињеница да без обзира што Милутин спомиње хрисовуље и деде и оца, краљ истиче да је преписао хрисовуљу последњег.[25] Вероватно да у питању није био дослован препис — у коме би случају хрисовуља Уроша I представљала даровно-потврдни акт — јер Милутин није пропустио да каже да је „истражио дарове родитеља и прародитеља", што указује да његова хрисовуља, без обзира што је он имао пред собом повеље својих претходника, даје стање манастирских поседа у моменту када их је он потврдио. Једино тако можемо објаснити изостављање поменутих добара из манастирског баштинског домена. У вези са тим остаје сасвим неизвесно да ли су прилагања Уроша I увек била „права" даровања, или су нека од њих дата као надокнада за током XIII века изгубљена баштинска добра. Нашем мишљењу да је ова Милутинова хрисовуља само потврдни акт говоре у прилог и речи самог краља којим започиње санкцију — Сии оуво створьше прародителю и родителю кралювьства ми.[26] У читавој, дакле, хрисовуљи нема помена о неком Милутиновом даровању које, да је учинио, верујемо краљ не би пропустио да спомене.

Резимирајући ово кратко излагање закључили бисмо да је Урош I приложио Хиландару у току своје владавине (1243—1276) следећа добра: у Хвосну — између левих обала Дрима и Книне село Долац, а са леве стране Пећке Бистрице села Петрче, Штупељ и Захаћ са једним пчелињаком; у области Призрена — половину села Добродољана, половину винограда у Желчиштима и пчелињак у Трновци; село Брезову у подручју Моравице; виноград у Лозници код Западне Мораве; село Досуђе код Плавског језера и приход од државне испаше Раковица.[27] Одредба о насељавању, тј. прихватању људи који би дошли на манастирске земље можда је преузета из Урошеве хрисовуље, али ју је могао и сам Милутин донети, односно прилагодити потребама свога времена.

[25] В. текст уз нап. 5 и 9.

[26] Chil. al., № 32, 1. 90—91, где су изостављене речи и родитєлк, које су унете у издање *Новаковића*, Зак. спом., 390, XV; в. таблу бр. 26 у Споменици.

[27] На карти хиландарских поседа коју смо приложили нису унета даровања краља Драгутина (1276—1282), јер сматрамо да их је манастир изгубио у ратовима 1282—1284. године. Милутин их је повратио Хиландару, по нашем мишљењу, крајем десете деценије XIII века, дакле после издавања потврдне хрисовуље која је предмет овог рада, в. *М. Живојиновић*, Да ли је сачувана повеља краља Драгутина? ЗРВИ, 32 (1993) 129—136.

Mirjana Živojinović

LES DONATIONS DU ROI UROŠ I AU MONASTÈRE DE CHILANDAR

Le domaine patrimoine de Chilandar en Serbie, dans la région de Prizren et de Hvosno, a été fondé par les chartes du moine Simeon (1198) et du grand joupan Stefan Nemanjić (septembre 1199), puis agrandi par les adjonctions des rois Vladislav (1234—1243) et surtout Uroš Ier (1243—1276). L'acte de donation de ce dernier n'est pas conservé.

Certains biens du domaine en question ont été dévastés lors des guerres du XIIIème siècle, avant d'être abandonnés par les moines, à ce qui semble, à cause de l'interruption des contacts entre Chilandar et la Serbie, de sorte qu'avec le temps ils ont été totalement perdus pour le monastère. Pour cette raison, supposons-nous, les moines de Chilandar se sont adressés au roi Milutin, peu après les guerres de 1282—1284, et, ayant apporté avec eux les chartes de donation des souverains antérieurs, lui demandèrent de confirmer l'état de leurs possessions en Serbie. Se fondant sur les actes de ses prédécesseurs, et notamment le chrysobulle déjà endommagé d'Uroš Ier, qu'il précise avoir fait recopié, Milutin a actualisé les listes des biens qu'ils contenaient, de toute en se fondant sur une éventuelle révision de ses biens, et a reporté ces listes dans son chrysobulle confirmatif. Il nous semble que ce document a, par la suite, été authentifié (ca. 1303/1304) par l'archevêque Eustatios II, l'assemblée des évêques et la mère du roi, Hélène.

Compte tenu que nous disposons aujourd'hui des chartes du moine Simeon, de Stefan Nemanjić et du roi Vladislav, lesquelles nous permettent d'identifier dans le chrysobulle de Milutin leurs donations à Chilandar, nous considérons que les autres biens, c'est-à-dire ceux ne figurant pas dans les actes en question, ent été rattachés au monastère par Uroš Ier, à savoir: a Hvosno, Dolac, Petr'če Stoupel' et Zahak avec un rucher; dans le région de Prizren, la moitié du village de Dobrodoljani, la moitié d'une vigne à Želčišta et un rucher à Trnov'c; le village de Brezova près de la Moravica avec ses hameaux; une vigne à Loznica près de la Morava occidentale et le village de Dosougje dans la région du lac de Plav.